

Milovan Đilas

BOŠNJAK
Adil Zulfikarpašić

GLOBUS

BOŠNJAČKI INSTITUT
Zürich

NAKLADNI ZAVOD GLOBUS

II 477 165

Copyright © 1994 Bošnjački Institut, Zürich

Za izdavača: Mahir Sokolija

Naslovna stranica: Mevludin Ekmečić

Design: Vlado Pavlinić

Tipografska priprema: Bošnjački Institut, Zürich

Fusnote i registre pripremio Izdavač

Printed in Slovenia

ISBN 3-905211-00-9

SADRŽAJ

Predgovor	7
Rod	11
Dom i opredjeljivanje	31
Fočanski dub i behari	51
Postojbina i bošnjaštvo	59
Beg u partizanima	73
Krivo nacionalno ime – zabluda i podvala	103
Žal za Bosnom u emigraciji	119
Povratak Bošnjaka	149
Nedoumice političkih stranaka	161
Uoči sukoba	175
O historiji i ideologijama	189
O bošnjaštvu	197
Historijski sporazum	203
Na raskršću između mira i rata	215
Turcizmi i manje poznate riječi	231
Kazalo osobnih imena	233

P 3247/104

Predgovor

Ova knjiga je pravljena na osnovu razgovora koji je vođen sredinom marta 1994. u prijatnom ambijentu budimpeštanskog hotela Corvinus-Kempinski. Adil Zulfikarpašić u svojim sedamdesetim godinama još uvek je mladički poletan kada oseti da može nešto da uradi za svoju Bosnu i Hercegovinu i spremno je odgovarao na sva pitanja koja su mu postavljena. Naspram njega je sedeo Milovan Đilas, komunistički disident, političar i književnik, čovek čiji je život utkan u stvaranje Jugoslavije koja se upravo raspala, i ja, Nadežda Gaće, novinar i publicista.

Ideja za ovu knjigu rođena je, rekla bih, spontano. Razgovori koje sam vodila sa uvaženim sagovornicima ove knjige u protekle dve-tri godine, sa kojom god temom da su započinjali, završavali su se uvek isto – tragedijom Bosne. Tema koja je u centru pažnje čitavog sveta, dva odlična poznavaoća prilika i mentaliteta, koji su utkani u bosanski neljudski rat i uzburkanost emocija kada god se o Bosni priča, prethodili su predlogu da se ova i ovakva knjiga napravi. Nastala je, dakle, kao finale međusobnih poruka i mog prepričavanja šta dva svedoka veka, kao što su Adil Zulfikarpašić i Milovan Đilas, misle i govore o aktuelnoj političkoj situaciji i njenoj istorijskoj uslovljenosti. Nažalost, Sarajevo kao mesto za razgovor nije moglo da se izabere, niti ijedan drugi bosanski ili hercegovački grad. Milovan Đilas živi u Beogradu, ali političke okolnosti ne dozvoljavaju Adilu Zulfikarpašiću da početkom 1994. godine dođe u Srbiju. Zürich, stalno boravište Zulfikarpašića, je danas isuviše daleko od Beograda – nismo dva, potrebno je dvadeset sati da se do njega dođe, što je veći napor i duži interval nego što lekovi koje gospodin Đilas mora da uzima, dozvoljavaju. Budimpešta je izbor koji su okolnosti nametnule.

Na put i sastanak u Budimpeštu krenuli smo gotovo istovremeno gospodin Đilas i ja automobilom iz Beograda i gospodin Zulfikarpašić avionom iz Züricha. O poreklu imena, o događajima koji su vezani za pojedina mesta kroz koja smo prolazili, o istoriji koja je određivala sudbinu Vojvodine smo pričali, izbegavajući da se po ko zna koji put vratimo istoj

temi – kako je smelo i kako je moglo da dode do prevlasti ideja o podeli Bosne, podeła za koju se vekovima znalo da je skuplja od svakog mogućeg rezultata i koja, nužno, vodi u rat i beskrajno krvoproliće. Jedinstvena Bosna bila je svačija, bila je bogatstvo svih koji su u njoj živeli, koji su je voleli i koji su kroz nju samo prolazili, a ova koja se deli i rasparčava je tuga i bol većine i sramota onih koji su sve započeli i koji i danas istoriju ispisuju ubijajući i paleći sve pred sobom.

Susret i zajednička večera počinju anegdotski. Đilas i ja pravimo grešku u naručivanju jela, valjda zbunjeni mađarskim jezikom, umorni od puta, a i ne baš rutinirani u najekskluzivnijim svetskim restoranima. Šala na naš račun je imala smisla samo do donošenja naručenog; naše je bilo, ne baš ono što smo mislili, ali daleko bolje od ostalog što se našlo na stolu. Đilas nato: "Eto vidite Nađa, razum je pogrešio, instinkt je pobedio." Nažalost, trenutni rezultat sukoba razuma i instikta kada je Bosna u pitanju je drugačiji.

Kada razgovaraju ličnosti kao što su Milovan Đilas i Adil Zulfikarpašić, novinar i priređivač može da ima samo jedan problem – da se odrekne niza asocijacija koje su se tokom razgovora javljale i bilo bi značajno i interesantno da se zabeleže, ali se ne uklapaju u zamišljenu koncepciju knjige.

Pokušali smo da čitaocima ovom knjigom razgovora objasnimo odakle ta snaga i odakle motivi Adilu Zulfikarpašiću za tako uporno istrajavanje na politici izgradnje celovite i demokratske države Bosne i Hercegovine, kako su se izgrađivali i kristalisali njegovi stavovi, šta je istorija Bosne nosila kao pouku, koje su istorijske šanse propuštene i kakvi se oblaci još mogu nadвити.

Adil Zulfikarpašić je ne samo svedok, nego i jedna od onih ličnosti koje su obeležile burna balkanska previranja dvadesetog stoleća. Beg po poreklu, liberal po opredeljenju, emigrant, bogat i uspešan poslovni čovek, borac za demokratski preobražaj bivše Jugoslavije i njegove Bosne, političar evropskog kova, a iznad svega uporno i uvek Bošnjak – i kada su se današnji "veliki Bošnjaci" toga stideli, bojali, od bošnjaštva zazirali, zbog bošnjaštva ga mrzili... Razvoj događaja i nesrećnog spleta okolnosti doveo je ceo balkanski prostor, a pogotovu Bosnu u neslućenu kataklizmu. Zulfikarpašić je još šezdesete godine vizionarski nagoveštavao mogućnosti ozbiljne krize nakon pada komunizma, nadajući se da će razum pobediti strasti koje su se još tada nazirale. Iako vešt u svim svojim poslovnim potezima, izuzetno obrazovan i hrabar, povratak u aktivni politički život Bosne i Hercegovine bio je prepun zamki i nije ni izbliza uspeo da ostvari ono što je bio naumio – mimu transformaciju Bosne i Hercegovine iz balkanskog i socijalističkog u

moderno građansko društvo. Evropski običaji i kulturna tradicija plemićke porodice Zulfikarpašića pokleknuli su pred površnošću i nepouzdanošću jugoslovenske političke scene. Njegove dobre ideje, želja i akcije da se sukobi izbegnu nisu uvek nailazile na plodno tle i razumevanje političkih protivnika, pa ni saradnika.

Da bi se razumelo kako je došlo do današnje tragedije u knjizi je puna pažnja posvećena istorijskim sećanjima i svedočanstvima Adila Zulfikarpašića. Izmešanost motiva u realnim interesima, mitovima i nasleđenim zabludama je očigledna kada se pogleda šta je i kome rat doneo. Aktuelna politička previranja su obradena u drugom delu knjige. Ona su sama po sebi izuzetno interesantna jer je Adil Zulfikarpašić jedan od najaktivnijih učesnika bosanske političke scene, a u svom Bošnjačkom institutu prikuplja svu relevantnu dokumentaciju o Bosni i bošnjaštvu, pa i dokumentaciju o događajima koji su presudno uticali na tok zbivanja i kada on nije bio direktan učesnik. Međutim, značajan deo uslova da se desi i da se i dalje dešava zlo na tlu Bosne leži u njenoj istoriji, a posebno u novijoj istoriji. Prvi deo knjige je posvećen sećanjima Adila Zulfikarpašića na detinjstvo, na priče i uspomene koje je dobio od svoje porodice, njegovom ratovanju i emigrantskom životu. Tokom ovog razgovora je u punoj meri došla do izražaja sposobnost gospodina Zulfikarpašića da plovi vekovima prateći ideju, a ne hronologiju događaja. Tako su se jedan po jedan pleli segmenti pojedinih priča sa svim istorijskim i aktuelnim odrednicama, a samo zahvaljujući književničkom daru Adila Zulfikarpašića su se slagali kao jedna konzistentna istorija o Bosni, njenoj istorijskoj nužnosti i uslovljenosti i o nasilju nad istorijskim nasleđem.

Izgubljena prva runda borbe za civilizacijski preporod Bosne i Hercegovine Adila Zulfikarpašića rastužuje, ali ne demoralizuje. On ostaje dosledan sebi i uporno pokušava da spase multikulturnu i multietničku Bosnu, onakvu kakvom su je formirale oluje Balkana u prethodnim stolećima.

NADEŽDA GAĆE

Budimpešta, 22. marta 1994

ĐILAS: Gospodine i prijatelju Zulfikarpašiću! Nisam novinar – ne intervjuišem. Mada sam se pre mnogo godina bavio politikom – nisam politički aktivan. Ali, budući da se Vi još uvek aktivno bavite politikom, nećemo moći izbeći političke teme, pogotovo ne savremene - u tome će nam pomoći gospođa Gaće, koja je i bolje informisana.

Vi mene u prvom redu interesujete i privlačite kao pisca. Vaši politički pogledi su mi poznati uopšteno. Ali Vi ste za mene ličnost koja u sebi sadrži i izražava, izrazitije nego bilo ko koga znam, nekoliko epoha Bosne. Moja je namera i želja da Vas podstaknem, pitanjima, da se iskažete kao ličnost: to ima širi značaj i trajnu vrednost, jer Vi ste, verovatno, poslednja ličnost koja u sebi spaja najznačajnija vremena Bosne, a ja, možda, jedini pisac koji nastoji i da to iskažete – a Vi to možete i umete.

Napominjem da istoriju Bosne poznajem malo, uopšteno – onu islamsku Bosnu još manje, pa o tome nema smisla ni da govorimo. No to ne bi trebalo da nam smeta, budući da moj prilaz Vama nije istoričarski, nego, kao što sam rekao: književni.

Uostalom, Vaš rod je istorija, izrazi istorije – ako ne svih Bosanaca, svakako njihovog znatnog dela.

Pa, da počnemo od Vašeg roda, odnosno, kako bi Bošnjaci rekli – od odžaka.

Iz ranijih razgovora sa Vama, znam da ste Vi iz šireg bratstva Čengića. To je jedna od najpoznatijih aristokratskih porodica u Bosni, koja je igrala priličnu ulogu i u crnogorskoj istoriji i veoma je prisutna u epskoj srpskoj narodnoj poeziji. Nije lako biti prisutan u pesmama, makar to bilo i kod protivnika, u protivničkim pesmama. I to treba zaslužiti. A nije lako biti ni od znamenitog roda: podsticaj i nadahnuće, ali i teška obaveza i brižna savest.

Otkad ste vi Zulfikarpašić i zašto ste napustili prezime Čengić?

ZULFIKARPAŠIĆ: Familija Čengića grana se na više dijelova. Od moga neposrednog predka Zulfikar-paše potiču Zulfikarpašići, fočanski Alajbegovići i fočanski Pašići, koji su izumrli. Zulfikar-paša Čengić, ded moga oca bio je izvornički sandžak-beg, poznati junak i paša. Jedno je vrijeme bio i u Srbiji, u Valjevu, a onda u Zvorniku i Foči. Vodio je vojsku i pacificirao Drobunjake, kada su drobnjanski uskoci u mirno doba napadali na Bosnu, uzimali stoku i ubijali stanovništvo. Onda je Zulfikarpaša Čengić, zvani Miljevina – po kuli i mjestu gdje je stanovao – krenuo u proljeće 1812 s vojskom od Foče preko Crkvice i Jezera na Komarnicu. Smail-aga udari s drugom vojskom Bošnjakâ od Gacka preko Pive na Dubrovsko. Ova godina prozvana je "Miljevina" i "o njoj se i sad s užasom govori u Drobnjaku", kaže Andrija Luburić¹ u svom djelu "Drobnjaci", objavljenom 1930 u Beogradu. Taj događaj i to veliko junaštvo Drobnjaka i Zulfikarpaše, kaže Luburić, opjevali su i muslimani i pravoslavni. Očuvana je do Drugog svjetskog rata i Zulfikarpašina korespondencija s knezom Milošem² i vladikom Petrom II Petrovićem³. Po Zulfikarpaši Čengiću njegovi su potomci dobili prezime Zulfikarpašić-Čengić. Moj otac se potpisivao s oba prezimena. Još svjedodžba iz moje osnovne škole ima obadva prezimena. S vremenom, još u mojoj mladosti, ovo smo Čengić izostavili.

DILAS: Taj pohod se dogodio 1817, o njemu narodna pesma kaže:

"Da li vide pašu Miljevinu
i sa njime Čengić Smail-agu?"

Paša Miljevina je prva polovina 19. veka.

Izneo bih sada jedno mišljenje – i želeo bih da mi ga potvrdite ili poreknete. Koliko znam, reč "zulfikar" je lično ime i dolazi od dvovrhog Prorokovog mača.

ZULFIKARPAŠIĆ: Ne Prorokovog, nego Hazreti Alije, zeta Božijeg Poslanika i četvrtog kalife.

¹Andrija Luburić, crnogorski historičar i pisac između dva rata.

²Miloš Obrenović (1780-1860), pokretač i vođa II srpskog ustanka, srpski knez od 1830.g.

³Petar II Petrović Njegoš (1813-1851) crnogorski vladika i pjesnik (Djela: Gorski vijenac, Lažni car Šćepan Mali i dr.)

DILAS: Ima i drugo tumačenje, da je to tilut, tupi deo mača koji je bio nazubljen.

ZULFIKARPAŠIĆ: Sablja "zulfikar" može se vidjeti u nizu muzeja, ona ima sprijeda dva navoja, kao zmijski jezik. Inače, to je ime u Perziji, u Pakistanu, u cijelom islamskom svijetu vrlo popularno i daju ga ratnici svojoj djeci.

DILAS: Ima ih i kod nas i u našem vremenu ime Zulfikar: Zuko, na primer Zuko Džumhur⁴, slikar.

Po mojoj saznanjima, Čengići su došli iz Mezopotamije. Iz razgovora sa Vama znam, ili sam to možda negde pročitao, da su oni bili knezovi koji su se pobunili protiv sultana, i kada je sultan posekao ono što je smatrao da treba da poseče, ostale je prebacio u Bosnu i dao im nekakve privilegije. Kada je to bilo i šta Vi znate o tome?

ZULFIKARPAŠIĆ: Prije dolaska Osmanlija u Malu Aziju jedno turk-mestansko plemo, nastanjeno između Aralskog jezera i Pamirske visoravni, krenulo je koncem trinaestog stoljeća prema jugu, od straha pred hordama Džingis Kana, nastanilo se na području Anadolije, Kurdistanu (sjevernog Iraka i Perzije) i stvorilo kraljevino koja se održala nekoliko stotina godina. Bio je to sultanat plemena Akkoyunlu. Imali su razrađen i pravedan poreski sistem, za ono vrijeme superiornu administraciju, dobru upravu, organiziranu vojsku s čuvenom konjicom. Na čelu je stajala nasljedna monarhija, a prvi sultan koji se spominje je Tur-Ali bey, 1300. godine.

Iz te familije historija bilježi više sultana, od kojih je najpoznatiji Uzun Hasan, čiji poklon, po ljepoti i čistoći jedinstveni veliki smaragd, do dana današnjeg krasi Duždovu riznicu u Veneciji. On je vodio ratove sa sultanom Mehmed-el-Fatihom⁵, osvajačem Bosne. Bio je oženjen Katarinom-Despinom Komnen, šćerkom vizantijskog cara, koja je bila četvrta princeza vizantijskog imperatora, udata na dvor Akkoyunlu. U vatikanskom muzeju postoji pismo Pape Pavla iz 1471 Uzun Hasanu, kojim ga moli da propusti

⁴Zulfikar Zuko Džumhur (1920-1990) bošnjački slikar, karikaturista, novinar i pisac. (Najvažniji radovi: Nekrolog jednoj čaršiji, Hodoljublja, Pisma iz Azije;)

⁵Mehmed II - el Fatih - Mehmed Osvajač - (1432-1481), turski sultan od 1451 do 1481. Godine 1453 osvojio Carigrad, Bosnu 1463. Kaže se da je osvojio dva carstva, četrnaest kraljevina i preko dvije stotine gradova.

vojsku Duku Savojskom i grofu od Montferrat⁶, na putu za Jerusalem. Akkoyunlu su stolovali u Egilu, Diyarbakiru i Mardinu⁷.

Sultan Selim Javuz⁸ godine 1518. osvoji zemlje Akkoyunlua i pripoji ih svome carstvu, a familiju Akkoyunlu progna u grad Čangra, ali u prijateljstvu dade posljednjem vladaru Isfendijar-begu svoju šćer za ženu. Isfendijar-beg je, dakle, bio sin Sultana Akkoyunlua i vizantijske princeze, a muž šćerke slavnog sultana Selima. Njegov sin, Kara Osman-han oko 1550. godine bio je poslan u Bosnu kao vojni zapovjednik, a neki kažu namjesnik, Bosne. On je u sebi pomiješao krv triju u to vrijeme najmoćnijih dinastija, kao i nekoliko arapskih, s kojima su se Akkoyunli ženili. Nastanio se u Borijama, na Zagorju, gdje je napravljen prvi Odžak Čengića, čije se ime s vremenom od Čengrić pretvorilo u Čengić, a Akkoyunlu otpalo. Imao je tri sina, od kojih potiču svi bosanski Čengići. Kara Osman-han je u svome grbu imao devet jabuka. Svaka od njih predstavljala je jednu vladalačku familiju njegovih preda. Na kulama bega Čengića, iz još neispitanih razloga, stajali su grbovi na kojima su različiti brojevi jabuka. Čengići s Miljevine i Rataja imali su tri jabuke u svom grbu.

Čengići su bili vrlo uspješni vojnici. Dali su Bosni u turskom periodu više od četrdeset paša. Neki su postali slavni, kao što je Ali-paša Čengić, koji je stigao pod Veneciju, osvojio Dalmaciju, zatim Bečir-paša koji je pao pod Ozijom, pa Džafer-paša, Zulfikar-paša, Smail-aga i niz drugih. U istočnoj Bosni je bilo više njihovih kula i odžaka. Akademik Hamdija Kreševljaković⁹ u svojoj monografiji o Čengićima piše da je samo na Zagorju, početkom XIX stoljeća bilo sedam kula i odžaka: Borije, Jelašca, Kuta, Mjehovina, Hotovlje, Zelumići i Vihovići. U Podrinju ih je bilo osam: Rataji, Miljevina, Srbotina, odžak kod Ustikoline, Foča, Potpeć, Lokve i Višegrad. K tomu: Pljevlje, Boljanići, Srdevići, Lipnik i Presjenica.

Gotovo sve kule i odžaci su tokom ratova spaljeni, kojom prilikom su

⁶Boniface I od Montferrat, italijanski grof, kralj Tesalonije, 1202.g predvodio Četvrti križarski pohod.

⁷Gradovi u sjevernoj Mezopotamiji (istočna Anadolija – Turska).

⁸Selim I, zvan Javuz (oštar), (1467-1520), vladao od 1512 do 1520. Pripojio Osmanskom carstvu Egipat, veći dio Kurdistana i Mezopotamije, postavši protektor Meke i Medine, porazio Perziju, tursko carstvo proširio na obale Tigrisa i Eufrata.

⁹Hamdija Kreševljaković (1888-1959), jedan od najznačajnijih bošnjačkih historičara. Objavio više od 300 naučnih radova. (Najvažnija djela: Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini. Stari bosanski gradovi, Sarajevo u doba okupacije 1878, Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave:)

uništeni dokumenti od neprocjenjive vrijednosti – fermani, čitave biblioteke... Samo iz rijetkih crteža i slika vide se te građevine. Putopisac i historičar Evlija Čelebija¹⁰, koji je po drugi put proputovao Bosnu, mislim, 1664, opisuje odžak Ali-paše Čengića na Zagorju: "Dvori Čengića su kao tvrđava veliki odžak (curia nobilitaris), koji ima kojih tri stotine soba, divanhana (prostorija za audijencije i vjećanje), banja, kuhinja, magazine, te štale u koje se može smjestiti dvije hiljade konja. U ovoj zemlji takve dvore nazivaju 'odžak'..." Broj soba čini mi se pretjeranim, ali se vidi da je to bilo veliko i bogato.

DILAS: Da preciziramo: partizani, mislim, za vreme Drugog svjetskog rata, nisu rušili te kule.

ZULFIKARPAŠIĆ: Srušeno je nešto u Prvom svjetskom ratu i nakon Prvog svjetskog rata. Onda ih je, s obzirom na agrarnu reformu i osiromašenje bega Čengića, koji ih nisu mogli popravljati, nagrizao zub vremena. Neke su zapaljene u toku Drugog svjetskog rata, a nisu bile popravljane, i tako su mnoge od njih propale. Šezdesetih godina Zavod za zaštitu historijskih spomenika Bosne i Hercegovine odobrio je sredstva za popravak kule na Ratajima, ali je neko prije početka radova minirao kulu, koja se srušila, i Zavod je odustao od namjere da se ta impozantna građevina popravi. Nikakve istrage nije bilo, pa je očito da su vlasti znale, ali nisu htjele goniti počinitelje toga barbarskog čina, a sunjam da su svemu i kumovali. Iz emigracije sam bio predložio Vladi Bosne i Hercegovine da kulu na Ratajima na svoj račun popravim i poklonim je Društvu književnika Bosne i Hercegovine, što nije prihvaćeno.

DILAS: Ja iz rata znam tu kulu, ali nisam znao da je Čengića.

ZULFIKARPAŠIĆ: Jeste, ona je jedna od najvećih i najljepših kula bega Čengića.

DILAS: Znači, da su netačna moja saznanja o tome da prezime Čengić dolazi od instrumenta čeng ili od igračica čengija.

¹⁰Evlija Čelebi (1611-1682), turski pisac i diplomata. Kao službenik porte obišao veći dio carstva i utiske sabrao u Putopis (Seyahatnâme), djelo od deset knjiga.

ZULFIKARPAŠIĆ: Sultan Selim, prisajedinivši zemlje Akkoyunlúa, protjerao ih je u grad Čangri u Anadoliji. Familija je, po Bašagiću, nosila po dolasku u Bosnu prezime Čengrić, koje je vrlo brzo promijenjeno u Čengiđ.

DILAS: Koliko sam iz vašeg izlaganja razumeo, vi ste Čengiđi ustvari, neka vrsta vojničke aristokratije. Ali morali ste imati, pretpostavljam, i posede.

ZULFIKARPAŠIĆ: Velike posjede smo i dobijali. Ustvari, Bosnu su uvijek između sebe dijelili bezi. Najslavniji bezi su bili iz vojničke aristokratije, pa onda oni bezi koji su kroz svoje bogatstvo pomagali i davali u toku rata priloge. Ali uvijek su u hijerarhiji bosanskih bega najpoznatiji i najčuveniji bili oni koji su dali poznate junake i osvajače.

DILAS: Postoji, dakle, više grana Čengiđića. Od koje ste Vi grane?

ZULFIKARPAŠIĆ: Ja sam direktni potomak, s očeve strane, Zulfikarpaše. Najvažnije kule bega Čengiđića su one na Zagorju, na Ratajima i na Odžaku kod Ustikoline. To su tri najveća sjedišta te grane bega Čengiđića, dok je ona u Lipniku novijega datuma i više je poznata po tome što je tamo rezidirao Smail-aga Čengiđić. Smail-aga Čengiđić nije bio od plemena bogatijih Čengiđića, ali je bio velik junak, pravedan i velikodušan i nije bio zulumčar. Otišao je kao mlad u službu turske vojske i proslavio se kao junak, dobio titulu i premjestio se u Lipnik, odakle je čuvao Hercegovinu i kontrolirao Crnu Goru. Njegovu smrt Mažuranić¹¹ je uveo u književnost i napravio od njega jedno od slavniha imena Čengiđića, mada u familiji Čengiđića on takav status nije imao, zbog držanja prema pokretu Husein-kapetana Gradašćevića¹² i ubistva Fejsalaj-bega Čengiđića, koji je ustao sa Zmajom od Bosne. On je bio general

¹¹Ivan Mažuranić (1814-1890), hrvatski ban, pjesnik i političar, autor djela Smrt Smail-age Čengiđića prevedenog na sve kulturne jezike.

¹²Husein-kapetan Gradašćević – Zmaj od Bosne – (1802-1833), bosanski plemić, vođa pokreta za autonomiju Bosne 1931. Pobunivši se protiv osmanlijskih vlasti podigao ustanak 1831, a nakon pobjede nad Turcima na Kosovu polju 1831 izabran za vezira i postao bosanskim namjesnikom. Ustanak biva ugušen nakon izdaje hercegovačkih prvaka i Huseinovog poraza od Turaka i hercegovačkih četa u Sarajevskom polju sredinom 1832. Sklonio se pod okrilje Austrije, a nakon pregovora s Turskim vlastima otišao u Istantbul, gdje je i umro 1832. Sahranjen na Ejjubu u Istantbulu.

koji je za Sultana ugušio pobunu u Siriji i Egiptu i zato dobio više priznanja, dok je bilo paša Čengiđića sa tri tuga, koji su bili komandanti cijele konjice turskog carstva i koji su vodili velike bitke na raznim ratištima i nosili titule seraskera.

DILAS: Mislim da ne bi bilo na odmet napomenuti da je tug konjski rep – uzet je kao simbol iz konjice: to je, kao što bi smo mi rekli, general sa tri zvezde.

Da rasvetlimo jedan podatak. Početkom šesnaestoga veka sultan je zabranio u Bosni davanje lena, zizameta, ljudima sa strane koji nisu Bošnjaci. Koliko znam to je izuzetak u turskoj istoriji. To bi značilo da su Čengiđići došli sa turskom vojskom i dobili posede zbog vojničkih zasluga.

ZULFIKARPAŠIĆ: Oni su to zaslužili kao vojnička aristokracija. Bosna je imala uvijek jedan poseban položaj u Turskom carstvu. Sultan je bio priznat kao vjerski poglavar, a Bosnom su vladali ajani, bosanski plemići i njihovo vijeće, dok su vojni guverneri koji su bili postavljeni za Bosnu imali velika ograničenja. Primjerice, kada je sjedište tih guvernera bilo u Travniku. Guverner nije imao pravo u Sarajevu, koji je bio glavni grad i centar trgovine, provesti više od dva dana, kako ne bi imao priliku da zloupotrijebi svoj položaj i uticaj. Oni nisu mogli, kao u drugim krajevima carstva, darivati ili davati na uživanje državna imanja niti donositi presude. Tako je bilo sve do Omer paše Latasa¹³, kada Sarajevo postaje guvernerovo sjedište¹⁴.

DILAS: Da pojasnimo termin "državna imanja". Pod sultanom je zemlja bila sultanova, a ustvari je bila državna.

Sada bih dodirnuo nešto u vezi sa narodnim pesmama. Kao što sam Vam rekao, u narodnim pesmama Čengiđići su dosta prisutni. U jednoj narodnoj pesmi pominju se četiri Čengiđića: Bećir-paša, njegov sin Osman-beg, Hasan-beg, i Saka Smail-aga. Poslednja dvojica poginula su u ratu protiv Rusa -

¹³Omer-paša Lataš (1806-1871), islamizirani podoficir, kasnije turski maršal rodom iz Like. Godine 1850 poslan u Bosnu, gdje je izvršio pokolje nad bošnjačkim plemstvom, opljačkavši je i uništivši najveći dio bosanske inteligencije i aristokratije.

¹⁴Tokom osmanske vladavine u Bosni više puta se mijenjalo sjedište bosanskog namjesnika. Tako su glavni gradovi Bosne bili Foča (1418-1436), Sarajevo (1436-1553), (1638-1699), (1827-1828), (1832-1839), (1850-1878), Banja Luka (1553-1638), Travnik (1699-1827), (1828-1832), (1839-1850);

prema narodnoj pesmi "Bošnjaci na Moskovu". Zanimljivo je da je Vuk¹⁵ uzeo izraz "Bošnjaci".

ZULFIKARPAŠIĆ: To je tada bio jedini izraz, a danas, začudo, oko toga ima diskusija.

DILAS: Sada meni nije jasno ko je bio beg ratajski.

ZULFIKARPAŠIĆ: To je bio Bećir-paša, direktni moj predak s majčine strane, serasker, vrhovni komadant u rusko-turskom ratu 1737. godine. Njegov sin je Osman-beg, koji je bio zarobljen od Rusa. O njemu ima legenda da je postao ruski general. Mlađi sin je bio poznati Džafer-paša.

DILAS: U narodnoj pesmi, što ne mora biti tačno, kaže se da ga je pogubio Laisavić. U narodnoj pesmi "Foča i Foćanke" pominje se Hasan paša iz Foče. Da li je on brat Bećir paše iz pesme "Bošnjaci na Moskovu?"

ZULFIKARPAŠIĆ: Mislim da nije. Brat Bećir-paše bio je Jahja-beg Čengić Zade, banja-lučki kapetan. Bećir-paša Čengić poginuo je pod Ozijom (Očakov) gdje je bio komadant garnizona i tvrđave. Vezir je pristao da se povuče (u stvari on je izdao), a Bećir paša nije htio predati tvrđavu. Tvrđava je zapaljena, došlo je do niza eksplozija barutana. Mnogi Bošnjaci tu su poginuli – njih oko osam hiljada. O tome ima niz pjesama. On je od sultana dobio zemlju, i ja o tome imam originalni ferman, gde stoji da je pored svih imanja što je već imao od Sultana dobio jedno veliko leno, za svoje vojničke zasluge. U fermanu je tačno opisana i njegova jurisdikcija, odnosno njegovih nasljednika, njihova prava i prihodi.

DILAS: Za nastavak razgovora o Vašem poreklu smatrao sam da treba da ubacim Smail-agu, jer ima nekih stvari koje samo Vi možete da znate. Ja manje više te istorijske stvari znam i znam priče koje su se sačuvale o Smail-agi. Smail-aga je važan zato što je deo istorije crnogorske i istorije Bosne.

Evo, reći ću vam šta znam o njemu. On je rođen 1788. godine u Jelašcu,

¹⁵Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864), srpski lingvist, etnograf i historičar, sakupljač narodnih pjesama, pripovjetki i poslovice. Načinio reforme u jeziku uvođenjem narodnog jezika u književnost pojednostavljujući ga na osnovi: "svaki glas jedno slovo", načelom "piši kao što govoriš, a čitaj kao što je napisano".

kod Kalinovika. Učestvuje 1809. i 1810. u ratu protiv Karadorđeve Srbije. Godine 1831, kad se pobunio Husein-kapetan Gradašćević, on je ostao uz sultana, veran sultanu zajedno sa Rizvanbegovićem Ali-pašom. Protiv Smail-age je organizovana crnogorska zavera da ga ubiju, preko Novice Cerovića. Novica je tu bio glavna ličnost. Novica je imao i ličnih razloga, ne tako mnogo kao Njegoš, jer je Novičin otac pop Milutin bio posećen u Pljevljima, tako da je mogao biti kivan na muslimane, na Turke itd. No, Njegoš je imao i ličnih razloga. Smail-aga Čengić je na Grahovu – koliko znam to nije bila neka velika borba – isekao, po nekim podacima, deset po nekim dvanaest Petrovića. Prva cifra izgleda verovatnija, a među njima je bio i Njegošev brat koji je bio sasvim mlađ. Njegoš, da ne ulazimo sad kakav je pesnik, bio je kao što znate strog i zaverenički vladalac. Po narodnim kazivanjima, sem Drobnjaka okupljenih oko Novice, u napadu na Smail-agu Čengića učestvovalo je i nešto Gornjemoravčana. Narodna pesma se uglavnom poklapa sa istorijskim činjenicama i pričanjima iz naroda o Smail-agi. Nairne, bila je zavera, i u toj zaveri, prema narodnoj pesmi, ulogu ima i Šujo Karadžić, povremeni hajduk. Smail-aga ga je dobro znao. Oni su održavali čudne kontakte. On je dolazio kod Smail-age, a Smail-aga je znao da je hajduk. Postoji priča da je jednom on, noću, hteo da ubije Smail-agu pa ga je puška slagala a Smail-aga rekao: "Onaj crni pas, on je sigurno hteo da opali". To su priče. Mene interesuje, jer to je nerasvetljeno: da li je Ali-paša Rizvanbegović,¹⁶ osećajući u Smail-agi konkurenta, učestvovao s Njegošem u zaveri protiv Smail-age? Jer je činjenica, da je posle pogibije Smail-age, Ali-paša Rizvanbegović poslao vojsku na Drobnjake, ali više kao alibi. Mada je bio u prepisci sa Njegošem, nikada Njegošu nije zamerio ubistvo Smail-age. Ima jedna pesma koja bi potvrđivala da je postojalo neko rivalstvo između Smail-age i Rizvanbegovića.

"Čuvaj Stoca, ne daj Počitelja,

a ne skiđaj oka sa Mostara,

u Mostaru ljuta guja spava,

ljuta guja Čengić Smail-aga".

U Crnoj Gori, to sam upamtio, često puta se govorilo "silni Smail-aga",

¹⁶Ali-paša Rizvanbegović Stočević (1783-1851), bosanskohercegovački plemić, vezir i hercegovački valija od 1832-1851. U Hercegovinu uveo masline, bademe, duhan, pirinač, južno voće i povrće značajno unaprijedivši ondašnju privredu i život uopće. Iako je na strani porte učestvovao u gušenju gradašćevićevog pokreta za samostalnost Bosne 1831/32. Omer-paša Latas ga, na ponižavajući i svirep način, daje ubiti 1851.

pri čemu "silni" ne znači nasilni, nego junak i ugledna, moćna, markantna ličnost, tako da je u crnogorskoj narodnoj tradiciji Smail-aga jedna epska ličnost. Što se tiče Mažuranićevog speva, on je umetnički vrlo dobar, ali nije tačan. Pre svega, početak nije tačan: "Sluge zove Smail-aga usred Stoca kule svoje .....", jer u Stocu je bio Rizvanbegović itd. Vi biste o tome mogli nešto da kažete, a ja ću odmah da Vam postavim i dodatno pitanje: kakav je psihološki odjek imala pogibija Smail-age u vašem bratstvu, jer pretpostavljam da je to bila velika tragedija, veliki poraz Čengića bratstva i svih muslimana. Smail-aga je bio vrlo čuven, tako da je Njegoš imao diplomatskih problema oko njegove pogibije: morao je da se pravda pred Rusima. Možda bismo mogli ueti neke nove momente koji se ne zuaju? A, pitam Vas, kakav je psihološki odjek taj događaj imao kod vas Čengića.

ZULFIKARPAŠIĆ: Smail-aga je bio karizmatična ličnost. Čini se da je bio mnogo poštovan i od protivnika i od prijatelja. Bio je prilično šutljiv, pravedan, mada je u Mažuranićevu djelu prikazan kao neki veliki zulumčar. Bio je zagovarač korektne politike prema Crngorcima, to se vidi iz mnogih njegovih izjava i čina. Bio je konkurencija Ali-paši Rizvanbegoviću. U poznatoj pobuni u Siriji pozvan je kao general jer su ga pratile velike pohvale, i vratio se sa sultanovim nagradama.

DILAS: Samo malo da Vas prekinem: imam podatke da je on vrlo mlad sa dvadeset pet godina, što je izuzetno, postao gatački muslim.

ZULFIKARPAŠIĆ: Jeste. On je svakako bio konkurencija Ali-paši Rizvanbegoviću. Podozrivost između njih je sigurno postojala. U porodici se nije govorilo o tome otvoreno, ali na primjer naš poznati pjesnik Safvet-beg Bašagić¹⁷, koji je pjevao o Smail-agi Čengiću i pisao o njemu, na nekoliko mjesta aludira da je Ali-paša Rizvanbegović bio upleten u Smail-agino

¹⁷Safvet-beg Bašagić – Mirza Safvet, rođen u Nevesinju 1870, umro u Sarajevu 1934, bošnjački književnik, znanstvenik, političar, pjesnik i prevodilac. Spada u red najznačajnijih bošnjačkih historičara i pjesnika. Jedno vrijeme i predsjednik bosanskog sabora, pokretač i osnivač mnogih listova i udruženja, zagovornik stava o nacionalnoj posebnosti bosanskih muslimana. Posjedovao je i čuvenu zbirku rukopisa koju je nažalost morao prodati – Jugoslavija mu je uskratila penziju profesora i predsjednika sabora – univerzitetskoj biblioteci u Bratislavi. Još i danas su njegova djela najčitanija literatura u Bosni. (Najvažnija djela: Trofanda iz hercegovačke dubrave. Bošnjaci i Hercegovci u turskoj književnosti, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine;)

ubistvo. Osobno sam iz mnogih razgovora stekao dojam da veza postoji. Moj otac doživio je duboku starost, živio je stotinu godina, kao mladić bio je u Turskoj vojsci, i ja sam od njega o tome slušao. Kod nas se to nije govorilo javno, ali se svakako sumnjalo da je Ali-paša bio upleten u ubistvo. Doduše, moram naglasiti da Smail-aga nije igrao onu ulogu u porodici Čengića kao što su to bili neki od paša, kao što je Bećir-paša, Džafer-paša, Ali-paša i drugi.

DILAS: Da Vas dopunim, vi to sigurno znate: ubistvo glavara hercegovačkih kod Ostroga, je bilo dogovoreno između Njegoša i Ali-paše. Da li je tako nešto bilo i sa Smail agom?

ZULFIKARPAŠIĆ: U to se sumnja, a i historijske činjenice navode na to. Postoje izvjesni dokazi da se Ali-paša sastao s Vladikom Petrom II Petrovićem u Dubrovniku, gdje su se dogovorili o rješavanju sporova i jedan drugog "nadmudrivali". On je pod Ostrog poslao istaknute prvake koji su mu smetali, jer je svoje sinove želio metnuti na njihova mjesta. Među njima su najpoznatiji bili Hasan-beg Resulbegović, Bašaga Redžepašić i Osman kapetan Mušović, koji odoše "na riječ i tvrdu vjeru" Vladiki na pregovore.

I narod je osuđivao Vladiku zbog ubistva bošnjačkih parlamentaraca. O tome sam još '53. u jednom eseju pisao, citirajući ruskog konzula u Dubrovniku, Gagića, koji piše Vladiki od prilike da je on – Vladika – protiv volje crnogorskog senata i naroda naredio da se Turci pobiju. Dalje se pita kako će se ovaj opravdati pred svijetom kad ga i sami Crnogorci osuđuju. I Vladikin biograf Tomanović ga optužuje kako je u mirno doba, u prijateljskim odnosima, kad se radilo da se ti odnosi još učvrste, dao iz zasjede pogubiti hercegovačke poslanike koji su došli u Crnu Goru da dovrše djelo pograničnog uređenja.

A što se tiče Smail-age, Ali-paša nije smio ostaviti nikakva traga, pošto je Smail-aga bio prilično omiljen na dvoru u Stambolu, i ozbiljnija sumnja stajala bi ga života.

Sve to što Vi kažete za Njegoša, to se i među Čengićima znalo. Sasječeno je, kako jedna naša pjesma kaže, sedam Petrovića, a po drugoj, kao što i vi kažete, bilo ih je deset ili dvanaest. To je vjerovatno, jer bio je to jedan otvoreni sukob, kakve su bile vrlo često te bitke Bošnjaka i Crnogoraca. Narodna pjesma kaže: "Svijetla sablja age Čengića sasiječe sedam Petrovića, na Grahovu polju širokome, na sramotu knjazu Brđanskome." Dok se naredni

stihovi meću u usta Smail-agi: "Ja ispunih carsku volju, na Grahovu bojnomo polju, ubih deset Petrovića, sokolova i plemića."

DILAS: Da dodamo: Petrovići su bili u svatovima i bili su pripiti.

ZULFIKARPAŠIĆ: Sumnjam. Mislim da je to opravdanje u koje su Crnogorci vjerovali. Smail-aga ne bi nikada napao svatove. Bila bi to za njega sramota. Petrovići su došli ponoći Grahovljanima, željni slave i junačkih podviga. Pogibija Petrovića u boju sa Smail-agom imala je tragično ponižavajuću dimenziju za Crnogorce. Njegaš se i sam osjećao povrijeđenim što je u toj bitci tako masovno izginula njegova familija – sve mladi ljudi, među kojima i njegov brat. Zbog toga je on pripremao osvetu Smail-agi. Kako sam čuo, Ali-paša je znao da Njegaš želi smaknuti Smail-agu. Znao je i za Smail-agin pohod, ali ga nije upozorio. Sve to pokazuje da je on imao umiješane prste u to, a bio je čovjek koji je takve stvari već radio. Sama činjenica da je on svoje protivnike, plerniče bosanske, poslao u Ostrog da ih Crnogorci pobiju, pokazuje da bi logično bilo da to uradi i s jednim čovjekom kao što je Smail-aga Čengiđ, koji je bio od njega mlađi, sposobniji, veći junak, u kojemu je morao gledati svoju konkurenciju.

Interesantno je da je između familije Čengiđića i crnogorskih prvaka vladao viteški odnos. Na primjer, mi smo se kumovali s Crnogorcima. Moja familija se kumovala dva puta s crnogorskim prvacima i vojvodama, i kada je došla Austrougarska poznato je da su Crnogorci ponudili Smail-aginom unuku azil, da se može skloniti u Crnu Goru, jer se borio protiv austrougarske okupacije. Prema Srbijancima i prema pravoslavicima iz Bosne mi nismo imali takav odnos kao prema Crnogorcima. U mojoj familiji govorilo se vrlo često o nekim crnogorskim junacima i s priznanjem se govorilo: "bio je junak" ili "onaj je bio čovjek". Stoga mislim da je pogibija Smail-age sigurno bio šok u bratstvu Čengiđića, naročito zbog toga što je to očevidno bilo pripremljeno na neviteški način, da se Smail-agu Čengiđića na prevaru ubije. Ostala je od toga posebna gorčina. U mojoj se familiji to smatralo crnogorskom sramotom. On nije poginuo u dvoboju, u otvorenoj borbi, kao što je to bilo na Grahovu, nego u noći, u zasjedi u jednom mučkom napadu, u fingiranome sijelu, gdje su njegove ubice došle pritajeno.

Smail-aga Čengiđić smatran je u bratstvu Čengiđića velikim junakom.

DILAS: Pre rata sam, mislim "onog" rata od 1941, pročitao u "Politici",

ako se dobro sećam, jednu reportažu o susretu sa unukom ili praunukom Smail-age negde u Turskoj. Ona nije znala naš jezik, govorila je turski, ali kad bi joj pomenuli Smail-agu zapadala je u neraspoloženje. Imala je još uvek neke stvari od Smail-age. Da li ima potomaka direktnih i, ako ih ima, pomenite neke?

ZULFIKARPAŠIĆ: Njegovi direktni potomci nažalost ne žive više u Bosni, nego u Turskoj. Ja sam ih posjetio, žive u Brusi, posjeduju fermene koji pokazuju kakva je sve junačka djela Smail-aga počinio, za koja je bio nagrađen od sultana. Riječ je o udovici i dvije šćerke Riza-bega llove, koji je direktni potomak Smail-age, Selmi i Lejli. Mlađa, Lejla, govori bosanski, radi u jednoj turističkoj agenciji. Vrlo pametna djevojka, živi s majkom, otmjenom hanumom. Riza-begove šćeri posjeduju zaista nekoliko izvanrednih fermena. Imaju i najvažniji ferman uopće dat Akkoyunluima, iz godine 1498, prvi ili drugi po starini sačuvani turski ferman u čitavoj historiji. Dat je knezu Akkoyunlu, a čuvao se u mojoj familiji. Za vrijeme Austrougarske bio je predan u muzej Bosne i Hercegovine. Otac Riza-bega Čengiđića pozajmio ga je na 24 sata da ga prepisu i izlože, i odnio ga u Tursku, gdje se danas nalazi u posjedu njegove familije. Oni su meni bili obećali dati taj ferman. Kad su iz razgovora čuli da u Zürichu postoji Bošnjački institut, u kojem ima izložbeni prostor, mala galerija, rekli su da bi ga oni posjetili i da bi rado taj ferman kao i fermene Smail-age Čengiđića darovali Institutu. U nestrpljenju, da bih što prije dobio te stvari, predložio sam ovoj gospođi da mi proda ferman, koji je ustvari vlasništvo moje familije. Ona je bez riječi prešla preko toga. Onda sam napisao pismo, ponudivši joj pedeset hiljada dolara za ferman, a ona se na to očevidno uvrijedila i nikada mi više nije odgovorila. Ja, doduše, imam vrlo uspješnu fotokopiju fermena, kao i opsežnu studiju o njemu i o povijesti Akkoyunlua koju je negdje prije Drugog svjetskog rata napisao profesor Minorski u Engleskoj, sa Univerziteta u Londonu. Krasan ferman.

NADEŽDA: Gde rekoste da živi ta gospođa?

ZULFIKARPAŠIĆ: U Bursi. Njen otac se bavio literaturom, pisao je priče, a bio je narodni poslanik u Skupštini Turske Republike. Posjećivao je Bosnu, imao je tamo familijarne veze. Pomagao je našim ljudima gdje god je mogao.

ĐILAS: Imao bih još jedno pitanje u vezi sa Smail-agom. Crnogorci su 1876. godine zauzeli Lipnik i došli su na grob Smail-age. Tu je bio i knjaz Nikola i Novica Cerović. Crnogorci su hteli da razvale nišan, nadgrobni spomenik, jer je na spomeniku pisalo da je ubijen na prevaru. Htjeli su da to razvale, ali nije dao Novica, koji je inače u crnogorskoj tradiciji i istoriji jedna fina, umna figura. Novica kaže: Nemojte ljudi, pa znate li vi, mi sino se ovdje mrzili sa Smail-agom, ali kad dođemo na nebo mi ćemo biti najbolji prijatelji, mi ćemo tamo da se volimo, nisu to ovdašnja njerila. To je zabeleženo kod Hlačeka, češkog novinara. Znate li Vi nešto o tome, ima li neka zabeleška?

ZULFIKARPAŠIĆ: Ja sam takođe samo čuo o tome, iz istih izvora, ali detaljnije mi nije poznato. Većina mojih predaka izginula je na bojnom polju, nisu umrli u krevetu, pa postoji jedna posebna logika u tim familijama, gdje se cijeni neprijatelja, ako je častan i junak. To su ranje-više bili protivnici koji su bili dostojni tih borbi, i tu postoji respekt prema protivniku. Kada je Zulfikar-paša Čengić 1834. krenuo na Crnu Goru da kazni paljenje Crnogoraca po fočanskom i gatačkom kraju, pošavši na Cetinje čuo je topove. Na pitanje zašto topovi pucaju odgovorili su mu da sahranjaju vladiku Petra I, koga su donijeli iz Ostroga da ga pokažu narodu. Zulfikar-paša je vratio vojsku da ne kvari svečanost. Nikada neću zaboraviti - moja majka je isto od Čengića, ja sam i po ocu i po majci Čengić - kad sam 1941. odlučio da idem u partizane i rekao to majci Zahidi - a ona je mene jako voljela - rekla mi je: "Jeste, tvoji su drugovi tamo, idi i ti, čuvaj svoje ime, i ne okaljaj ga." Dakle, to je bila žena koja je jako voljela svoga sina, ali kojoj je bilo vrlo važno da ja ne budem kukavica, da slučajno ne ukaljaj ime. Još se živjelo u toj tradiciji, i moja majka je živjela u toj tradiciji. Jedan od najvažnijih elemenata koje je trebala spomenuti bilo je da me upozori na porodičnu tradiciju.

ĐILAS: Kao što Vam je poznato, begovske familije su se ženile među sobom, nerado su išle na klase niže od begova - druge klase da i ne pominjem. Sestra Smail-age Čengića, koliko znam, bila je žena Osman-paše Skopljaka, vezira u Skadru.

Vi ste već rekli koliko ima Vaših paša, pa da to ne bismo ponavljali, trebalo bi zbog čitalaca reći nešto o posedima. Postoje dve vrste poseda:

posedi koji su dobijeni kao leno, timar ili zijamet, i lični posedi - čitluci, takozvani begluci. Ovo prvo zahvatalo je velike prostore, mnoga sela, a ovo drugo, ne mnogo manje površine - znate li o posedima Vaše porodice?

ZULFIKARPAŠIĆ: Moj je otac pred agrarnu reformu imao pet stotina kuća kmetova, dakle pet stotina imanja koja su pripadala njemu, jednako kao i kmetovi. Na koji je način došlo do tih koncentracija u raznim familijama, da li ženidbom ili prodajom, razmjenom, ja ne znam, samo znam da je moj otac imao velike posjede u blizini Srebrenice, da su mojoj familiji pripadala velika imanja između Sarajeva i Rogatice, imali smo velika imanja u Miljevini - u blizini Foče, imali smo vlastitu šumu, koja je smatrana najvećim posjedom privatne šume u Jugoslaviji. Taj posjed nije zahvatila agrarna reforma, jer je pod nju potpala samo obradiva zemlja. Na sreću naše familije to je ostalo nama, pa smo te šume mogli industrijski iskorištavati, što nam je omogućilo izvjesno blagostanje. Ostale begovske familije to nisu imale, pa su poslije agrarne reforme većinom spale na prosjački štap.

Turska je prije svega počivala na vojnoj hijerarhiji, tako da nije bilo brutalnog feudalizma, kako mnogi misle. Kmetovska zemlja uvijek je bila bazirana na privatnom ugovoru između onoga koji je obrađivao zemlju i vlasnika kmetovske zemlje. Kmetovi su davali trećinu žita i voća, a polovinu sijena, jer tu nije bilo nekog velikog rada. Za čitavo vrijeme turske carevine, ako kmet nije učestvovao u pobuni ili u ubistvu, beg ga nije imao prava smijeniti niti otjerati s imanja. On nije imao jurisdikciju nad njim. Jurisdikcija je bila isključivo u posjedu države, tako da su kadije odlučivale u slučaju spora između bega i kmetova. Taj je odnos bio sasvim drugačiji nego što ga naša literatura prikazuje. To se vidi naročito sada kad su u turskim arhivima pronađeni tefteri koji opisuju šta se događalo od Mađarske pa do Jadranskog mora.

Postoje svjedočanstva koja potvrđuju da je to bio pravni odnos na bazi ugovora, iz kojega se vidi da zemlja pripada bezima, koji su tu zemlju naslijedili ili u svoje vrijeme dobili kao leno. Druga imanja bila su oko kula - to su begluci ili odžaci, jer ko nije imao kulu imao je bar svoj čardak s odžakom. To je bila zemlja koja nije bila u kmetovskom odnosu i obrađivali su je nadničari.

Nakon Prvog svjetskog rata prvo su oduzeta kmetovska zemljišta, i to isključivo u Bosni. Reforma nije provedena ni u Srbiji ni u Vojvodini, nego

je agrarna reforma provedena djelomično u Dalmaciji vis-à-vis kolona, i u Bosni i Makedoniji. To je, po moje mišljenju, bilo sračunato na osiromašenje muslimanskoga stanovništva u Jugoslaviji. Ta imanja su zaista predstavljala veliko bogatstvo i zauzimala ogromna prostranstva.

Bošnjaci su išli u rat

Morate znati da su muslimani u Bosni i Hercegovini bili ti koji su išli u rat, dok kmetovi, kršćani, nisu ratovali, i zato su oni plaćali takozvani zaštitni porez državi i bili privilegirani mileti. Ratovi su bili brojni i njima je zemlja opustošena. Vidite, u tom su pogledu muslimani-Bošnjaci bili u nekoj vrsti neravnopravnog položaja u odnosu na kršćane, jer je Turska vodila mnogo više lokalnih ratova nego što ih je vodila u srcu svoga carstva. Bosna je bila pogranična zemlja i neprijateljski upadi bili su vrlo česti. Bošnjaci su bili ti koji su učestvovali u tim vječitim čarkama, a davali su vojnike i za velike bitke i stalno ratovali na svim ratištima: u Perziji, Rusiji, Africi i u svim evropskim ratovima u koje je Turska bila upletena. Oni su davali ogroman danak u krvi, dok se broj kmetova u to vrijeme u miru povećavao i njihovo prisustvo širilo.

Tako je porast stanovništva išao na štetu Bošnjaka, kroz kmetovski odnos i kroz organizaciju turske države u kojoj su isključivo muslimani išli u rat, dok su drugi u najgorem slučaju mogli ići kao pomoćne trupe, kuhari, komordžije i slično. Mnogi bogatiji seljaci muslimani, koji su imali samo jednog ili nisu uopće imali sina, išli su sami u vojsku. Da im se zemlja ipak obradi, često bi je dali komšiji kršćaninu da mu obradi zemlju popola, kako bi familija mogla preživjeti. Vrlo često su takvi ljudi bili ranjeni ili bi poginuli, i tako su komšije postajali nasljednici zemlje, odnosno stvorili bi kmetovski odnos. Važno je znati da se zemlja agrarnim reformama nije uzimala samo bezima i agarna, nego i onim siromašnim muslimanima koji su posjedovali dio zemlje što su ga nekada, u neprilikama, dali svojim komšijama da ga obraduju. Stoga, kada se govori o zemljišnim posjedima u Bosni i Hercegovini, ima u tome dosta nerazumijevanja. Treba imati u vidu kakav je sistem u Turskoj bio, koji je kasnije naslijedila i Austrija. U Bosni je uvijek bilo preko pola takozvane erarne zemlje, to jest one koja je pripadala državi. Manje-više devedeset posto šuma i svi pašnjaci pripadali su eraru.

U Turskoj Bosni i Hercegovini bilo je prije okupacije oko 800.000 muslimana i 600.000 pravoslavaca, da bi se nakon austrougarske okupacije preko 250.000 muslimana iselilo u Tursku. Tada su Srbi postali većina. Slobodni seljaci u Bosni bili su uglavnom muslimani, koji su s bezima i agama posjedovali preko tri četvrtine zemlje, dok su pravoslavci i katolici većinom kao kmetovi obrađivali muslimansku zemlju. To se sve odnosi na doba pred dolazak Austrougarske.

NADEŽDA: Bosna je bila pretežno poljoprivredna zemlja. Po današnjim kriterijima su sve zemlje bile poljoprivredne, ali i za ono vreme u Bosni je srazmerno veliki deo stanovništva bio u poljoprivredi, tako da je svaka agrarna reforma morala imati veoma značajne posledice. Šta je prethodilo i kakvi su odnosi bili uoči agrarne reforme?

ZULFIKARPAŠIĆ: Prije nego što se izvela agrarna reforma, bosansko stanovništvo bilo je uglavnom poljoprivredno, izuzev malo trgovaca i zanatlija. Zanatlije su opet bili većinom muslimani. Trgovina je za vrijeme Turaka takođe bila većinom u rukama muslimana. Poljoprivredno stanovništvo, koje je sačinjavalo oko 80 posto stanovništva, ubrzo je upropašteno. Prije početka austrougarske uprave, odnosno n zadnjim ostacima turske uprave, bilo je možda najviše 50.000 aga i bega u čitavoj Bosni i Hercegovini. S austro-ugarskom upravom pripremao se zakon da se ta zemlja fakultativno otkupi – dijelom da je plate seljaci, a dijelom država i da se agrarna reforma provede na civiliziran način.

Agrarna reforma u kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca nije bila takva. Zemljoposjednici su dobili odštetu otprilike onoliko koliko je prihoda bilo na zemlji između jedne i dvije godine. Ta odšteta opet nije data u novcu, nego u bonovima, a vrijednost bonova pala je na oko desetinu svoje prvobitne vrijednosti, pa ih je onda Milan Stojadinović¹⁸ otkupio na berzi i potom preko noći donio zakon da se one mogu naplatiti po nominalnoj vrijednosti. Tako da je agrarna reforma u Bosni zaista bila pljačka posjeda i imanja, na jedan, može se reći, svirep i genocidau način. Sjećam se familija mojih rođaka, bega Čengića, koji su imali svoje velike čardake u Foči, divne kuće, i ostali su doslovce bez ikakvih uvjeta za život. To je čudnovata jedna

¹⁸Milan Stojadinović (1888-1961), srpski političar, ministar financija, a poslije i predsjednik Vlade Jugoslavije, pripremio Trojni pakt s Hitlerom.

tragedija. Samo se naslutiti može koliko je tu bilo patnji i bola prikrivenog otmjenim formama.

Vrlo žalim da mi nismo imali književnike koji bi opisali tragediju tih ljudi, koji su zbog ponosa krili da su gladni, da nemaju sredstava za život, te su umirali zatvoreni u te divne kuće, u sredini gdje nisu mogli ni pokazati, niti smjeli pokazati da su došli na prosjački štap. To su bili ljudi odgojeni u duhu jednog naročitog ponosa, tako da je njihova neimaština, njihovo siromaštvo, imalo jako dramatične forme. Tim više što se ta tragedija događala skrivena od društva i do danas je ostala neznana sva dubina tuge i ničim zaslužene nevolje.

DILAS: I ja sam kao mladić u Bijelom polju upoznao takve tragične sudbine bivših begova: venuli su i dotrajavali u krajnjoj oskudici, nesnalažljivi i neprihvaćeni u novom vremenu i tuđim odnosima. Mučno je, nepojmljivo je teško sačuvati ponos u gladi i beznađu. Često su ih s ponečim pomagali njihovi bivši kmetovi, primali su pomoć sa stidom, kao milostinju. Deca su se kako-tako snalazila, školovanjem, trgovinom, ali kako su tek tu sramotnu oskudicu doživljavale žene i djevojke skrivene u avlijarna iza mušebaka – one nisu ni dovoljno spoznale zbivanja, a našle se preko noći u bezizlaznom ponoru jada i nesreće? Da, zaista je tragedija pripadnika koje bilo klase, vere ili naroda – uvek ljudska, sveljudska tragedija... Mene je tragični motiv propadanja begova dirao i privlačio. U svom romanu "Svetovi i mostovi" sam ga upotrebio, ali ni dovoljno široko, ni duboko: tragedije ne zastarevaju – naći će se pera.

O tome bismo mogli dugo razgovarati – ta tema to i zaslužuje. Ali, moramo se pridržavati zadate teme, Vaše ličnosti, Vaših doživljavanja i shvatanja.

Dodao bih nešto na temu te reforme, kao razjašnjenje, onoliko koliko o tome znam. Reforma, 1919. godine je jedan revolucionarni akt, uperen protiv feudalnih poseda, tačnije ostataka feudalnih poseda. Oni su bili najvećim delom u posedu muslimana. Reforma je imala sigurno i političku ulogu – da oslabi vladajuću klasu, vladajući sloj islamski. Ali, koliko znam, u Srbiji jedva ako je bilo velikih poseda. U Vojvodini ih je bilo: kraljevina nije dirala posede u Vojvodini, po mom mišljenju, jer je to bio kapitalistički veleposed gde postoje samo nadničar i vlasnik, a ne postoje odnosi kmeta i feudalca. Komunisti su posle Revolucije proveli u Vojvodini agrarnu reformu – ona se sa ekonomske tačke gledišta pokazala pogrešnom.

ZULFIKARPAŠIĆ: Ja sam kazao da je to bilo pogrešno zato što je uništenje velikih imanja uvijek umanjivanje kapaciteta proizvodnje. Međutim, to se dogodilo u prvoj reformi nad muslimanima gdje su se velika imanja, može se reći, parcelirala. Ja bih ipak htio da kažem ovu stvar. Da je to imalo jednu namjeru uništenja muslimanskoga stanovništva, ipak, po tome što je ta agrarna reforma sprovedena isključivo u onim krajevima gdje su muslimani bili posjednici, i nigdje drugo. Bila je provedena u Dalmaciji, prema tamošnjim kolonama, ali jedan isti komad zemlje bio je plaćen 56 puta više u Dalmaciji, nego što je bio plaćen u Makedoniji i Bosni. Dakle to je već dokaz da tu nije bila riječ po nekim zakonskim propisima niti o nekim socijalnim mjerama. Znae, mi mnogo puta nismo dorekli neke istine i zato nam se one poslije uvijek vrte kao bumerang i plate nam se, kako se to kaže, teže, tako da i ova agrarna reforma nikada nije ni u kakvog pisca niti nekoga sociologa prikazana kao način uništenja jednog dijela stanovništva. Ja sada mogu, nakon ovih tragedija koje smo doživjeli, reći da su to bili vjerski motivi. Muslimane u Jugoslaviji se htjelo pretvoriti u masu, oduzeti im njihova imanja, oduzeti im njihova prava i slomiti ih. To je izgleda tada doživljeno kao historijska prilika da se završi borba protiv Turaka. Takav razvoj događaja je imao specifične balkanske osobine, jedan veliki religijski motiv i veliku nacionalističku dinamiku koja i sada daje krv i snagu ovim nacionalističkim pokretima. Taj i takav fanatizam je bio obučen u fraze socijalnih mjera, likvidacije feudalizma, patriotskih mjera i tome slično. Mislim da je to bio jedan tipičan obračun, završni čin borbe protivu muslimana, koji su pogrešno prikazivani ostatkom turske uprave, a ne onim što su bili – starosjedioci, autohtono stanovništvo.

DILAS: Ne mislite li da je na agrarnu reformu, da tim pitanjem i završimo ovu temu, uticala Oktobarska revolucija i strah od socijalnih nemira? U Jugoslaviji je bilo revolucionarno vrenje, ne mislite li?

ZULFIKARPAŠIĆ: Mislim da to nije imalo uticaja, s obzirom na ljude koji su reformu proveli. Kralj Aleksandar i njegova kamarila imali su drugačije motive. Da je sovjetska revolucija imala uticaja, onda bi to bez daljnega zahvatilo Vojvodinu, zahvatilo bi one djelove gdje je bilo velikih posjeda. U Bosni sn se dijelili posjedi veleposjednika ali i oduzimala zemlja suomašnih muslimanskih posjednika, pa čak i seljaka.

ĐILAS: Vaša bi se primedba u celini na agrarnu reformu svodila na to da nije vršena postupno, imajući u vidu ekonomsku situaciju svih, a ne samo jednih. Mišljenja sam da se reforma morala izvesti, a druga je stvar kako.

ZULFIKARPAŠIĆ: Agrarna refroma se u svakom slučaju trebala izvršiti onako kao što je to pokušala i Austrougarska. Na fakultativnoj osnovi pri čemu se nije smjelo dirati u begluke, zemlju koju su sami vlasnici obrađivali i koja je bila van kmetovskih odnosa, a najmanje u zemlju muslimanskih seljaka koji su djelimično obrađivali svoju zemlju, a djelimično bili u kmetovskim odnosima sa svojim susjedima nemuslimanima. Međutim, činjenica koje se ničim ne može pobiti ni opravdati je da je ta agrarna reforma imala forme i tendenciju završnog cilja jedne političke borbe, jedne borbe protiv ostataka – kako se zamislilo na Balkanu – turskog stanovništva.

2

DOM I OPREDJELJIVANJE

ĐILAS: Moji preci nisu tako slavni kao Vaši, ali su isto tako ginuli i to većinom u borbi sa Crnogorcima, u međusobnim borbama. Ima ih i koji su poginuli i u borbi sa neprijateljem, s turskom i austrijskom vojskom – po jednom sam dobio ime. Ali moji direktni pređi su poginuli od sunarodnika: moj pra-pradjed, pa moj djed, pa moj otac – njega su ubili Šiptari, balisti, mog brata starijeg ubili su četnici, mladeg nedićevski policajci: moj je sin, kad se o tome propitao ili smo mu pričali, rekao: "Meni ne ostaje drugo nego da me nabiju na kolac".

Dilasi su od većeg. brojnog bratstva Vojinovića: s njima se još rođakamo, moj otac uvijek se prema njima odnosio kao prema Đilasima. Otrprilike, odvojili smo se od Vojinovića početkom 19. veka. Đilas je nadimak i značiskočiti. Dilasi su malo bratstvo, potiču iz Župe nikšićke, iz Župe su i Vojinovići, većinom su se raselili, najviše u Sandžak. Po legendi kod Vojinovića, od njih su, nekad bili kneževi, ali samo moji su knežovali po legendi, a kod Vas je to fermanima potvrđeno. Kako se Vi osećate kao potomak jedne tako velike, glasovite porodice? Koliko vidim, Vi ste čovek sa velikim ponosom. Imate li još neko drugo osećanje?

ZULFIKARPAŠIĆ: Znade, ja moram priznati da sve to mogu zahvaliti mome ocu Husein-begu, mome kućnome odgoju, što sam uzeo kao moralnu obavezu. Sjećam se jedne anegdote iz vremena kada je meni je bilo devet godina i kada se moj brat ženio. Otac me je pozvao sa riječima: "Slušaj sine, kod nas u farniliji, kod bega, običaj je da ti budeš oslonac snahe. Ti imaš pet sestara i majku, a snaha dolazi kao tuđa, pa ti moraš biti na njenoj strani, bez da ikad pitaš je li ona u pravu ili nije, ti joj moraš dati svaku zaštitu, jer je takav običaj." Tako sam ja kao dijete u bezbroj slučajeva bio konfrontiran da moram uraditi nešto specijalno i držati se pravila i običaja. To nisu bile privilegije, to su bile više obaveze. Na primjer, ja se sjećam, da je u Sarajevu

bila trgovina Kočovića koju je držao otac Bogoljuba Kočovića, pisca poznate knjige: "Žrtve II svjetskog rata". On je imao englesku konfekciju za djecu, pa bi oni poslali paket u Foču, da bih ja izabrao tri-četiri odijela. Sjećam se, bio sam vrlo mali, bio sam u osnovnoj školi, da sam odmah davao ona svoja druga odijela drugovima, i mene je majka pozvala na odgovornost, a otac kaže: "Slušaj, ti ne trebaš pitati nikoga, ako vidiš da tvoj drug nema ti trebaš dati, to je tvoja dužnost." On me je uvjerio, na primjer, da kao plemić uvijek govorim istinu, da uvijek zaštitim slabijeg, da se ponašam tako i tako. To su bili uzroci da sam ja kasnije pridavao tome vrijednost.

Otac me upućivao kako da iskazujem poštovanje prema starijim osobama, naročito uglednim ljudima, njegovim prijateljima i poznanicima. Sjećam se čak kako je govorio i za protu Kočovića: "Kad ga sretnoš, pođi mu ruci, daš gestu kao da ćeš ga poljubiti u ruku, ti to ne uradiš, on ti neće dozvoliti pošto si ti sin Zulfikarpašića, ali ti mu napraviš tu gestu." Ili, na primjer, moj komšija, najbliži komšija bio nam je Hadživuković Milan. Moj otac bi meni rekao: "Pazi, komšija ti je preči nego rođak." Rastao sam u porodici u kojoj se, kao i u drugim begovskim porodijama, tradicionalno gajila tolerancija – vjerska, nacionalna, socijalna. Nikada nisam vidio da je moj otac razgovarao s jednim siromahom drugačije nego što je razgovarao sa sebi ravnim begom ili nekim državnikom. Moj otac je bio vrlo ugledna ličnost, kod njega su dolazili razni ljudi, ali on nije nikada nekoga podcijenjivao. Prema tome, postojao je taj rešpekt prema ljudima. Jedan plemić je ponositi jer nije bahat, to je vrlo važno.

Ponašanje jednoga čovjeka koji nema dobar odgoj može se prepoznati u momentima kada dođe do vlasti, kada dođe do bogatstva – on se tada ponaša bahato. To jedan beg ne smije nikada.

Ja sam inače odgojen vrlo strogo, moj otac je bio vrlo strog čovjek, koji je zahtijevao marljivost i tačnost. Kući sam morao doći uvijek tačno, prije akšama. Moj otac mene nije nikada tukao, nego je postojao jedan red koji je davao pravila ponašanja, koji je dao način života. Ne govori se svaki dan nekome: ti si taj i taj, ali s vremena na vrijeme, kad se daju obaveze, mene je otac uvijek upozoravao da ja moram to izvršiti jer sam njegov sin, Čengiđ, Zulfikarpašić, musliman, Bošnjak i tome slično. On me često upozoravao šta musliman ne smije sebi dozvoliti, da se mora tako i tako ponašati, da drži do čistoće, časti itd. I vjerske dužnosti su u mom slučaju bile isprepletane s drugim dužnostima i nametnute mi na jedan mehki

način, tako da, kad sam postao komunista, nisam izgubio poštovanje prema vjerskom uvjerenju drugih ljudi.

ĐILAS: Od kada su Vaši Čengiđi u Foči? Recite nam nešto o vašem ocu, o njegovom zvanju, o majci, o dedi, zatim o braći, sestrama, školovanju braće i sestara, i široj rodbini – to bi moglo ukratko, pa ćemo onda nastaviti dalje.

ZULFIKARPAŠIĆ: Dakle, svaka velika begovska kuća imala je svoju kulu, i to je ustvari bila njihova rezidencija. Tako je od moje porodice bila na Miljevini kula bega Čengiđića.

ĐILAS: U Miljevini su Srbi.

ZULFIKARPAŠIĆ: Nisu samo Srbi, ima Muslimana koji su u Miljevini uvijek bili u većini. Tamo je još 1991.g. bilo oko 55 procenta Muslimana. Svi su Srbi tamo bili kmetovi moje porodice. To su Elezi, to su Čančari, Marići i drugi. Običaj je bio da se u obližnjem gradu ima kuća, čardaci gdje su se provodile zime, tako da su bezi iz Miljevine bili nastanjeni u Foči. Mi smo u Foči imali više kuća, koje ne bih ni znao sve opisati, niti kako su došle u posjed moje porodice i čemu su služile.

Znam da je u centru grada bio veliki konak, u kome je nekad bila rezidencija Zulfikar-paše, ne njegova kuća za stanovanje, nego njegov ured i divan. A onda, imali smo kuću na velikom prostoru, na lijepome mjestu, koja je gledala na čitavu Foču, na Donje polje. Ta je kuća imala šestnaest soba. Dijelila se na dva dijela: na konak, na muški dio za goste, gdje se dolazilo petkom u posjetu mome ocu, i na dio gdje su živjeli ukućani. Bile su dvije avlije, ženska i muška, zatim jedno veliko dvorište gdje su bile garaže za kočije, onda je bila jedna velika bašča. Pored te ženske avlije nalazila se još jedna prostorija, velika, ograđena zidom, isto kao produženje te avlije, sva u zelenilu, kao jedan cvijetnjak, i tu je bila kuhinja, tzv. mutvak koji se upotrebljavao samo ljeti. Tu je moj otac poslije podne pio ljeti kahvu i sjedio. Još od prije bila je tu konjušnica za jahaće konje – moj otac bio je lovac – i štenara samo za lovačke pse. Kod nas nije bio običaj da pas ulazi u kuću niti u avliju, ali lovačke pse su jako voljeli, mazili su ih. Moj je otac, kada je umro, 1936. godine, imao, neki kažu sto četiri, neki sto dvije godine, ali svakako preko stotinu godina. Meni je tada bilo petnaest godina.

Majka potomak Bećir-paše

Kad se moj otac oženio posljednji put, u poznim osamdesetim godinama, mojom majkom – a on se inače ženio četiri puta – imala je osamnaest godina. Majka je bila s Rataja, od bega Čengića, direktni potomak Bećir-paše. Moja majka je bila obrazovana žena. Govorila je nešto i turski, a imala je u mladosti – to je bio običaj kod bega – privatne učitelje, tako da sam ja od nje čuo vrlo poučnih stvari. Normalna stvar, to obrazovanje je bilo nešto drugačije nego na Zapadu. Imali su učitelje vjeronauke, učitelje lijepoga ponašanja, općih pojmova o životu itd. Takvo je obrazovanje moja majka imala u djetinjstvu. Ona mi je pričala da su njima dolazili, godišnje po nekoliko mjeseci, ljudi iz Stambola, koji su ih učili raznim stvarima. Nisam išao u analize tih predavanja, da li se sistematski prilazilo nekim predmetima kao što se to radilo u Evropi, ali u svakom slučaju iz znanja i ponašanja moje majke, a ja sam nju doživio kao zreo čovjek – ona je umrla tek poslije Drugog svjetskog rata – kao jednu vrlo obrazovanu, pametnu, razumnu ženu, koja je, mnogo toga znala i od koje je čovjek mogao štošta naučiti.

Moj otac je imao vrlo dobru biblioteku na arapskom, turskom i našem jeziku. Redovno je čitao novine, a kada je jako ostario ja sam mu ih naglas čitao. Sjećam se reportaža iz Španskog građanskog rata, čitao sam naglas pa sam se i ja upoznao s tim problemima kao dječak. U to sam vrijeme dolazio do prvih "dječačkih" saznanja na političkom polju. Onda se već bio pojavio Hitler i moj otac je pokazivao veliki prezir prema njemu, čisto zbog svojih veza s njemačkom i austrougarskom aristokracijom. Za njega je on bio jedan "maler".

Smatrao je kako Hitler nije kvalificiran voditi zemlju kao što je to bila Njemačka, s političkom tradicijom, s aristokracijom. Ja se dobro sjećam kad ga je posjetio grof od Hesena, koji je dolazio prije toga u lov kod mojega oca. pitao ga je: "Husein-beže, kad ćeš opet doći u Njemačku." On je odgovorio: "Kad ode Hitler." Toga se sjećam. Moj otac je za mene bio jedna fascinirajuća ličnost, kojoj sam slijepo vjerovao, pa sam kao dječak shvatio da je to neko veliko zlo, taj Hitler.

Zemlja je bila bošnjačka

Moj otac politički nije volio Spaha, iz prostog razloga što je smatrao da je on sukrivac što se izvodi agrarna reforma i što nije ništa pridonio da do nje ne dođe. Danas smatram njegovu ocjenu nepravednom. Spaho nije mogao učiniti mnogo da se to spriječi. Otac je bio član bivših veleposjednika, to je bilo jedno udruženje koje je tražilo da se isprave nezakonitosti agrarne reforme, i da se zemlja pravedno plati. Kad je agrarna reforma stupila na snagu on je imao u svome posjedu ogromno bogatstvo. Tako je predio oko Sokolca, kod Sarajeva, pripadao pretežno njemu, pa onda Miljevina, Kapeš, ogromni prostori kod Srebrenice i naročito šume oko Foče. To imanje i sada se zove Begova zemlja, jedno je od najljepših lovišta u Bosni. Pripada nam i šuma koju je koristila kompanija "Varda", a poslije "Maglić". Kada sam se 1990. godine, poslije toliko godina vratio – to je vrlo interesantno – saznam da ta šuma nije oduzeta nekom agrarnom reformom. Komunisti su smatrali da je njihova vlast za vječita vremena, pa je za takav jedan veliki kompleks samo izvršena eksproprijacija, tako da sam ja vratio ono što se u Sarajevu moglo ustanoviti da je moje. Ta je šuma, na primjer, bila na našem imenu, pa kako sam testamentom jedini nasljednik mog oca, meni je "Maglić" predložio da napravim aranžman: da od njih ne tražim odštetu, zato što su je oni 40 godina iskorištavali, već da sa pedeset posto posjeda uđem u vlasništvo poduzeća i dobijem djelove svih njihovih postrojenja. Imao sam namjeru to modernizirati, napraviti uistinu jedno veliko poduzeće koje bi to dalje industrijski iskorištavalo. Pa mi smo još za vrijeme stare Jugoslavije imali kontakte s italijanskim trgovcima. Italijani su kupovali naše drvo, pošto je naša šuma bila najbogatija s javorom, džefer javorom, koji je bio jako skup i rijedak. Sve u svemu to su privatne šume i ja imam veliki postotak u vlasništvu.

DILAS: "Maglića"?

ZULFIKARPAŠIĆ: Jeste, "Maglića". Imali smo velike posjede na Zelengori i Ravnoj Gori. Na mojoj zemlji je napravljen onaj spomenik i hotel na Tjentištu. To je na mom privatnom vlasništvu. Vjerovatno ste išli tamo.

DILAS: Ovo je zaista lep motiv iz suludih vremena.

ZULFIKARPAŠIĆ: Krasan je to predio, ima tamo vrlo lijepih lovišta, divo-koza npr. Mi smo u Foči od, kako bi se reklo, odvajkada tamo lovili, pošto su ondje te naše kule: Zagorje, Miljevina, Rataji. Stotinama godina u Foči je bila rezidencija bega Čengića. To je bila grana koju je moj otac naslijedio. U njegovom vlasništvu bilo je nekoliko lovačkih kuća na Ravnoj Gori. Znam da je moj otac imao brata, Sulejman-bega, koji je posjedovao nekoliko kuća u Foči. Bio je također ugledna ličnost. Ja ga se vrlo slabo sjećam, jer je umro kada sam imao šest-sedam godina.

NADEŽDA: Da se vratimo Vašem ocu, kakvi su bili njegovi politički pogledi i interesi?

ZULFIKARPAŠIĆ: Moj otac je bio gradonačelnik u Foči više od 25 godina, za vrijeme Austrougarske i za vrijeme stare Jugoslavije. Bio je član bosanskog sabora, kao i Vakufskog sabora. Prilikom ulaska Austrougarske – o tome je pisao i Cerović – učestvovao je u oružanom otporu. Vjerovatno su vam i poznate te stvari jer je prilikom njegove smrti, o njemu pisano u svim novinama Jugoslavije. "Politika", zagrebački "Jutarnji list" i drugi donijeli su o njemu neke članke sa slikama, da je on učestvovao, kao mlad čovjek, u borbi protiv ulaska Austrougarske u Bosnu i Hercegovinu, aktivno se borio s pljevaljskim muftijom Šemsekadićem¹⁹ protiv okupacije i išao da pobuni svoje kmetove u Srebrenicu. On u politici, za vrijeme Austrougarske, nije bio blizak Firdusu²⁰, mada je s njim bio prijatelj, nego je pripadao jednoj manjoj grupi ljudi koji su vidjeli opasnost od politike Srbije prema Bosni. Dok je Firdus bio uz Šerifa Arnautovića i Mustaj-bega Fadilpašića²¹, koji su slijedili ideje Džabića²², protiv Austrougarske, pa su kasnije unišili u

¹⁹Mehmed ef. Šemsekadić (1827-1887), pljevaljski muftija, jedan od istaknutih vođa oružanog ustanka protiv okupacije Bosne 1878 i komandant bošnjačke vojske, pokazao velike strateške sposobnosti u sukobima s austrijskim trupama. Umro u Istanbulu gdje je od okupacije živio kao sultanov gost.

²⁰Ali-beg Firdus (1864-1910), od 1907 vođa pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju muslimana i predsjednik izvršnog odbora Narodne organizacije – prve muslimanske političke stranke.

²¹Mustaj-beg Fadilpašić, (?-1912) jedan od vođa pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju muslimana, narodni poslanik u zemaljskom saboru i prvi predsjednik Muslimanske centralne banke.

²²Ali Fehmi ef. Džabić (1853-1918), mostarski muftija, od 1899 osnivač i vođa pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju muslimana. Nosilac radikalnije borbe protiv austrougarske uprave. Nakon odlaska u Istanbul, gdje je predvodio muslimansku deputaciju 1903, austrougarske vlasti mu zabranjuju povratak. Objavio je više naučnih radova ocjenjenih kao remek djela teorije arapsko-islamske književnosti.

kolaboraciju sa Srbima, moj otac, koji je živio na granici Bosne i Hercegovine prema Crnoj Gori i prema Srbiji, imao je drugačiji politički stav. On se borio protiv Austrougarske da sačuva tursku upravu u Bosni, a ne da se nje oslobodi. Za njega je dolazak Austrougarske bio kao dolazak jednog stranog elementa u njegovu domovinu. Govorio mi je da je Sanstefanski ugovor ostao na snazi, i da nije došlo do Berlinskoga kongresa, vjerovatno bi Crna Gora uzela veliki dio Hercegovine, ako ne čitavu, a da bi Srbija osvojila Bosnu, što bi, kako je on ocjenjivao, predstavljalo kraj muslimana u Bosni i Hercegovini, kraj Bošnjaka kao naroda, jer tada je još vladao zakon "cujus regio ejus religio"²³. S tom parolom je Srbija očišćena od muslimana i to Srba koji su prešli na islam. U Užicu, u Valjevu, u većini su bili muslimani – Srbijanci koji su prešli na islam. Oni su u pregovorima između Turske i Srbije proglašeni Turcima i morali su se iseliti. Tako su doselili u Bosnu. Imamo stotine porodica, u Tuzli, Šamcu, Sarajevu i Foči, koje su doseljenici iz Užica – muslimani koji su govorili srpski. Ponovilo se ono što se već dogodilo u Slavoniji, u Lici. Lika je bila 65 posto muslimanska zemlja. Kada je pala u ruke Austrijanaca muslimani su protjerani, a dijelom pokršteni. Poznati pop Mesić bio je taj koji je vršio to krštenje u Lici, prevođenje na katoličanstvo. To se dogodilo, kao što kažem, i u drugim krajevima. Moj otac o tome nije imao iluzije i on je smatrao da bi vjerovatni fizički kraj muslimana bio vrlo blizu, da se to ne bi moglo izbjeći da nije došlo do austrougarske okupacije, a zbog svega što se događalo raspadom Turskog carstva.

Iako je bio ljuti protivnik austrijske okupacije Bosne, brzo je uvidio da alternativa Austriji ne može više biti Turska, jer je ona definitivno bila potisnuta. Opasnost, po njemu, bile su Srbija i Crna Gora iza kojih je stajala Rusija; one su sve radile da zamjene Austriju na tim područjima, što bi po Bošnjake bilo loše.

"Bolesnik na Bosforu"

Moj otac je pripadao i jednoj struji, jednoj političkoj eliti u kojoj je bilo nekoliko ljudi što su se protivili politici približavanja Srbima, približavanja pravoslavnom elementu, praveći tome opoziciju. Borba za autonomiju u Austrougarskoj približila je Srbe i Bošnjake. Srbi iz taktičkih razloga nisu

²³Latinska izreka: Koje je vjere vladar takve je i zemlja (država).

aktualizirali agrarnu reformu, nego su išli zajedno s Bošnjacima kojima su pred aneksiju pravili iluziju od ugovora Berlinskog kongresa govoreći da je sultan još uvijek vrhovni gospodar u Bosni. Struja kojoj je pripadao moj otac imala je pravo, jer su znali da nije dobro ako se mi vežemo za Tursku, kojoj su dani bili odbrojani. No, da smo se vezali za Austrougarsku, imali bi jakoga saveznika da izvršimo emancipaciju našega naroda na evropskoj platformi. Moj otac je kasnije bio zato da se mi ne oslanjamo više na Tursku – kako su zagovarali srpski političari – koja je postala "bolesnik na Bosforu", nego da se oslonimo na Austrougarsku, da se stvori saradnja, da se izvrši agrarna reforma i ulazak u industriju. On je, na primjer, stvorio jedno veliko poduzeće za iskorištavanje šuma za vrijeme Austrougarske u Foči. Procjenjivao je to vrijeme na specifičan način. Na primjer, moja majka je bila jedna od prvih žena u Bosni koja se otkrila. U Bosnu je došao za reisa Džemaludin ef. Čaušević²⁴, porijeklom iz Cazinske krajine, koji je završio najveće škole u Turskoj i koji je islam interpretirao vrlo moderno u njegovom pravom duhu, po vrlo naprednim idejama. U razgovoru, jednom prilikom, s mojim ocem, po pitanju pokrivanja žena, on je rekao da u Kur'anu to uopće nije propisano i da po Kur'anu žene treba da se nose decentno, ali ni u kom slučaju da pokrivaju lice, da je propis da se pokrije kosa, da se pokriju stidni dijelovi itd. I moj otac je mojoj majci preporučio još za vrijeme Austro-ugarske da se ona otkrije, i tako je malo-pomalo počelo otkrivanje u mojoj porodici.

Mi smo preko ljeta uvijek išli u Miljevinu. To je za nas bila velika radost, tamo smo jahali konje i išlo se u lov. Ta, da ih nazovem, najljepša vremena, kada je moja porodica imala te velike posjede nisam doživio svjesno. Ta Miljevina, ta kula, spadala je pod begluk i mi smo je imali dok je otac nije prodao. Eto, to smo mi u Foči bili, a pošto je Zulfikar-paša bio muteselim u Foči i imao svoj ured i divan u Foči, tako je moja porodica stotinama godina bila vezana rezidencijom za Foču.

DILAS: Koliko je od Vaše majke rođeno.

²⁴Džemaludin ef. Čaušević (1870-1938), islamski učenjak, teolog i pravnik. Reis-ul-ulema od 1913-1930. Najveći vjerski autoritet u Bosni u posljednja dva stoljeća. Veliki reformator, u svojim pogledima bio blizak Afganiju i Abdulu. Njegova stanovišta i sada važe kao temeljni vjerski izvor za muslimanski kler u Bosni. Autor više stotina teoloških radova. Zajedno s hafiz Muhamedom Pandžom preveo Kur'an na bošnjački jezik. Bio odvažan i hrabar u borbi s jugoslavenskim vlastima u odbrani prava muslimana. Iz protesta zbog ukinuća vjersko-prosvjetne autonomije 1930 nije se prihvatio novog izbora za Reis-ul-ulemu.

ZULFIKARPAŠIĆ: Od moje majke, imao sam samo jednog brata, Sabriju, koga su ubili četnici, i imao sam šest sestara. Međutim, između mene i mog najstarijeg brata po ocu, Alije, bilo je 55 godina razlike. Kada se njemu rodio unuk, on je onda bio u Stambolu, jer se iz protesta prema aneksiji Bosne i Hercegovine iselio u Tursku. Taj brat je ocu 1921. godine poslao telegram "čestitam ti praunuka" – to je bio prvi očev praunuk – a pošto sam se upravo tada ja rodio, otac je njemu odgovorio "i ja tebi brata". Moj brat je nosio bradu, i ja sam, kada sam imao jedno pet-šest godina, s njim šetao po Sarajevu. Bio je jako ponosan kada ga pitaju da li sam mu ja unuk ili praunuk, a on kaže "pa to mi je brat".

Moj otac se ženio četiri puta. Nije nikada imao dvije žene, niti se rastavljao. Tri žene su mu umrle. Moja majka ga je nadživila dvadeset godina.

Sinovi su mu bili: Alija i Hilmo – koji su iselili u Tursku i ponovo uzeli prezime Akkoyunlu – Ibrahim, Hasan, Hivzo, Hamdija, Sabrija i Adil. A šćeri: Arfa, Fatima, Haša, Zumruta, Hasiba, Hajrija, Hamijeta, Fahra i Šefika.

Kod nas u kući nikada se nije moglo ući u sobu moga oca bez dozvole, ni djeca ni neko drugi. Ako bi neko bio pozvan, on bi ušao i stajao, onda bi otac rekao nešto da uradi ili bi on nešto mom ocu saopćio i kad je završio zatražio je dozvolu da izađe. Nikada niko nije došao na ideju, od njegovih sinova, da sjedne na sećiju pored moga oca ako mu on to nije izričito rekao, a to nije bilo često.

Sjećam se, kad sam bio dječak, kada bi dolazio moj brat, liječnik, profesor u Stambolu, i drugi najstariji brat, Alija – oni su bili ljudi od oko šezdeset godina – tada, ako bi došli predveče, oni se nisu javljali mom ocu, nego su to učinili tek ujutru. To je bio običaj. Onda se ujutru dođe ocu u sobu, pokuca na vrata, najavi mu se, mi kažemo da je on došao. Onda bi taj stajao – što je meni bilo neugodno – na primjer, ja vidim, pusti ga stajati po pola sata. On mu izruči pozdrave od porodice, sve po redu, po imenima, izruči mu pozdrave od prijatelja, onda otac upita za njega i tek nakon toga mu kaže da sjedne.

DILAS: Video sam slike Vaših sestara, one su bile obučene po pariškoj modi, deluju vrlo šarmantno, da ne kažem koketno, na tim slikama, i vrlo su lepe. Ni one se nisu pokrivala, zar ne?

ZULFIKARPAŠIĆ: Nisu se pokrivala. U to vrijeme se ni majka nije pokrivala. Ona je nosila jedan svileni crni mantil i kapu s velom koju nikada nije spuštala. Nosila je rukavice kad je išla na ulicu. Kada smo putovali s ocem u Karlove Vari, u Bad Gastein, u inostranstvo, išli smo salonskim kolima i moja se majka nikada nije pokrivala.

DILAS: To znači da je Vaša porodica – da upotrebim taj izraz – emancipovanija, u evropskom smislu. Izgleda da je u vreme Vaše mladosti Vaša porodica bila na prelazu iz patrijahalne u modernu.

ZULFIKARPAŠIĆ: Ja mislim da je moj otac bio jako tradicionalno bosanski odgojen. On, na primjer, nikada nikome nije govorio "vi", jer se po turskom i bosanskom bon-tonu svakome govorilo samo "ti".

Bila je to jedna simbioza modernog s tradicionalnim, kao što sam vidio u Japanu, gdje izvjesni krugovi žive na namoderniji način držeći se u isto vrijeme strogo svojih tradicija. Primjerice, dolazi direktor banke u crnome odjeću i uštirkanoj bijeloj košulji, oblači kimono i po starom ritualu večera sjedeći na podu sa štapićima za sofrom. To me mnogo podsjetilo na način života u mojoj familiji. U mojoj familiji se živilo strogo po tradicionalnim principima, ali se nije držalo do onih običaja koji nisu bili u skladu s društvom, s vremenom. Vidite, moja braća Alija i Hilmo studirali su u Beču. To je bilo za vrijeme Austrougarske. Moja se majka nije krila, moje se sestre nisu krile, u kući se učio Kur'an, mi smo učili vjeronauku, molili smo se Bogu, jelo se po muslimanskim običajima, ali kada je moj otac pravio primanje i već prema tome koga se zvalo, služilo se jelo "a la franka" ili "a la turka". U svakom slučaju, može se reći da je on bio emancipiran, liberalan musliman, koji se strogo držao vjerskih običaja. Po njegovom mišljenju pokrivanje žena nije vjerski propis. U tome je ta stvar.

DILAS: Pa to i nije u Kur'anu.

ZULFIKARPAŠIĆ: Dabome. Njega je reis Džemaludin Čaušević uvjerio da se žene ne trebaju pokrивati, i on je to prihvatio.

DILAS: Posle rata, nama su vaši sveštenici iz Uleme rekli da pokrivanje nije obaveza po Kur'anu.

ZULFIKARPAŠIĆ: I nije obaveza. Napraviću jednu malu digresiju. Najstariji običaj i obaveza u islamu jeste put u Meku, koji je etabliran u doba života Muhameda a.s. Pošto se hadž obavlja svake godine običaji su i oblačenje ostali isti do dana današnjeg. Zna se da žene tada nisu bile pokrivena lica, nego su samo bile ogrnute čaršafom kada su išle da vrše obred. Da su se pokrivala u društvu, onda bi se pokrivala i tamo, pred Bogom i najuzvišenijim mjestom koje postoji u islamu. Tamo su žene otkrivene i to je tako ostalo. Rekao sam već kako u islamu postoji samo propis da se žena treba decentno oblačiti i kaže se koje dijelove tijela treba pokrивati. Na primjer, musliman može da klanja ako samo donji dio tijela pokrije čaršafom, a žena mora da pokrije i grudi, kosu i, kako se kaže, stidne dijelove tjela. Prema tome, kad se ide pred Boga tako, može se otići i pred čovjeka. Niz raznih muslimana u svijetu su se držali tih propisa i bili emancipirani za Evropu. Poslije rata, meni je smetalo u kojoj mjeri i na koji način su partizanske vlasti prilazile tome problemu: zabrana nošenja fesa muškarcima, nasilno skidanje zara ženama itd. Problem nošnje, bilo to iz vjerskih ili tradicionalnih običaja, ne treba biti predmetom državnih zakona i represije nego slobodne volje ljudi.

NADEŽDA: Otac je na Vas imao, očigledno, uticaj i to više kao čovek nego kao starešina porodice. Znam da nije lako izdvojiti iz jednog kompleksnog odnosa nešto što ga odslikava na prvi pogled. No, ipak bih Vas zamolila da pokušate da izdvojite nešto što je presudno i suštinski obeležavalo odnos vas dvojice.

ZULFIKARPAŠIĆ: Vidite, svaki čovjek ima, ja mislim, jednu osobu svog života; nekog ko mu je najvažniji. Najfascinantnija osoba moga života je moj otac. Ja sam mnogo razmišljao o periodu kada sam bio komunista. Činjenica je da je u komunističkoj partiji bio prisutan jedan elemenat toga tipa vođstva – kult ličnosti razvijen je do krajnosti. Primjerice, znate šta je za nas značio, u toku moje mladosti, Staljin? Ja sam u to vrijeme bio odan pokretu, totalno odan ideji, ali nikada nisam osjetio tu vrstu odanosti prema nekoj ličnosti, to mi je bilo nešto strano, možda zato što moj otac nikoga nije smatrao ni boljim ni gorim od sebe. Tako sam ja u tome odgojen, u tom duhu, ali za mene osobno najfascinantnija osoba bio je jedino moj otac. Ja sam njega mnogo poštovao i cijenio. Sjećam se, imao sam jednog komšiju. Hadživukovića, mog dobrog prijatelja, kojeg su ubile ustaše. Kad smo bili

djeca, on je od svog oca krao cigarete, a riječ "ukrasti" meni je bila skoro nepoznata, pošto kod nas u kući ništa nije bilo zatvoreno ni sakriveno. Tako ja tog svog prijatelja pitam odakle mu cigarete, a on kaže: "Ukrao od oca. Možeš i ti?" "Naravno" – odgovorim ja. Imali smo u hodniku jednu kućnu kasu, ja iz te kase fino izvučem jednu vreću srebrnjaka i mi odemo, nas petnaestoro djece, i kupujemo za taj novac, pa kupimo neke narandže, pa neke kolače, i sve tako, potrošimo 100 dinara. Onda odemo i bacamo preko Drine novčićima "žabice", a tarno se sirotinja otima za taj novac. Naide tu Omer-beg Čengić, upravnik pošte, i telefonira Žižinom ocu, Milanu Hadživukoviću, pa kaže: "Eno, bogami, tvoj sin tamo baca dvobanke." Kad je Hadživuković došao naveče kući, uhvati Žižu i pita: "Odakle ti to?" On kaže: "Adil!" Odmah je otišao morne ocu i moj otac mene zovne i savim ozbiljno mi kaže: "Znaš, dogodila se jedna stvar, izgleda da je neko uzeo bez pitanja novac odavde. Ko bi to mogao biti, da nije sestra?" Moja sestra se brani, kaže da je sve otvoreno tu i slobodno, a da njoj ne treba. A ja sam čitavo vrijeme mislio da li treba da kažem, jer je on mene naučio da uvijek govorim istinu, ali sam sada vidio da sam uradio stvar koja nije dobra. I dok je on to pričao, meni je čitavo vrijeme mozak radio da li treba da mu priznam da sam to ja učinio ili ne. Onda kažem: "Jest, ja sam uzeo." "A", kaže, "ti si uzeo. Pa što ti je trebalo da uzmeš? sve je to tvoje, ali ništa nema za bacanje." Onda sam bio jako postiden, i bio sam se razljutio na ovoga svog komšiju, prijatelja, što me je nagovorio.

Eto to je bio način da otac pokaže za neku stvar da je loša, da je ne treba uraditi, bez da te, kazni, nego da izanalizira zašto si to učinio, da ti dokaže kako to ne treba raditi. To je bio njegov način, i ja sam od njega mnogo naučio. Sjećam, na primjer, malih stvari: on piše nešto ili čita, ja dođem iza leđa, a on meni kaže: "Nikada nemoj prići tako blizu da možeš pročitati ako neko nešto piše, to nije pristojno." Ovakve stvari, svakodnevnice, on bi meni rekao i to je zauvijek ostalo u meni.

DILAS: Učili ste od njega etiku, a to je najveća mudrost.

ZULFIKARPAŠIĆ: Jeste, on je to tako prenosio. Ili, na primjer, sjećam se jednog događaja: moja sestra me je učila Kur'anu. Ja sam imao učitelja vjeronauke, ali kod nas je običaj da se daje hatma, da se čitav Kur'an prouči naglas i onda se napravi jedna mala svečanost, dijele se kolači, halva se peče i to je velika svečanost, jer si ti završio hatmu. Imaš dvije hatme, tri hatme;

ja sam u svom životu završio pet hatmi. Jedno vrijeme sam žurio da to što prije završim, pa sam htio nešto i preskočiti, a to se ne smije.

Moja sestra je bila odrezala kosu, a otac za to nije znao. Imala je one pletenice, ali ih je odrezala i stavila je jednu mahramu da se ne vidi ima li kose. Ja njoj kažem: "Reći ću ocu da si odrezala kosu, ako me ne pustiš da kažem da sam pet listova prošao umjesto dva." Onda je ona meni nešto uradila, ne sjećam se šta, a ja odem ocu i kažem mu da je odrezala kosu. Sasvim ozbiljno sasluša me i kaže: "Vidiš, to ne valja da ti svoju sestru tužakaš." I izbaci me iz sobe. On nije uopće uzeo k znanju ono što sam mu ja rekao i meni je to pokazao. Sestra je to i dalje, kao, krila, a otac je nikada nije upitao. Evo, to su stvari koje su u meni razvile jednu veliku ljubav i veliko povjerenje prema ocu.

Kada je kralj Aleksandar poginuo u Marseju, dode neki Brajević, Crnogorac, poeta malo, pa onda on kaže: "Djeco plačite, poginuo kralj." I svi plačemo. Dođem ja kući i plačem k'o godina. Pita mene otac: "Šta je tebi, šta plačeš?" Kažem: "Pogin'o kralj." "Nemaš ti kralja, on je", kaže, "trgovac svinjama". Ti si Zulfikarpašić, to nije tvoj kralj, ne trebaš ti za njim da plačeš." To je bilo prvi put da sam od oca nešto negativno čuo o državi. Po običaju, do koga se držalo, u islamu postoji jedan korektan odnos prema vlastima, jedan beg ne pravi sukobe, nije revolucionaran.

NADEŽDA: Dakle, u Vašoj porodici vladali su patrijarhalni odnosi?

ZULFIKARPAŠIĆ: Odrastao sam u jednoj kombinaciji vjerskog i u isto vrijeme patriotskog odgoja. Nikada u porodici i od ukućana nisam čuo nešto loše o drugim ljudima. Moj otac, kada me je dao u školu, zabranio je da me se fizički kažnjava. To je bio običaj u Foči, da se djeca tuku po rukama. Nisam nikada dobio batine, ali sam kasnije doznao da je to zbog toga što je moj otac otišao u školu, upravitelju, učiteljici, i skrenuo im na to pažnju.

DILAS: Vi ste bili nemirno dete?

ZULFIKARPAŠIĆ: Jesam, jako nemiran, i moja porodica uvijek govori o meni kao o jednom hairsuzu, o jednom dječaku koji je pravio probleme. Iako ja, kada ovako analiziram, imam osjećaj da to nisam radio.

DILAS: Sličan je slučaj i sa mnim, mene su svi tukli jer sam bio nemiran. Mislim da nisu imali pravo, da su preterivali.

ZULFIKARPAŠIĆ: Prije neki dan sam sreo jednog druga iz djetinjstva, Jokanovića. Sreo sam ga u inostranstvu i on mi kaže: "Bolan, zamalo ti mene ne ubi! "Šta je bilo?", pitam. Kaže, kad smo se igrali on je nešto pogriješio i mi smo ga metnuli u "zatvor". On je, kako kaže, skoro dobio napad klaustrofobije, a mi ga metnuli u zatvor - ja odredio. Toga se ne sjećam. Dakle ipak! Znam da sam imao probleme i s nekim profesorima, bio sam dobar đak, ali eto, svi kažu da sam bio nemiran.

NADEŽDA: Vaši poznanici iz tog doba kažu da ste uvek bili jaka ličnost i da ste sprovodili svoje. Pričali su o Vama kao čoveku koji je okupljao ljude oko sebe. Kažu da ste i kao dete bili voda.

ZULFIKARPAŠIĆ: Kad sam bio u Foči, u osnovnoj školi, zaista znam da sam radio neke neobične stvari. Na primjer, u školu su dolazila muslimanska i srpska djeca iz okolice Foče. Bilo je djece koja su išla tri ili četiri kilometra u školu i za ručak bi donijeli samo po komad hljeba. Sjećam se da sam u osnovnoj školi donio kaban od kuće i počeo skupljati hranu od raznih trgovaca da se pravi ručak. Onda je škola to prihvatila. Ne sjećam se da je meni neko dao tu inicijativu, niti se sjećam da je meni neko rekao da bi to trebalo uraditi. Očevidno, ovakvih stvari je bilo. Organizirao sam i neke zabave s petnaest godina. Mislim ipak da neki voda nisam bio.

No, ima i suprotnih primjera: kad smo imali sportski klub, pa smo bili tim iz centra grada, gdje sam stanovao, a igrali smo protiv sirotinje iz Donjeg Polja. Mi smo imali cipele, kopačke i dresove, a oni nama zabiju deset golova, bosu.

Moja je učiteljica bila gospodica Jeremić. Srpkinja. Zaposlio ju je moj otac kada je bio predsjednik općine i vjerovatno je to bilo njeno prvo zaposlenje. Nje se sjećam vrlo toplo. Bio je i neki Selimović koji je predavao pjevanje i koji je organizirao horove. Škola je bila u jednoj finoj zgradi koju je napravila Austrija. U Foči ima mnogo tih zgrada koje je Austrija podigla i koje su na jednom prilično visokom nivou. Razredi su bili čisti, uredni.

Gradansku školu sam svršio u Foči i već u građanskoj školi sam postao ljevičar. Bio sam član neke skojevske grupe koja se u to vrijeme formirala, imali smo i veze, sastanke itd. Moje prvo istjerivanje bilo je u građanskoj školi, radi širenja komunističke literature i letaka, te sam gradansku školu završio u Rogatici. Pred samu malu maturu opet su nas izbacili, nas desetak, bez prava na polaganje privatnih ispita. Poslanik JMO-a, Hamdija Šahinpašić

iz Rogatice uredio je da se te kazne ponište, tako da sam dobio pravo na daljnje školovanje i nastavio trgovačku akademiju u Sarajevu. U to sam vrijeme već bio politički aktivan i angažiran i nekoliko puta sam istjerivan iz škole, pa sam išao u Osijek, u Banja Luku, i na kraju sam privatno polagao pošto mi je bilo zabranjeno daljnje školovanje u trgovačkoj akademiji. Onda sam pred rat, 1940, upisao Višu komercijalnu školu u Beogradu.

DILAS: Zašto ste otišli u Beograd, a ne u Zagreb? Da li ima ikakvog razloga osim tog praktičnog, komunikativnog, materijalnog, jer Zagreb je imao odlične ekonomske škole, bolje nego Beograd?

ZULFIKARPAŠIĆ: Očevidno je da sam kao dječak bio više sklon Hrvatima nego Srbima. Bio sam aktivan u Hrvatskoj seljačkoj stranci. Medutim, i pored svega toga, moji tadašnji prijatelji su bili u Beogradu - mnogo mojih kolega iz Foče, mnogo mojih prijatelja. Većina njih je studirala u Beogradu. Na primjer, Hamdija i Ismet Čengiđ, Tomo Vuković, pa Pavle Popović i nekoliko mojih rodaka. Neki su bili ljevičari, a Popović je u to vrijeme bio i član Partije, a poslije kao frakcionaš, bio izbačen. Da vam otvoreno kažem: Beogradski univerzitet je bio, što se tiče te lijeve aktivnosti, mnogo značajniji i to me je opredijelilo. Ja sam već bio komunist. Vidite, taj moj prilazak komunizmu bila je jedna vrlo interesantna stvar. Na robiji u Mitrovici je bila jedna grupa komunista - Vi to znate sigurno bolje nego ja - i kad su izašli sa robije, imali su pravo, pored ostalog, primati nove članove i obnavljati organizacije. Tako se dogodilo da je u Foču došao Ramiz Sladić koji je nekoliko godina robijao u Mitrovici. Njega je, interesantno, portretirao Moša Pijade²⁵ na robiji. Mislim da je bio rodom iz Foče. On je bio sindikalni radnik, komunist, i član partije, ne znam tačno, od 1931-32. godine i kada je izašao s robije iz Mitrovice, konfiniran je u Foču. On me je primio u Partiju.

DILAS: Znam, imena se sjećam, a mislim da se i njega sjećam.

ZULFIKARPAŠIĆ: Iako me tada Ramiz Sladić primio u partiju, poslije, kad

²⁵Moša Pijade (1890-1957), političar, slikar i publicista. Između dva rata, kao član Komunističke partije, hapšen i osuđivan na dugogodišnju robiju. Nakon Drugog svjetskog rata obavljao niz visokih dužnosti. Među ostalim: predsjednik Parlamenta i podpredsjednik Vlade Jugoslavije.

sam bio za Krležu²⁶, Hasan Brkić²⁷ je postavio pitanje moga partijskog staža i rekao da to ne važi i da me Sladić nije mogao primiti. U pokret sam ušao vrlo rano, mnoge moje kolege su tada bile u SKOJ-u, dok je Ramiz Sladić mene krajem 1938. godine, primio u partiju. Imao sam tada sedamnaest godina i s njim sam organizirao prvu partijsku ćeliju u Foči.

Ramiz Sladić me učio konspiraciji i disciplini. U to vrijeme bile su to najelementarnije osobine koje je jedan partijac morao imati. Primjera radi, kada je on meni zakazivao sastanak u Ustikolini, to je bilo šest, sedam kilometara od Foče, morao sam tamo ići biciklom, a nikako vlakom, jer mi je on tako odredio. Ili, ako smo se dogovorili da se vidimo u srijedu u tri, nisam smio zakasnuti ni dvije minute, jer bi to značilo da sam imao nekih problema, a onda se podrazumijevalo da je sastanak prebačen za četvrtak. Tu točnost, koju sam prvo učio od oca, a poslije dobio u pokretu, usvojio sam u cijelosti, i ona mi je puno pomogla u mom životu. U Švicarskoj, gdje živim, i Švicarci se smiju na račun moje točnosti: "Evo deset je sati, sad će na vrata Zulfikarpašić", i ja zaista dodem u deset - ne kasnije, ne prije.

Kad sam po partijskom zadatku išao u Sarajevo, imao sam tamo vezu. Tako sam upoznao sve te aktiviste: Ferida Čengić, Borišu Kovačević, Avda Hurna²⁸ i druge, niko nije dovodio moje članstvo u pitanje, dok nije došla afera oko "Pečata". Tada je bilo tjeranja vještica kod nas, borba tih frakcija, trockisti itd. Sjećam se jednog mog prijatelja, Šoće, koji po mom mišljenju svakako nije bio trockista, ali mi smo preko noći dobili obavijest od partije da on to jeste i bila je direktiva da ga totalno bojkotiramo. Bojkotiranje partijskih drugova je u to vrijeme značilo da ti više njemu ne smiješ da kažeš ni dobar dan, a do tada si s njime pio kafu razgovarao i viđao se. Sve smo mi to u to doba podnosili.

ĐILAS: Jeste li završili studije?

²⁶Miroslav Krleža (1893-1981), najznačajniji hrvatski književnik, pokretač i urednik više časopisa, glavni urednik Enciklopedije Jugoslavije, više decenija na čelu Jugoslavenskog leksikografskog zavoda. Napisao veliki broj romana, drama, eseja, pripovjedaka, zbirke pjesama, polemike i dr. (Među najznačajnijim djelima jesu: Hrvatski bog Mars, Gospoda Glembajevi, Kraljevo, Petrica Kerempuh, Zastave i dr.)

²⁷Hasan Brkić (1913-1965), komunistički prvak i jedan od organizatora antifašističkog ustanka. Nakon Drugoga svjetskog rata obavljao više političkih funkcija u Bosni.

²⁸Avdo Humo (1914-1987), političar i književni kritičar, sekretar komunističke partije BiH, jedan od organizatora antifašističkog ustanka, više puta savezni ministar i predsjednik Vlade Bosne i Hercegovine.

ZULFIKARPAŠIĆ: Nisam tada, ja sam 1921. godine rođen i 1941. godine sam tek počeo studirati. Studije sam završio kasnije, u Švicarskoj.

ĐILAS: Ušli ste u studentski pokret, i to u Beogradu?

ZULFIKARPAŠIĆ: Jeste, kad sam došao u Beograd, sjećam se Lole Ribara²⁹, Vas, Burdževića³⁰ i još nekih koji ste stajali na čelu pokreta.

Inače, komunističkoj partiji sam prišao vrlo mlad, u doba antifašizma, u Titovo doba partije, kada smo tražili saveznike, kada smo tražili antifašiste. Diskutiralo se, filozofiralo, čitali se građanski pisci: Romain Rolland je bio u modi. Čitao se Toller, njemački pisac, Anatole France i drugi. Jedan komunista morao je poznavati tu literaturu; francusku, njemačku, italijansku. Period kada sam ja prilazio partiji bio je period otvorene antifašističke borbe, koja je bila i ljevičarstvo i moda buržoazije. Tada je i u Francuskoj ljevičarstvo bilo u velikoj modi, ali to je bilo u modi i kod nas.

ĐILAS: Španski građanski rat podelio je Evropu na antifašiste i fašiste.

ZULFIKARPAŠIĆ: Jeste, to je bila važna činjenica, to da sam baš u tom periodu prišao partiji. Ljudi koji su ojačali u pokretu u to vrijeme imali su izvjesnu toleranciju, jer su demokrate smatrali svojim saveznicima. Mi smo tada vrlo iskreno saradivali s demokratskim strankama. Saradivali smo i s Hrvatskom seljačkom strankom, sa Zemljoradničkom strankom, poznavao sam u to vrijeme više stranačkih prvaka. Dakle, to je bila jedna široka antifašistička familija, u koju su ulazili ljudi iz raznih političkih stranaka. Normalna stvar, pored toga, bila je jedna unutarpartijska disciplina, koja je tražila određen pogled na svijet. U to vrijeme došla je struja - Vi se sigurno sjećate - masovnog okupljanja omladine. Išlo se na izlete, pjevalo se, diskutiralo, razgovaralo i da bi bio autoritet u tim grupama ti si morao biti načitan čovjek, morao si imati svoje poglede na niz raznih stvari, tako da je taj komunistički pokret, kako sam ga ja u mladosti doživio, bio jedno intelektualno takmičenje, borba za znanje, a i moral je bio na visini, gledalo se

²⁹Ivo Lola Ribar (1916-1943), rukovodilac omladinskog komunističkog pokreta, član Politbira CK KPJ, jedan od organizatora oružanoga ustanka.

³⁰Rifat Burdžević, istaknuti vođa komunističkog pokreta na beogradskom univerzitetu, organizator antifašističkog ustanka u Sandžaku.

da se drži riječ, da se pristojno ponaša, da se bude pošten čovjek. Ja sam beskrajno vjerovao tim ljudima, i sada imam prijatelje iz tog vremena. Na primjer, Esad Čengić, koji je nedavno ranjen u Sarajevu, bio je visoki funkcioner OZNE, kasnije UDBE, i ministar u vladi. Ja bih još uvijek dao ruku za njega da on nije ni tada uvrijedio čovjeka, da nije lagao u svome životu, da je živio kao jedan, po svojoj savjesti, pošten čovjek. Kao sekretar mjesnog komiteta Sarajeva uhapšen je od Gestapoa i podvrgnut mjesecima specijalnoj torturi. Nije nikoga izdao, ni jedne riječi odao. Zamijenjen je za njemačkog višeg oficira.

Takvih ljudi kao što je on, izvanrednih pojedinaca koji su konstruktivni, koji su veliki patrioti i veliki karakteri, snažni, koji su odani, dobri drugovi, nema mnogo.

NADEŽDA: Kako ste se tada osećali, budući da se vodila jedna nova ideja, nova, mlada, napredna, antifašistička, da li ste tada razmišljali o sebi kao o Bošnjaku?

ZULFIKARPAŠIĆ: Moje bošnjačko osjećanje koje sam ponio od kuće nije nikada dolazilo u pitanje. U to vrijeme mi smo se borili za autonomiju Bosne i Hercegovine, dakle došlo je jedno malo osvještjenje, nije se bilo za dijeljenje Bosne. Tada je postojala jedna grupa omladine koja je potpisala poznati letak za autonomiju Bosne, kojeg su napali i desničari Srbi i nacionalisti Hrvati. Mi smo se horili protiv Ljotićevaca³¹, protiv Frankovaca³², protiv takozvane "Mlade Bosne"³³, jedne grupe pročetničke srpske omladine. Bili smo za zajednički život. U to vrijeme u Rusiji su bili poznati staljinistički procesi, ali naša vjera u partiju je bila takva da u te stvari nismo htjeli vjerovati. Ja sam, na primjer, vjerovao da je Tuhačevski bio špijun. Vjerovao sam takvim tvrdnjama.

DILAS: Čak i ako niste sasvim verovali, ubedili ste se da je tako. Ja se sećam da sam se ubeđivao, mada se nisam kolebao.

³¹Profašistički pokret u Srbiji, između dva rata. Osnivač, Dimirije Ljotić.

³²Desno krilo Hrvatske stranke prava, preteče ustaškog pokreta.

³³Nacionalističko udruženje srpske omladine. Pripadnik ove organizacije, Gavrilo Princip, 1914 izvršio atentat na austrougarskog prijestolonasljednika Franju Ferdinanda.

ZULFIKARPAŠIĆ: Jeste, to danas izgleda nevjerovatno, ali, eto, tada se nismo kolebali. Imao sam uvjerenje da je ta opcija pozitivna stvar.

DILAS: Drugo, nama su bili daleko problemi ruske vlasti, osećali smo poštovanje prema Kominterni i ljubav prema SSSR, ali to je bilo daleko, ta ljubav je bila propovedana, a ovde su bili pravi problemi.

Komunizam se u tom periodu u značajnoj meri identifikovao sa anti-fašizmom.

ZULFIKARPAŠIĆ: Jeste, i to je bitno kad govorim zašto sam ga ja s takvim oduševljenjem prihvatio. Taj period antifašizma stvorio je jednu intelektualnu elitu. Pazite, to je čudnovato, komunisti su u školama bili najbolji daci, komunisti su u društvu bili vrlo cijenjeni, to su bili ljudi na koje se moglo osloniti.

Bili su majstori svog zanata, ako je bio tokar onda je bio najbolji tokar, ako je bio šofer onda je bio odličan šofer. To nisu bili pijanice, to su bili vrlo konstruktivni ljudi. Takve ih ja poznajem, poznajem radnike, živio sam s njima, s njima išao na partijske sastanke. To su bili ljudi koji su uglavnom zaradivali kao radnici, nisu bili previše plaćeni, ali su bili plaćeni toliko da su mogli solidno živiti. Bili su to ljudi koji su znali šta je osobna higijena, koji su bili čisti, koji su čitali i izgrađivali se.

NADEŽDA: Mene zapravo zanima šta biste odgovorili da Vas je neko tada upitao – da li ste Bošnjak, musliman ili komunista? Posebno tada kada ste bili vrlo mladi i aktivni u komunističkim krugovima i kada su vas izbacivali iz škola.

ZULFIKARPAŠIĆ: Rekao bih da sam komunista, normalno, i to bez ikakve diskusije. Tada sam bio uvjereni ateista. Nema nikakve sumnje. Ali sam imao obzira, pošto sam bio tako odgojen i nikada sa svojom majkom i sa sestrama nisan o tome diskutirao. Bilo je mojih kolega koji su u familiju unosili pitanja da li ima vjere, Boga. Toga kod mene nije bilo. Kad sam pošao u školu, meni je majka dala hamajliju, ja sam to uzeo s najvećim poštovanjem, poljubio joj ruku. Imao sam jedan fetišizam prema tome, pošto je to od nje, ali to nije imalo veze s mojim ateizmom. Ja nisam polovičan čovjek, i očevitno da je islam u formiranju mog karaktera odigrao veliku ulogu i možda pridonio tome da se ja opredjelim kao komunista, a kad sam

prestao biti komunista, dao mi je izvjesnu moralnu snagu i podršku, dao mi je moj nacionalni osjećaj. Jer nacionalizam je na jedan način pozitivan, kad ga se ispravno shvati.

DILAS: Komunizam ne guši nacionalni osećaj, on samo potiskuje nacionalističku ideologiju. Mi komunisti u Drugom svetskom ratu bili smo neka vrsta – sem toga što smo bili antifašisti, jezgro antifašističkog pokreta – ustvari smo bili neka vrsta jugoslovenskih nacionalista. Inače ne bi pobedili.

ZULFIKARPAŠIĆ: Jeste, ja sam imao snažan patriotski osjećaj, mnogo snažniji nego sad ovi koji se busaju u prsa kao veliki Hrvati ili veliki Srbi. Nikada se toga nisam stidio, jer u tome nisam vidio ništa loše. Nisam smatrao da kao komunista trebam sakrivati patriotski osjećaj. Dapače. Ali, onaj patos nacionalističke ideologije bio nam je stran. Ono da je Srbin bolji od Hrvata ili Hrvat bolji od Muslimana bilo nam je strano. Postojao je jedan osjećaj za domovinu, da je voliš, da je braniš. Mislim da je partizanski pokret pokazao spremnost da se gine u obrani svoje domovine. Da se u borbi ne bude kukavica, to je bila najgora osobina, a to bi bilo gore nego da si se odvojio od pokreta. I stav je bio da se borci koji su požrtvovani primaju u partiju bez obzira na to što možda imaju predrasuda – vjerskih, nacionalnih i sl. Taj kvalitet borca bio je kod nas jako cijenjen.

3 FOČANSKI DUB I BEHARI

DILAS: Ja sam u Foči bio za vreme rata, kraći jedan period, a posle rata sam bio više puta, uglavnom zbog lova na mladice, i to sa najboljim lovcima oko Foče, sa Alijom Sofradžijom, sa braćom Čelik. Nisam imao uspeha, iako sam nekoliko puta dolazio. Ulovio sam svega jednu od sedam kila, što za pojmove tih lovaca ne vredi pažnje: oni su lovili mladice do dvadeset kila, pa čak i više.

Dolazeći tako u Foču, stekao sam utisak da je Foča, uz Mostar, jedan od najlepših gradova u Bosni, a nema nikakve sumnje da je položaj na sastavima dveju moćnih planinskih reka, izuzetan: Drina i Čehotina su divote i vrednosti koje se menjaju, ali ne slabe, niti zaboravljaju – ušle su u pesmu, u predanja, u život ljudi i istoriju naroda. Ja u Bosni ne znam takvo mesto, iako dosta dobro poznajem Bosnu.

ZULFIKARPAŠIĆ: Kad govorim o Foči imam osjećaj da sam možda u tome subjektivan, ali kada o tome hladno razmislim, malo mjesta znam koja imaju tako pitomu klimu, koja imaju takav lanac brda, pa onda tako zaista silne planinske rijeke – Drina, Tara, Piva, Čehotina... Foča je bila – ako ste došli s partizanima, možda ste je vidjeli prije nego je bila spaljena – Foča je bila jedinstveno mjesto. Ona nije imala ni jedne kuće bez ćeramide, čak ni jedan ćumez s drvenim krovom. To je bilo bogato mjesto. Sadio se i duhan, nekada se sadila i loza, u predislamsko doba. Foča je bila sva u baščama, svaka kuća imala je svoju bašču.

U Foči je bio čudnovat narod. Ima o tome mnogo priča, da je to grčka kolonija, da je tu Grka bilo, jer su oni bili veliki trgovci, a veliki trgovci su i Fočaci. Foča posjeduje specifičan mentalitet, specifičan govor. Ja ne govorim kao Fočaci. Fočaci nikad ne kažu Fočak, nego kažu Foćak, ili ćivija, đamija. Ja nikad tako nisam govorio, jer govor moje familije je govor Čengića, hercegovački govor. Mi smo u kući, za božije čudo, ismijavali način govora Fočaka. Ja sam u Foči rođen, u Foči odgojen, ali san govorio drugačije nego oni. Nikada ja nisam rekao Foča.

Foču jako volim, to je zaista lijepo mjesto. Tu je prisutan jedan bogumilski mentalitet, neborben, neagresivan, koji može mnogo da trpi i koji je jako izdržljiv. Kada se taj elemenat organizira, kada ga se uniformira, to su dobri vojnici, ali samoinicijativno su vrlo pasivni. Neorganizirani i prepušteni sami sebi, oni su u Drugom ratu stradali više nego iko u Bosni, da bi, istovremeno, kao vojnici bili izvrsni borci i oslobadali mnoga bosanska mjesta. To se, nažalost, ponovilo i sada. Prosto je nevjerovatno da se to opet, na još strašniji način, ponovilo. Sad više nema moje Foče, njenih džamija, medresa i tekija. Nema njene pitoreskne arhitekture, njenih čardaka, kuća sakrivenih u baščama. Nema više ni Bošnjaka u Foči.

ĐILAS: Vidim odgovor već iz Vašeg odgovora – mislio sam da postavim pitanje: jeste li osećali nostalgiju za Fočom? Zavičaj je svakome doživotna nostalgija, a Foča je nostalgija svakome ko je sagledao njene planine i vode, osetio prigušene radosti življenja u njoj.

ZULFIKARPAŠIĆ: Za Fočom sam uvijek osjećao nostalgiju. Onda, ja sam imao lijepa imanja tamo na Miljevini, u blizini Foče, kupao sam se kao dijete u Drini i Čehotini, išao u lov, u ribolov. To je sve nešto tako čarobno, nešto tako, znate ...

NADEŽDA: Gospodin Vlado Pavlinić³⁴ Vam je napravio, kao dokaz te velike zanesenosti i opsjednutosti Fočom, divne slike...

ZULFIKARPAŠIĆ: Meni je Pavlinić pored Foče slikao i kule Čengića, po uzorku na originalne slike u ulju od jednog austrijskog slikara, koje su bile manjih dimenzija, ali ih je uvećao, s izvanrednim osjećajem za bosanski ambijent.

ĐILAS: Ja sam rođen kraj Tare, od moje kuće do Tare nema ni pet minuta. Doduše, Tara tamo nije tako velika sem u proleće – onda je silovita, ali Tara je kao uvod u moćnu lepotu Drine.

ZULFIKARPAŠIĆ: Čudno je i to s Drinom, ona je vrlo misteriozna i vrlo čudnovata rijeka. Zamislite vi da je najveća mladica koja je uhvaćena tamo imala 28 kiła, to je dva metra. U takvim rijekama! Koliko je to trebalo vremena da ona tamo odraste?

³⁴Vladimir Pavlinić (1929), hrvatski publicist i slikar, pokretač i urednik "Glas koncila". Zbog svojih političkih stavova osuđivan na robiju. U emigraciji urednik "Poruke slobodne Hrvatske", u Zagrebu urednik "Croatia Monitora".

ĐILAS: Pomenuli ste da ste vi bili ribolovac?

ZULFIKARPAŠIĆ: Jesam malo.

ĐILAS: To nam je takođe zajedničko: ja sam bio mnogo i – premalo.

ZULFIKARPAŠIĆ: U emigraciji sam čuo kako vi dolazite u ribolov u Foču. Ja sam ostao u stalnoj vezi i kontaktu s mojom Bosnom i s Fočom.

ĐILAS: Bilo je teferiča? Da li su bili mešani, da li je bilo Srba starosedeoaca, Crnogoraca?

ZULFIKARPAŠIĆ: Kako da nije – bilo je i Crnogoraca, a i Srba starosjedilaca koji su u Foči živjeli od najstarijih vremena.

ĐILAS: Jesu li učestvovali u teferičima ili su oni bili odvojeni? Gde su bili teferiči?

ZULFIKARPAŠIĆ: U Foči je to bilo razdijeljeno. Na teferiče su išli muslimani, a pravoslavni seljaci su išli na Gospojinu, na primjer. Kad dođe crkveni praznik, sabor, išlo se pred crkvu, došlo se na pazar, tamo su igrali uz dvojnice. Dok se teferiči organiziraju da bi išle familije – to je bio jedan čisto muslimanski običaj u Foči. Poslije, u vrijeme moje mladosti, mi smo već pravili zajedničke izlete, gdje smo mi dječaci i djevojčice išli s našim školama. Tada je bilo miješano, onda smo pravili takve izlete, teferiče. Bio je neki Vojvodić, direktor škole, koji je uveo izlete. Tako smo išli, na primjer, u Čajniče pješice preko brda, čitava škola. I to su bili fini krajevi. Na neke teferiče djevojke same odu. Moje sestre išle su taksijem. Uzmu se dvatri taksija, pa se ode nekoliko kilometara uz rijeku. Ponesu se tamo čilimi. Tu se napravi kafa. To je bio običaj ljeti.

Onda je postojao i takozvani Aliđun. To je "Ilindan". Taj običaj potiče još od bogumila – dan kada se skupi po nekoliko hiljada ljudi, pod dub, pod jedno drvo. To je jedan čisto bogumilski običaj.

ĐILAS: Znači, običaj je preživio do tada.

ZULFIKARPAŠIĆ: Mnogo je bogumilskih običaja preživio do dana današnjega. Bogumili nisu imali crkve, nego su vršili svoje obrede pod velikim stablima, pod dubom. Vjerovatno u obliku teferiča, i tih nekoliko običaja je ostalo. Ja sam to znao iz prostog razloga što su neki naši vjeroučitelji govorili da su to običaji, ne vjerski nego prosto običaji, ali to se toleriralo.

ĐILAS: U Bijelom Polju, u Beranama – Bijelo Polje je bilo većim delom muslimansko, a Berane možda pola-pola, ako nije bilo više Crnogoraca – po krčmama trideset prve i druge se pojavljuju kelnerice za koje se znalo da su dizlije. Je li bilo dizlija u Foči?

ZULFIKARPAŠIĆ: Dizlije su kao prostitutke. Sjećam se da su neki ljudi otvorili noćne lokale u koje su došle pjevačice iz Sarajeva. U životu sam samo jedanput otišao u jedan takav lokal, koji je bio nevjerovatno pun. To je bila prilično velika kafana. Jedan kafedžija je bio Srbin, drugi Musliman, i oni su tamo imali pjevačice. Sjećam se, bilo je deset dinara da naručiš pjesmu koju ti hoćeš, i koju ona tebi otpjeva. Onda bi se ljudi tamo zapijali, malo šenlučili i vjerovatno je da su te žene bile slobodnije. Da li su bile dizlije, ne znam. U Foči, među fočankama ih sigurno nije bilo.

ĐILAS: To se javlja, izgleda, između dva rata. Ranije ih nije bilo.

ZULFIKARPAŠIĆ: Nije ih sigurno bilo. Kod nas se mnogo ašikovalo, završavljalo, bio je korzo u Foči, šetalo se, tako da je taj zabavni život postojao, ali to je bilo sve s mjerom, s obzirom na uticaj porodice. Bilo je i mjesta gdje su mladići i djevojke išli zajedno u mojoj generaciji. I ja sam kao mlad imao djevojaka koje su bile inovjerkice, i držali smo se za ruku, poljubili možda. Bilo je raznih djevojaka, ali prostitucije, mislim, u Foči do ovoga rata nije bilo.

ĐILAS: Da li znate nešto o imenu Foča? Ime Foča je predislamsko. Da su to znali ovi sadašnji osvajači Foče možda i ne bi menjali ime u Srbinje! U prvoj polovini petnaestog veka, dakle pre dolaska Turske, ona se zvala Hvoča, a isti naziv imaju neka sela u Metohiji. Nisam uspeo da utvrdim šta znači Hvoča, vjerovatno se i ne zna, jer kod nas ima oko jedne trećine toponima koji nisu objašnjeni.

ZULFIKARPAŠIĆ: Govori se da ime dolazi po jermensko-grčkom nazivu za kožu koje se natapaju u vodu, jer, navodno, u tom kraju su bili prvi prerađivači koža. U svakom slučaju Foča je bila jedno staro naselje. Očevidno je da je prvi poznati zanat bilo prerađivanje koža, zbog vode koja je za to potrebna, a Foča je još i u to predislamsko doba bila na trgovačkome putu. To je bio put koji je išao od Dubrovnika, dolinom Bistrice, preko Foče, pa onda Čehotinom na Sandžak i na istok. Tu je počela islamizacija Bosne – Foča je predstavljala vrata islamizacije.

Bogumili istočne Bosne, koji su patili zbog napada ugarskih trupa, došli su u kontakt s Turcima i s islamom deset godina prije nego drugi krajevi.

Tamo je napravljena i prva džamija, na Ustikolini, tamo se možda prvi put dogodilo da bogumili prijedju u drugu vjeru na dobrovoljan način. Prije nego što su turske trupe prešle Drinu, ondje je stvorena jedna kolonija muslimana, gdje su bogumili primili islam i tražili zaštitu od Turaka. I po mnogim historičarima taj događaj je otvorio vrata onom mirnom prelazu iz bogumilstva na islam. Jer, očevidno je da tada turska armija nije bila zainteresirana za prelazak stanovništva na islam, kao što to nije bila ni u Srbiji, ni u Grčkoj, ni u drugim zemljama, jer ona je od nevjernika uzimala porez i njima je više bilo u interesu da neko plati porez, budući da su oni vojnika imali dovoljno, nego da prijedje na islam pa da postanu slobodni ljudi koji neće plaćati zaštitni porez. Ali, činjenica da je taj dio istočne Bosne prihvatio islam dobrovoljno otvorila je vrata razmjernom i širokom prelaženju bogumila na islam.

NADEŽDA: Kada ste prvi put videli Foču nakon povratka iz emigracije i kako ste to doživeli?

ĐILAS: Pričajte nam malo o Foči, kad ste otišli da je vidite? Kad sam negde osamdeset druge, treće ili četvrte bio u Foči – ja je više nisam prepoznao. Je li Vam majka bila živa kad ste se vratili?

ZULFIKARPAŠIĆ: Ne, majka mi je bila umrla. U Sarajevu sam imao tri sestre, druge sestre su mi već bile umrle, sva braća su mi pomrla, bili su stariji ljudi, polubraća, ali sam imao mnogo sestrića i daljnje rodbine. Naravno da sam imao veliku želju da odem u Foču. Pomalo sam se bojao emotivnog šoka, pošto se pred Aladža-džamijom nalazi mezar mog oca, koji u mom životu znači mnogo. Tu je sahranjen i moj praded Zulfikar-paša Čengić.

Aladža džamija, oko koje su se isplele mnoge legende, važi kao najljepša u Bosni i jedna od najljepših na Balkanu. Predstavlja biser osmanlijske arhitekture i remek-djelo Sinanove³⁵ škole. Smještena na desnoj obali Čehotine, kilometar od ušća Drine, ponos je i simbol grada. Njena kupola visoka je 20, a munara 36 metara. Rađena je u bijelom kamenu, okružena mauzolejima i poznatim vodoskokom u zelenilu i cvijeću. Unutrašnja dekoracija nadmašuje arhitekturu. Rađena je u nekoliko boja, te je zbog toga i dobila ime "Aladža", što na turskom znači "šarena". Građena je 1550/51 godine. Iznad ulaznih vrata stoji natpis iz Kur'ana: "Primjer onih koji dijele svoje

³⁵Sinan Kodža (1489-1588), najveći arhitekta osmanlijskoga vremena, graditelj niza mostova, hanova, medresa i džamija, koje predstavljaju vrhunska djela osmanlijske arhitekture. Njegova su glasovita djela višegradski most, Sulejmanija u Istanbulu i Selimija u Edrenama.

imetke na pravom putu sličan je zrnu iz kojega nikne sedam klasova, u svakom klasu po sedam zrna."

O Aladži postoji bezbroj monografija, među kojima se ističe Andrejevićeva iz 1972. U Foči je do II svjetskog rata bilo 18 džamija, od kojih dvanaest u kamenu. Pored tri medrese Foča je imala i dvije tekije. Sve su to 1992/93 četnici uništili, da se tim građevinama ni traga ne zna.

Moja majka sahranjena je u Sarajevu. Kada sam se vratio iz emigracije, njen mezar sam odmah sutradan posjetio, kao i mezare moje braće i sestara. Htio sam da odem u Foču što je moguće prije. Moja žena je još bila u Zürichu, i ja sam s jednim prijateljem iz djetinjstva krenuo za Foču, neformalno. Nisam imao namjeru ikoga posjećivati, ja ljude nisam mnogo ni poznavao, nisam ni znao koga ću posjetiti. Ali nakon onog što sam tamo vidio, Foča je kod mene izazvala veliki šok, u negativnom smislu.

Foča je nakon one moje posjete u samom ratu kasnije spaljivana nekoliko puta, rušena. U emigraciju sam otišao ne oprostivši se s rodnim gradom. Nisam ga posjetio upravo iz razloga što su mostovi bili porušeni, i nisam želio da je takvu vidim. Ja imam posebnu ljubav prema tome gradu.

Išao sam preko Romanije, onda preko Rogatice, pa na Goražde, pa sam se zadržao na kuli bega Čengića u Odžaku kod Ustikoline. Tu sam popio kafu kod nekih mojih daljnjih rodaka. Pridružili su se neki ljudi iz Ustikoline, i krenuli smo u Foču.

Mostovi Drine i Čehotine

Foča je za mene bila fascinirajući grad. To je bio grad bašči, voćnjaka, behara, prilično velik grad, smješten između Drine i Čehotine. Širok. Bilo je tu nekoliko hiljada stanovnika. Pružao se uz Drinu i Čehotinu nekoliko kilometara: od Tabaka, niz Drinu, do Donjeg Polja i od ušća, pored Aladža džamije, do Doma, uz Čehotinu. To govori da Foča nije bila zbijena. Svaka kuća je imala svoju avliju i svoju bašču. Ja Foču znam takvu, a i one velike zgrade suda, sahat-kule, hotela su se tako nekako bile uklopile.

Međutim, kad sam sada došao u Foču, kad sam vidio te betonske zgrade – beton je dominirao Fočom – za mene je to bio veliki šok. One oaze, džamije, ono divno dvorište u kojemu je moj otac ukopan ostalo je isto. Tako se u Foči moglo naći tek malo ostataka nekadašnje Foče. Ona je bila nevjerovatno grubo uništena i bez ukusa izgrađena. Za mene je prosto čudo da su je na jednom takvom divnom terenu mogli onako monstruozno i neukusno izgraditi. Zar sam izgled terena i ambijent Drine i Čehotine nije prisilio te

arhitekta da kuće izgrade u tradicionalnom stilu, a ne takve primitivne i betonske građevine bez imalo ukusa, bez prave svrhe i bez ikakve ljepote?

Stanovništvo Foče bilo je totalno izmijenjeno. Kad sam otišao tamo u jedan hotel, koji je vrlo lijep, slučajno su tu bili ljudi koji su se poslije pretvorili u grdne kreature, ubice. Bio je Maksimović³⁶, pa neki Čančar, i još neki koji su me pozdravili sa "dobar dan, kako ste, dobro došli", sve vrlo prijatno, vrlo ljubazno. Onda su došli još neki koji su se predstavili, Muftići, Selimović, Loje i drugi. Poznajem sve te familije, ali njih osobno nisam poznavao. To su bili ljudi četrdesetih godina, očevito rođeni poslije moga odlaska. Njihove sam očeve poznavao. Onda su mi se javila dvojica mojih školskih drugova, Rasim Sirbubašo i Fehim Deović, tako da smo ugodno sjeli, popili kafu i porazgovarali. Stanovništvo je bilo potpuno izmijenjeno. Mnogo je Crnogoraca bilo u Foči. Od nekadašnjih desetak familija njihov broj je narastao na najmanje hiljadu ljudi. Imao sam prilike neke upoznati. Jedan je bio od stare familije Gagovića. Taj Crnogorac, koji se mene sjeća, bio je dječak kada smo se poslednji put vidjeli, ali ja se sjećam vrlo dobro njegovog starijeg brata Svete.

Kula na Miljevini

Onda sam otišao na Rataje. Kula na Ratajima bila je već srušena, ostali su samo neki zidovi, vrlo bijedni ostaci. Rekao sam već da je Zavod za zaštitu kulturnih spomenika bio našao novca za njenu obnovu, ali je petnaest dana prije nego što su trebali početi radovi neko podmetnuo dinamit i razvalio je. Neko je bio zainteresiran da se to ne popravi. Potom sam otišao na Miljevinu. To je moje imanje, taj begluk, čiji sam svaki kamen poznavao. Postojala je tu mala rijeka Miljevina, jedno malo jezero pred našim čardacima i kulom – toga više nema. Napravljen je rudnik uglja. Iskorištavalo se pomalo i nekada, ali se pazilo na prirodu. Potrošio sam najmanje sat vremena da ustanovim gdje sam ja, a gdje je nekad kula bila. Nisam se mogao snaći, jer sve je bilo tako izmijenjeno – izgrađene su i kuće po brdima. Naišao sam na jednu kuću i štalu izgrađenu od onog finog klesanog kamena koje je bilo u kuli. To sam odmah prepoznao. Razvaline kule ljudi su iskoristili i uzimali su kamen. Rekli su mi da je kamen razgrabljen i da su od njega pravili kuće i štale. U Evropi sam vidio kako se čuvaju tradicije, kako

³⁶Vojislav Maksimović, profesor filozofskog fakulteta u Sarajevu, kasnije poslanik SDS-a u Skupštini Bosne i Hercegovine, u ratu postao jedan od organizatora genocida nad Bošnjacima.

se čuva sve što pripada starim fanulijama, sve što pripada narodu, sve se to pretvara u kulturne spomenike, čuva se i gaji. To što sam tada vidio bio je za mene neki znak. Osjetio sam tu onaj zadah primitivnog Balkana, koji ne trpi tude ljepot, ne poštuje ih, nego ih uništava.

S tog puta u moje rodno mjesto vratio sam se u Sarajevo prilično tužan. U jednom intervjuu sam rekao da sam vrlo razočaran izgledom svoga rodnog mjesta.

Trebalo mi je više dana da potisnem tugu koja me je obuzimala nakon posjete Foči, nekad lijepome i čarobnom mjestu za kojim sam lutajući svijetom toliko čeznuo, uspoređivao ga s lijepim krajevima koje sam vidio, uvijek u uvjerenju da nečeg tako lijepog nigdje nema. Mislio sam da našom politikom moramo stvoriti uvjete da se Bosna počne graditi u njenom pravom duhu i tradiciji.

NADEŽDA: Da li Vas ime Srbinje, kojim današnji gospodari Foče zovu Vaš grad iritira?

ZULFIKARPAŠIĆ: To me jako pogađa i pokazuje cijelu tragediju Bosne na najbrutalniji način. Prije svega jer uništava ono osnovno i najvažnije što je Bosna imala. Tu vjersku, nacionalnu i kulturnu različitost. Stoljećima su se na tom prostoru susretali Istok i Zapad, islam i pravoslavlje. Srbi i Bošnjaci, njihova kultura, običaji i mentaliteti. Svakako, da je to bilo različito, ali je postojala kultura zajedništva, tolerancija u suparništvu i utakmica u međusobnom respektu.

Kroz hiljadu godina Bosna je bila primjer kako različitost – bilo vjerska, nacionalna ili ma koja druga – nije smetnja stvaranju zajedničkog društva. Bosna je imala svoje specifično bosansko društvo, društvenu strukturu koja jednu zemlju čini zajedničkom državom. Foča je živila duhom tog društva i ja sam ga ponio kroz život i nosim ga u sebi.

Bosansko društvo i duh su nasilnički rušeni i to kroz neku boljševičku i četničku uravnilovku, kroz uništavanje jednoga da bi se kvazi stvaralao mjesto drugome – po onoj *vita mea mors tua*³⁷ – sijući smrt da bi se očuvao ničim ugroženi život drugoga. To su nevideni zločini koji su opustošili i uništili Foču, jer su uništili temelj, supstancu koja je uvjetovala život u njoj. Ja neću, ja odbijam vjerovati da je ovo kraj, da se prihvata stanje bazirano na ubistvima i zločinima i da se baš tako Fočom – u kojoj žive pravi bogumiti koji nikom zlo ne misle – plati i isplati agresija. Nema Bosne bez gradova kao što je Foča.

³⁷Moj život tvoja smrt.

POSTOJBINA I BOŠNJAŠTVO

DILAS: Zavičaj i postojbina udu u svaku ličnost i ona se toga ne može osloboditi, kao što ne može da bira oca i majku. Oni urastaju u njegovu ličnost, svejedno da li je ona toga svestna i koliko je svestna – verovatno u ličnost udu ne samo preko svesti i saznanja, nego preko celog egzistiranja, rada, trajanja u vremenu, zajedništva ... Crnu Goru, sa svim protivrečjima, a ona je puna protivrečja, osećam stalno u sebi. Mislim da i Vi na neki sličan način osećate Bosnu. A što se tiče Bosne, i ja sam jedan od tolikih zaljubljenika u Bosnu i osećam je svojim zavičajem – svojim, makar drukčije od Crne Gore. Sanjarim noću o njenim čudesnim rekama, koje su doduše sad većinom zagađene, sa planinama koje imaju neku neuporedivu osobenost. One ne streme tako naglo ka nebu, kao na primer Alpi, nego imaju – razume se da imaju i stene i to stremljenje – blage forme, tako da imate utisak kao da su pravljene da bi čovek osećao uzvišenost, a istovremeno i pitomost i toplinu. Kad je reč o Bosni, bosanski ljudi su šarenili mentaliteta, likova, tipova, a njeni gradovi mešavina nekoliko kultura. U moje vreme, dok sam bio mladić, prevladavao je balkansko-turski tip gradova. A gde je Bosna u Vašoj ličnosti, u Vašoj biografiji, u Vašim osećanjima, jer Vi ste, ipak, bili emigrant? Šta je za Vas Bosna?

ZULFIKARPAŠIĆ: Svaki čovjek ima prema svojoj domovini jedan specifičan odnos i niz raznih elemenata sačinjavaju njegovu ljubav. Ja bih pošao od kuće. Kuća je važan elemenat u životu čovjeka. Obišao sam, može se reći, čitav svijet, ali ne znam nijedan tip kuće na svijetu koji je tako totalno prilagođen čovjeku kao što je to bosanska kuća, kuća Bošnjaka muslimana. Ona po dimenzijama nije velika, vi možete plafon gotovo rukom dohvatiti, ali u njoj je sve pravljeno isključivo za čovjeka. Onda, ta mogućnost da vi od jedne sobe – to sam vidio samo još u Japanu, u njihovoj civilizaciji –

napravite tri, četiri divne prostorije, da u njoj možete spavati kad prostrete dušek, a kad ujutru dignete dušek ona bude jedan čardak sa sećijama, sa ćilimom, i možete sjediti ugodno kao u salonu, a kad postavite sofru možete u njoj i jesti. Da bi srednji stalež u Evropi – uzmimo da je većina bosanskog stanovništva pripadala srednjem staležu – postigao udobnost i dostigao nivo kulture stanovanja jednog Bošnjaka, njima trebaju tri, četiri sobe, različito namještene. Bošnjak, u pravoj bosanskoj kući, to postiže samo s jednom sobom. Bosanska kuća je uvijek pravljen tako da ima pogled na nešto, one su pravljen na obroncima nekoga brda, nad rijekom. Bošnjak uvijek ima sa svoga prozora lijep vidik. Onda, to pokušstvo, ručni rad, to je isto tako sve intimno, sve je to vrlo prirodno, čovječjoj prirodi skloni, tako da čovjek čitavog života nosi sa sobom taj intimni osjećaj bošnjačke kuće. To je jedan vrlo ugodan osjećaj koji ga čitav život prati. Mi smo u Foči imali veliku kuću Zulfikar-paše, imali smo i moderne sobe za prijem, koje je moj otac uredio za vrijeme Austrije, jer tada je imao mnogo posjeta stranih ličnosti. Ali ono što je meni ostalo u srcu i davalo neku specijalnu toplinu jeste onaj dio bošnjačke kuće koji je bio neiskvaren utjecajem novih civilizacijskih običaja. U mom sjećanju kuća zauzima posebno mjesto.

Što se tiče prirode Bosne, koju ste Vi spomenuli, to je nešto specijalno. Mi smo blizu Mediterana, klima je kontinentalna, ali ugodna. Zime znaju biti oštre, hladne, ljeta vruća, jeseni beskrajno duge, lijepe, s crvenim lišćem. U proljeće behari. Ja sam iz Podrinja, to su voćni krajevi. A kad u Foču dođe behar, to se onda brda oko Foče prelijevaju u cvijeću. Mi u Bosni imamo jednu specijalnu konfiguraciju i strukturu prirode. Na primjer, kada sam prvi put kao dječak otišao s ocem u Austriju, u Bad Gastein, doživio sam ogromna alpska brda pod snijegom usred ljeta, koja pokazuju ništavilo čovjeka. Čovjek se u tome osjeća izgubljen. Kao što sam se ja osjećao ulazeći u velike gotske katedrale, čije su razmjere sračunate na to da čovjeka učini malim, ništavnim pred Bogom. Ove dimenzije, koje su po mjeri čovjeka, daju jednu intimnost i povezanost s građevinom, a kod nas u Bosni i s prirodom. Bavio sam se planinarenjem, kao dječak u Bosni i tokom kasnijeg života, kada sam bio u Švicarskoj i Austriji, ali sasvim je drugačiji osjećaj kad dodete pred jedno brdo za koje imate u dubini osjećaj da ono nije neprijatelj, da ne trebate riskirati ništa da bi ga prešli, da ga možete savladati, da možete prijeći preko njega. Kad stojite pred stjenovitim Alpima, stvar je drugačija. Prijeti vam opasnost. Kad čovjek ode van svoje zemlje, tek onda

može shvatiti pravu vrijednost i pravi odnos, svoj vlastiti, i prema sredini iz koje je izišao i prema svojoj porodici od koje se odvojio i prema svom ambijentu i kući u kojoj je odrastao. Ali isto tako i prema prirodi, brdima, dolinama, rijekama. Tako da ja mislim da emigracija, koliko god bila teška, u suštini pomogne, kao što zatvor pomogne čovjeku, da shvati vrijednosti slobode.

DILAS: Možemo li nastaviti razgovor o prirodi? Ja sam imao utisak, putujući mnogo puta po Bosni, da, ako isključimo ovaj severni ravničarski deo Posavine i Semberije, da je od planine do planine sve drukčije, kao i od mesta do mesta, ali da ni jedno nije tuđe. Imate utisak da je ovo isto kao ono – ne po formi, ali po doživljaju jeste, oseća ga se kao svoje. To je jedno. Drugo, setio sam se Andrića, on kaže da kad god putuje ima osećaj da je u Višegradu. Meni je drugačije: kad dodem u zavičaj, imam uvek utisak da sam se iznova rodio, tj. iznova postao dečak koji je svestan okoline i svoga bića.

ZULFIKARPAŠIĆ: Za prirodu Bosne i Hercegovine ne može se reći jednom riječju "pitoma" ili "ugodna". Ja bih kazao da je najtačnije reći kako je ona vrlo sklona čovjeku, njegovim prirodnim doživljajima i mogućnostima i kapacitetu da doživi prirodu. Ona ga ne plaši, ona ga ne dovodi u paniku, ona je i plodna, i zbog svega toga, po mom mišljenju, priroda je u Bosni sklona čovjeku. Vidite, zbog toga mislim da nije slučajno što Bošnjaci svoju zemlju toliko vole, i nije slučajno da i ljudi koji dođu u Bosnu vrlo brzo primijete kako je ona, kako se kaže, ugodna za život, da je lijepa i da ostavlja dobre uspomene. Vidi se to i po ljudima koji dolaze, doseljavaju se u Bosnu. Za vrijeme Turaka, za vrijeme Austrougarske, ljudi koji su slučajno došli u Bosnu, nakon kratkog boravka odlučili bi da u Bosni i ostanu.

Bosna svakome daje ono što čovjek od prirode očekuje. Zna se da Bosna nije bogat kraj, i mnogi njeni stanovnici vjerovatno nemaju poetski odnos prema prirodi. U borbi za svakodnevni život i ne primijete se te velike ljepote, pa čovjek misli da je čitav svijet takav. Tek kad Bošnjak ode iz Bosne, kad ode u drugi kraj, tek onda počne za njom da tuguje i tek onda počne uvidati kakva je ona i koliko je zaista voli. Mislim da je osjećaj ljubavi prema svojoj domovini uvijek vezan i za ljubav za svoj narod.

Moj otac pripada staroj generaciji. Jako je volio narodne pjesme. Bio je poznat neki guslar u fočanskom kraju. Kad bi došao u Foču, došao bi i

mome ocu. Kod nas je bila razvijena ljubav prema narodnim pjesmama. Te muslimanske narodne pjesme iz moga kraja, beskrajno su duge i lijepe. Sjećam se iz mog djetinjstva pjesme "Ženidba Dizdarević Mehe", gdje se opisuje odijelo. Pola sata opisuje se kakve su bile Mehine čakšire. Pjeva se o junaštvu, o tome kako se oni bore za svoju domovinu, za vjeru, za cara, za Bosnu, kako idu na bojišta. Ja sam odrastao u takvoj atmosferi i to je na mene jako uticalo. Tako da su moja ljubav prema zemlji i patriotsko osjećanje očevitno došli i na ovaj način. Od oca nisam druge riječi čuo za nacionalnu identifikaciju nego riječ Bošnjak: "Ja sam Bošnjak", "tvoj otac je Bošnjak", "mi smo Bošnjaci".

DILAS: Bosna je podvojena geografski, a takode – ne bih rekao etnički – i mentalitetom. Da li Vi kao Bosnu doživljavate samo bosanski severni deo ili i Hercegovinu takođe? Imate li u svojim osećanjima i gledanjima nekakva razlikovanja u odnosu na te delove Bosne i Hercegovine?

ZULFIKARPAŠIĆ: Već sam kazao da sam, pošto sam rođen u porodici Čengića, govorio jednim jezikom koji je bio različit od jezika kojim se govorilo u Foči. Jer to je bio jezik moje porodice. S tim tvrdim "č", s mnogo tvrdim naglaskom. Moja je sestra bila udata u Srebrenici za kotarskog predstojnika Bešlićića. Majka ju je htjela posjetiti, pa su me ispisali iz prvog razreda osnovne škole da bih ga završio u Srebrenici. Kad sam došao tamo, sva su me djeca zvala Hero: govorio sam hercegovački i zvali su me Hero, jer oni su imali jedan mehki, lijepi bosanski dijalekt kojim ja nisam govorio. Moram priznati, kasnije sam ga zavolio, mada se njim nikad nisam služio. Čitavog života govorim jezikom koji sam naučio u porodici, i to je jedan, mislim, čist jezik. Otac me je ispravljao u izgovoru. Na primjer, kad bih rekao opština, on me ispravi: općina. Kod nas se češće kaže djevojka nego devojka, ali nikada se ne može reći jagnjetina niti duvan, nego janjetina i duhan, i niz takvih riječi i izraza.

Hercegovinu sam uvijek osjećao i držao dijelom Bosne. Kad čovjek prijeđe Igman, ako ide iz Sarajeva, ili Treskavicu, ako ide iz Foče, pa ga zadahne miris Mediterana i toplota hercegovačkog krša, on to doživljava s ushićenjem. Možda kao nešto novo, ali opet svoje. Hercegovina za nas nije ništa drugo nego naša Posavina, Krajina ili Podrinje. Foču, Sarajevo i uopće Bosnu osjećao sam uvijek kao jednu cjelinu. Nisam nikada smatrao da su

Posavci ili Krajišnici ili Hercegovci nešto drugo. Drugačije gledanje na Bosnu do dana današnjeg nisam razumio.

Znao sam da je Austrougarska podržavala naziv Hercegovina. A i Crnogorci su vrlo rado insistirali da postoji Hercegovina, jer su uvijek bacali oko na nju.

DILAS: Oni kažu da Hercegovina baca oko na njih, da želi da im se priključi, pa se Crnogorci raznišljaju da li da je prime ili ne – ako to nije skrivanje pravih namjera.

ZULFIKARPAŠIĆ: S obzirom na to kolika je bila Bosna sve do Sanstefanskog mira, ne znam! Mi smo te krajeve sticajem okolnosti izgubili. I Sandžak. Sandžak je, kao što znate, bio integralni dio Bosne do Berlinskog kongresa. Sandžak je oduzet od Bosne, kao i Nikšić od Hercegovine, odnosno Bosne. To nove generacije ne uče i ne znaju.

DILAS: Kad govorite da je Sandžak deo Bosne – znam još iz mladosti da su se muslimani iz Sandžaka uvek smatrali Bošnjacima. Sa Srbima i Crnogorcima je nešto drugo. A što se tiče pripadanja državi – to je drugačiji problem.

ZULFIKARPAŠIĆ: Iz raznih dokumenata vidi se da su prije stopedeset godina i pravoslavni stanovnici Sandžaka sebe smatrali Bošnjacima.

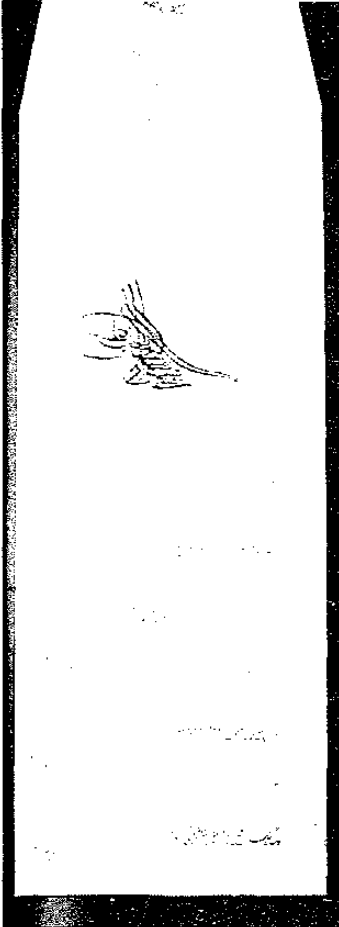
DILAS: I pesme njihove su iste kao u Bosni, teferiči...

ZULFIKARPAŠIĆ: Jeste, sve je isto. To je bila pokrajina koja je zajedno s Bosnom, kao dio Bosne živjela pet vijekova. No, to je pitanje gledanja na svijet. Ja sam rođen u Jugoslaviji, ja sam uistinu ona generacija koja nije gledala na Hrvate kao na nešto strano, kao na nešto tuđe, niti na Srbe. Pogotovo tako ne može gledati jedan Bošnjak koji ima komšije Srbe i Hrvate. Moram priznati da sam odgojen u jednoj toleranciji prema komšijama Srbima. Ali isto tako moram priznati da ima niz raznih stvari koje su bile negativne – mi jedni druge nismo poznavali. Nismo ni htjeli da se upoznajemo. Znam, na primjer, da sam ja o kršćanstvu, o filozofiji kršćanstva, o mistici kršćanstva, o židovstvu itd., zaista vrlo malo znao. O tome sam više doznao kad sam

otišao u emigraciju, kad sam se kao odrastao čovjek suočio s tim problemima, pa sam čitajući literaturu počeo posvećivati pažnju tim problemima. Tek onda sam shvatio koliko mi jedan o drugome malo znamo. Postoje mnoge predrasude u kojima mi živimo i po kojima primitivna sredina, da bi istakla svoje vrline i svoje vrijednosti, mora davati manje-više negativnu ocjenu o onima s kojima se uspoređuje.

Ti nesporazumi dolaze iz nepoznavanja stvari. Ja sam smatrao da sva javna aktivnost u životu mora ići ka upoznavanju, većem razumijevanju među narodima. Rekao bih da Bosna pati, i patila je uvijek, iako smo živjeli pomiješano, od toga da jedan o drugome nismo mnogo znali. Intimna sfera bila je tabu. Naročito je tabu bila religijska komponenta. Moram kazati da je moj otac bio tolerantan, da nisam od njega nikada čuo ništa loše o drugima, ali se sjećam kada su dolazili Božići, onda bi nas gotovo zatvorili u kuću. Kada to danas analiziram, počinjem misliti da su moji roditelji htjeli da mi to i ne vidimo, mada su to bili jako lijepi običaji. Na primjer, za Uskrs bi nam naše komšije pravoslavci, Hadživukovići, uvijek poslali korpu jaja, tako i naši bivši kmetovi. Dolazilo je mnogo kmetova da begu donesu janječju plećku. Mada je agrarna reforma bila provedena i naš odnos s bivšim kmetovima bio promijenjen, za Uskrs bi kod nas došlo više bivših kmetova, sada domaćina, i donijeli bi šarena jaja i plećku. Moja majka bi im – otac je već bio umro – metnula u korpu sapun ili nešto drugo. To je bilo jedno poštivanje običaja. Kad bi kod nas bio Bajram, Ramazan ili kad bi došao Kurban bajram, onda su se meso i kolači dijelili našim pravoslavnim komšijama. Evo, moja sestra meni prije neki dan kaže: "Sjećaš li se da Hadživukovići nikada nisu držali svinje – jer bi bile u našoj blizini – iz obzira prema muslimanskoj sredini?"

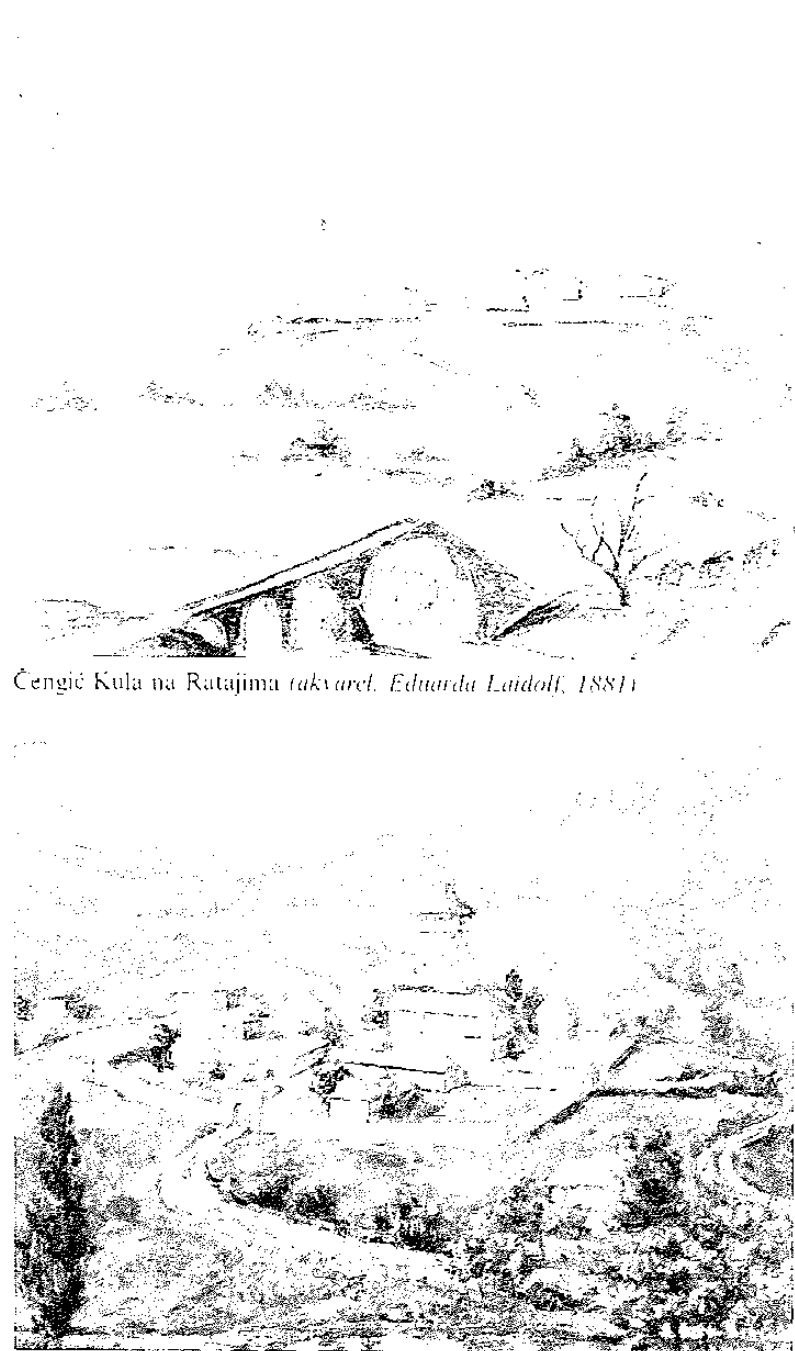
U samoj Foči, Bošnjaci i Srbi do dolaska Austrougarske nisu živjeli zajedno. Bila je mahala koja se zvala Čerezluk, gdje su živjeli pravoslavci. Imali su oni svoje dućane i u samom gradu, ali su stanovali u Čerezluk-mahali i u Varoši gdje je bila i pravoslavna crkva. A u centru je bilo isključivo muslimansko stanovništvo. Kad je došla Austrougarska i poslije, za vrijeme Jugoslavije, mnoge su srpske porodice došle u centar grada. Ja sam imao komšiju Nikovića koji je doselio iz Crne Gore, i drugog Hadživukovića, koji su s nama živjeli u specijalnoj pažnji i slozi. Eto vidite, iz obzira prema nama oni nisu gajili svinje. Ne sjećam da je u Foči ijedna srpska porodica držala svinje. Dakle, jedan tabu je postojao, jedno poštovanje,

Familijarna povelja,
carski ferman Bećir-
paši, iz 1740.

Konjanik u službi kod
Čengić-bega (E. Loidolf,
1881)

Er alte Kister vengisch aus dem Jahre 1740

Čengić Kula na Ratajima (akvarel, Eduarda Loidolf, 1881)

Čengić Kula na Miljevini (tulje, Vlado Pavlinić, po fotografiji iz 1903)

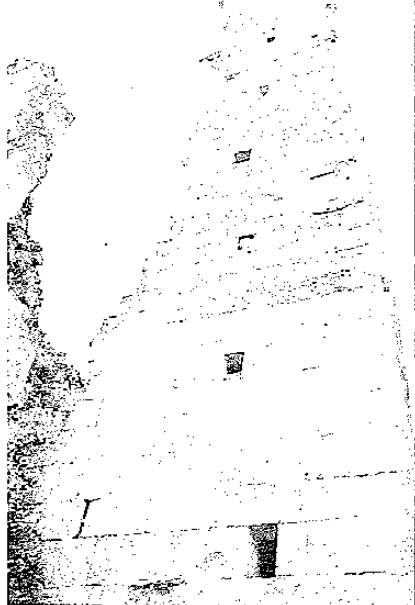

Konj Čengića
(E. Loidolf, 1881)

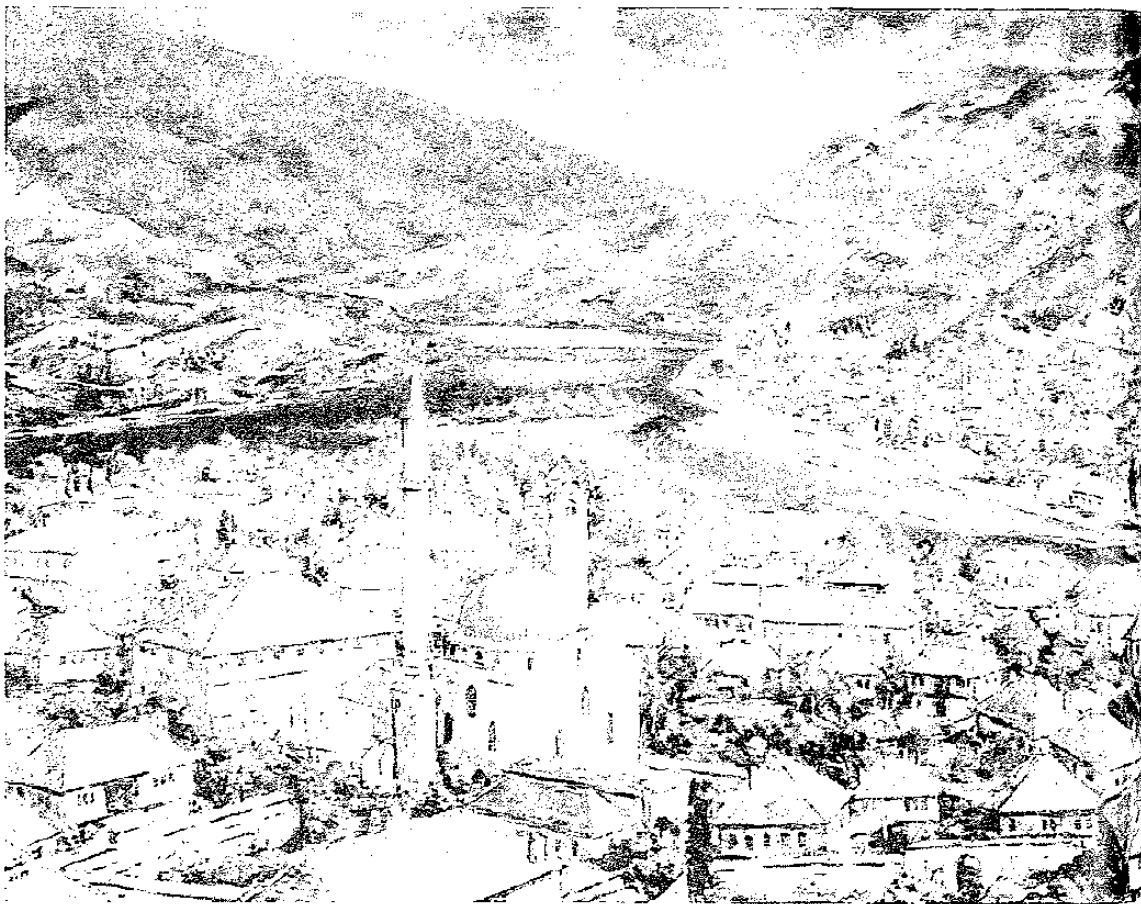

Odzak Čengića kod Ustikoline *tulje. V. Pavlinić, po fotografiji iz 1903*

Ostaci kule Čengića na Ratajima – 1990

Panoram Foče *tulje. V. Pavlinić, prema fotografiji iz 1898*

Familija u Foči: otac, majka, sestre i bratći – 1933.

Adil kao dječak, 1927

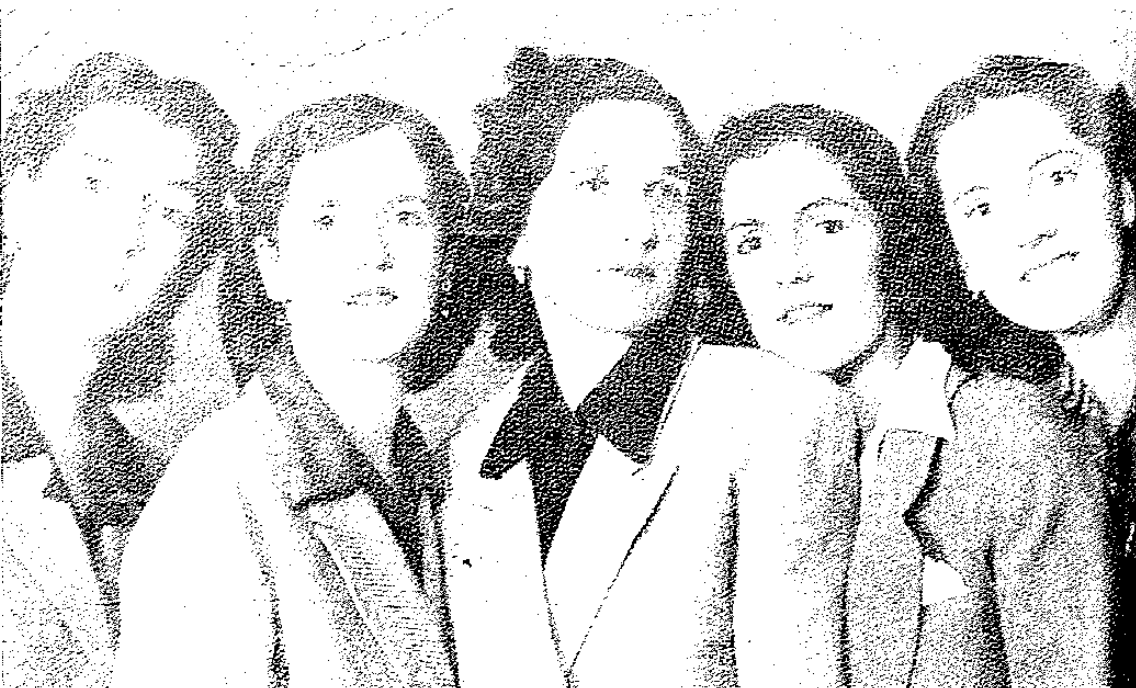
Brat Sabrija, ubijen 1942 u Foči od četnika

Šemsa Čengić, dvorska dama

U Foči 1932: Leo Stajner, predsjednik suda, Husein-beg Zulfikarpašić, Džemaludin ef. Čaušević, Savo Tomić, sreski načelnik, prota Nikola Kočević, Salih ef. Hasić, gradonačelnik, S. Karabdić, kadija, Josip Brale, advokat

Adilove sestre Fahra, Hajrija, Hasiba, Hamijeta i Šefika

Familija iz Pljevalja, 1924.

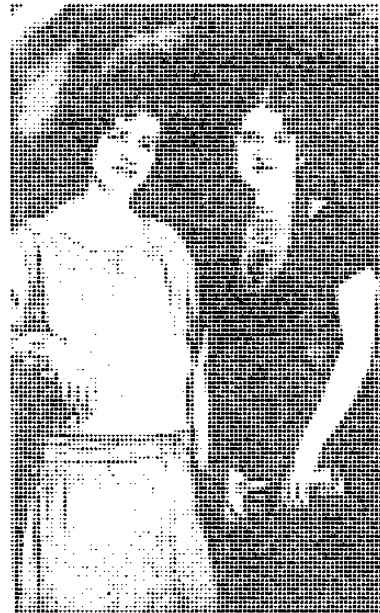

Familija bega Cengića, na tetericu u Kiseljaku 1933

Adriane sestre na tetericu s prijateljicama u Foči, 1929.

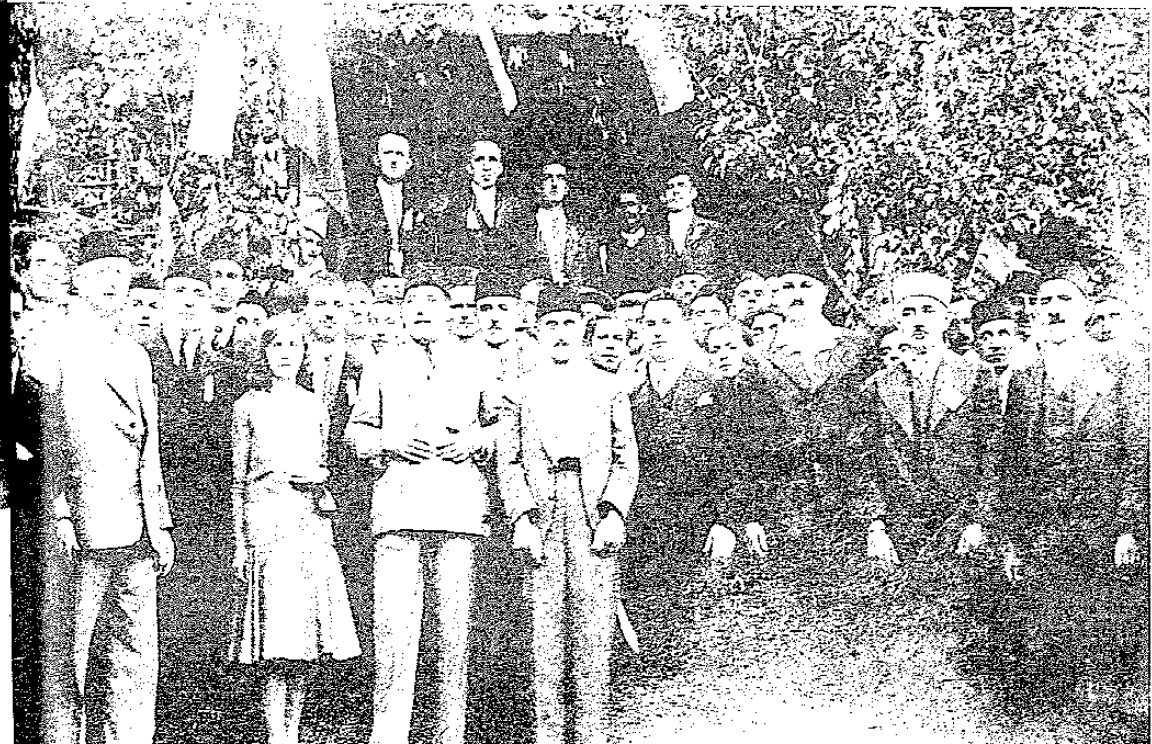
Brat Hamdija, na studiju u koleđžu St. Michel u Carigradu, 1914

Stara familijarna nošnja

Meliha - sćerka najstarije sestre Arfe, sa snahom Fatom

Teterice na Brodu kod Foče - na Alidun 1930

mada ponavljam – bilo je nepoznavanja. Moji nisu pobliže poznavali pravoslavne običaje, a ni oni naše. A da ne govorim o vjerskim sadržajima, pa i nacionalnim preokupacijama. Ja sam to nadoknadio u kasnijem životu, i onda sam uvidio koliki je to propust.

DILAS: Kako Vi doživljavate historiju Bosne, da li doživljavate doislamski period više apstraktno i intelektualno, a islamski period kao vama bliži, topliji, intimniji? Osećate li neku razliku u Vašem saznanju i u vašim osećanjima u tom pogledu?

ZULFIKARPAŠIĆ: Mislim da u Bosni postoji jedan fenomen, taj sentiment muslimana Bošnjaka prema predislamskoj historiji Bosne. On je prisutan isključivo kod Bošnjaka. Gledajući, na primjer, moje prijatelje Hrvate i Srbe, to se uglavnom sužava i završava na dokazima da je Bosna prije dolaska Turaka bila hrvatska odnosno srpska, odnosno katolička i pravoslavna, dok se kod muslimana Bošnjaka, inteligencije koja se razumije u to, osjeća jedna nevjerovatno duboka veza i naročit sentiment prema državi bosanskoj, prema banovima, kraljevima Bosne i prema bogumilstvu. Vidite, koliko god se ja osjećao muslimanom, imam jednu intimnu, jaku simpatiju za patarensku, bogumilsku Bosnu i za njenu historiju. U traženju svoga identiteta velik sam dio proveo izučavajući staru bosansku predislamsku historiju. Putujući po Evropi i u različitim svjetskim muzejima nalazio sam bogate tragove o postojanju naše kulture i tradicije. Eto, recimo, u Nici, u Masena muzeju, postoji poznata zbirka zlatnog novca. Imate tu novac Španije, Engleske, Francuske i Bosne, kao najljepši novac koji je u to vrijeme kovan. Drugi novac se tu i ne spominje. Kada sam to prvi put vidio bio sam duboko dirnut činjenicom da je Bosna kovala u Srednjem vijeku takav novac koji se mogao mjeriti s novcem evropskih velesila. U srednjovjekovnoj Bosni nije bilo smrtna kazne. To je bila jedina država na teritoriji Evrope u kojoj smrtna kazna nije egzistirala, jer bogumili su se držali principa: samo onaj ko ti je dao život, a to je Bog, ima pravo da ti ga oduzme. U borbi se može izgubiti život, ali ne na sudu. Ja sam ponosan, oduševljen da je Bosna imala takve zakone. Pa ti naši stećci, kojima se uvijek naglašava da se ne treba pokoravati čovjeku.

DILAS: Ali i drugi su pravili stećke pod uticajem bogunila.

Familija najstarijeg brata Alije u Turskoj, 1930.

ZULFIKARPAŠIĆ: Naravno, pod uticajem bogumila. Svaka se kultura širi i ima svoj uticaj. Francuska nauka bogumilstvo smatra jednom demokrat-skom, autohtonom, samoniklom vjerom. Ona nije sekta katoličanstva, niti sekta pravoslavlja, kako pokušavaju dokazati katolička i pravoslavna crkva. Bogumilstvo je imalo poseban odnos prema ženi, prema zbližavanju ljudi, prema trgovini. Svećenici su se birali iz naroda, tražio se najpametniji, naj-ugledniji član zajednice. On nije imao nikakve jurisdikcije, imao je samo određenu moralnu prednost i obavljao je molitve. Nije mogao ni kažnjavati, to je bilo u nadležstvu države. A u državi je bila nevjerovatna demokracija; svi su bili jednaki, njihovi vladari nisu mogli donositi odluke bez konsultacije s ostalim izabranicima, plemićima. Pokazuje se da je bogumilstvo imalo dosta sličnosti s islamom. U svakom slučaju, mene je fascinirala predislamska historija Bosne i bogumilstvo.

ĐILAS: Ja nisam, kao što sam rekao, stručan za bosansku istoriju. Znam da ima ozbiljnih historičara koji pobijaju teoriju o identifikovanju bogumila sa muslimanima, jer na islam su prelazili i pravoslavni i katolici, ali siguran je fakat da dolaskom Turske u Bosnu bogumila nestaje vrlo brzo.

ZULFIKARPAŠIĆ: Šta se dogodilo s većinom stanovništva ako nisu prešli na islam? Nažalost, kod nas postoji izokrenuta srpska i hrvatska historija, pa i naša bošnjačka historija. Svaki historičar na Balkanu ne polazi sa stanovišta da ispita istinu, nego da dokaže svoju tezu o srpskoj Bosni, o hrvatskoj Bosni ili o nekoj trećoj Bosni, i onda traži argumente koji mu odgovaraju. Tu ima nevjerovatnih apsurdna. Činjenica je da su mnogo ratova organizirali Rim i Ugarska, da su vodili toliko ekspedicija za uništenje bogumila. Mi smo u nesretnom položaju, jer je raspoloživa dokumentacija o bogumilima dokumentacija Inkvizije, koja je, normalno, činjenice bilježila u krivome svjetlu. To je isto kao kad bi se koristila Hitlerova arhiva o Židovima da se napiše historija Židova. Tako da, na primjer, i hrvatska historičarka Nada Klaić, koja je pobijala hrvatsku historiografiju i koja pokazuje da je Bosna stara isto koliko i Srbija i Hrvatska, i još starija od njih, jer je još u devetom stoljeću imala državnu formu, ona isto tako dokazuje da je bogumila bilo mnogo manje nego što se računa. Sama činjenica da se kralj Stjepan vratio dvaput u svoje životu na bogumilstvo pošto je primio katoličanstvo, svjedoči da je

bogumilstvo bilo toliko jako. Stjepan Tomašević³⁸ se vraćao na bogumilstvo kada bi se rimska vojska povukla, jer su snage bogumilskog plemstva bile toliko velike i jake da bi mu ugrozile krunu da je ostao uz katoličanstvo i Rim, kojemu se je izgleda definitivno priključio. On je s Turcima imao ugovor, koji je prekršio, te je bio u nemilosti kod Sultana Fatiha. Kad je veliki vezir Mahmud-paša opkolio kralja u Jajcu dao mu je riječ da će mu život biti pošteđen ako se preda i pokloni Sultanu, na što kralj pristade. Kada je za to čuo Fatih ukorio je velikog vezira i dao pogubiti posljednjeg bosanskog kralja, Stjepana Tomaševića.

ĐILAS: Ali sultan je dobio fetvu.

ZULFIKARPAŠIĆ: Fatih je zatražio mišljenje uleme o tome. Šeih-ul-Islam, poznati islamski učenjak Ali Bestami, izdao je fetvu po jednom hadisu, koji glasi: "Ne dajte da vas zmija ujeda dva puta iz iste rupe". Ovo je bila osnova za suđenje i pogubljenje. To je kasnije bilo predmetom mnogih pravnih diskusija, jer niz islamskih učenjaka dovodi u pitanje opravdanost toga čina, toga pogubljenja. Misli se da je sultan Fatih trebao uvažiti zadanu riječ velikog vezira. Drugi pak misle da vezir nije mogao u ime Sultana dati svoje obećanje.

Turci su osvojili Srbiju, Grčku, Bugarsku, Rumuniju, Mađarsku i niz drugih zemalja Srednjeg Istoka, Afrike i Europe i svuda su kršćanske vjere ostale nepromijenjene i sačuvane, kao i njihove institucije - manastiri, crkve, biblioteke i druge kulturne baštine. Zašto bi baš samo u Bosni silom islamizirali katolike ili pravoslavce? Pa zar nisu manastiri i samostani, koji su ostali ne samo sačuvani nego i novi izgrađeni, najbolji dokaz da su Bošnjaci-muslimani mogli biti jedino bogumili, odnosno patareni, koji su islam dobrovoljno primili?

Činjenica je da bogumila nestaje s pojavom Turaka u Bosni i Hercegovini. Druga činjenica jest da su turski plemići iz Bosne bili osvajači Mađarske, da je to bio jedan veliki historijski revanš, jer je Ugarska stotinama godina uništavala njihovu vjeru. Kad su se oni ujedinili u jednu modernu armiju i oviđali novom tehnikom, Budim je bio osvojeu, i to od bosanske vojske i njenih komadanata, koji su s njima imali stare račune.

³⁸Stjepan Tomašević, posljednji bosanski kralj, pogubljen u Jajcu 1463. Godine 1462 priznao Ugarsku vlast nad Bosnom i primio krunu od pape, odbivši da plaća danak Turskoj.

Moje je duboko uvjerenje, a o tome postoje i historijski dokazi, da je Podrinje, ovaj dio oko Foče, Ustikoline i Goražda, taj čisti bogumilski dio, dobrovoljno prešao na islam i otvorio mu vrata, za razliku od svih drugih krajeva i zemalja koje su Turci osvojili. Jer, isti je režim bio i prema Srbima i prema Grcima i prema Albancima i svima ostalima, isti je bio režim i prema Bošnjacima. Dakle, da bogumili nisu htjeli dobrovoljno prijeći na islam, oni bi se isto ponašali kao što su se ponašali Srbi. Prisilne islamizacije nije bilo.

Postavlja se pitanje: šta se dogodilo s bogumilima ako nije bila prisilna islamizacija? Kako se događalo da većina stanovništva prihvati islam i u isto vrijeme nestaje bogumilstva? Znamo da su bogumili u to vrijeme bili vladajući elemenat Bosne. Sultan Fatih je donio odluku da se priznaje kršćanska vjera, da se manastiri mogu popraviti, da se može slobodno vjera ispovijedati. Kakav je odnos bio prema Grcima, takav je odnos bio i prema Srbima i prema drugima. Tako je bilo i u Bosni. Neki povoljniji položaj bogumili Bosne nisu mogli dobiti prelaskom na islam. Prema tome, razloga za neko nasilno prelaženje nije bilo, ali bilo je dobrovoljnog prelaženja, a historičari se odluče to umanjiti da bi pokazali kako su u Bosni Srbi i Hrvati ti koji su prelazili na islam. Zašto bi to radili oni iz Bosne, a ne bi uradili oni u Dalmaciji ili u Srbiji? Ipak je to jedna malo nelogična postavka.

DILAS: Dobro, te starije generacije, kao što je recimo Vaš otac, koje nisu čitale istoriju kao Vi, jesu li oni doživljavali istoriju Bosne kao celinu? Jesu li osećali bogumilstvo na isti način?

ZULFIKARPAŠIĆ: Bosnu su doživljavali kao cjelovitu, upravo i zato što su historiju ondašnje generacije poznavale bolje nego ove danas. Primjerice, moj otac je poznavao historiju bolje nego ja danas. Međutim, mislim, bogumilstvo su doživljavali mnogo manje i drugačije. Znam da je moj otac imao veliku rezervu prema Turcima. Na primjer, kod nas u porodici, nekoj daljnoj, ima od nekoga Ali-bega Čengića sa Zagorja šćerka udata za jednog pašu, Turčina, i to je u porodici zabilježeno prosto kao da je izgubljena. Dakle, plemići nisu rado davali svoje šćerke Osmanlijama za žene. Bilo je podozrenja. Jer, posljednji period turski bilo je doba propadanja Turske, doba korupcije i velikih nereda, period pritiska na Bosnu. Sve one reforme, koje je Turska provodila pod pritiskom Engleske i Francuske u korist svojih kršćanskih podanika, po bosanskom su mišljenju bile nepotrebne, ugrožavale

su njihovu egzistenciju, ugrožavale su samostalnost Bosne i autentičnost bosanske historije i nezavisnosti. Činjenica je da je Bosna imala jedan specifični odnos prema centralnoj vlasti. Kao što sam rekao, do Omer-paše Latasa ni guverneri, paše bosanske, nisu se mogli zadržavati u Sarajevu više od četrdeset i osam sati. Bili su ograničavani. Vlast je bila u rukama sinova Bosne. Vidi se i iz pjesama kako ti naši velikaši odlaze tamo, kako se bore protiv sultana, kako se bore protivu vezira i paša koji izdaju Bosnu, hoće da je prodaju kršćanskome svijetu.

Činjenica je da je generacija moga oca bila čvrsto vezana za Tursku i za historiju Turske, ali kod mnoga oca, kao i mnogih drugih nije išlo do identifikacije, mada je ona u širokim slojevima, kod prostog puka, bila velika. Turski jezik je bio najmanje upotrebljavan u Bosni. On je bio više upotrebljavan u čaršiji Beograda, jer su se njime služili Grci, Jermeni i srpski trgovci, dok se u Sarajevu turskim jezikom malo ko služio. Na dvorovima u Stambolu bile su od prvih početaka kancelarije na bosanskom jeziku. Naravno, historiografi Hrvati kažu da je to bila hrvatska kancelarija, da se na dvoru govorilo hrvatski, a Srbi opet kažu kako je to bio srpski. Međutim, isključivo se govorilo bošnjačkim ili bosanskim jezikom i ljudi koji su ondje bili tumači i pisari bili su iz Bosne.

DILAS: Boraveći u Beranama i Bijelom Polju, primetio sam tri vrste stanovnika: muslimani, srpsko ili pravoslavno gradsko stanovništvo koje nije došlo s Crnogorcima već je živjelo od ranije i crnogorsko. To srpsko stanovništvo je u načinu života, u shvatanju života, imalo mnogo zajedničkog sa muslimanima, ali su se, razume se, i razlikovali. Družili su se sa muslimanima. Tetka moje majke je, na primer, nosila dimije i jeleče i sve drugo što je tipično za muslimanske žene. I za vreme Turske i Jugoslavije posećivala je muslimanske žene. One nisu dolazile kod nje, ali je ona išla kod njih, i pozivale su je. Možda su kod drugih srpskih porodica i dolazile, ali ovde to nisam primetio. Crnogorci su potpuno stajali po strani, uobraženi, odbojni, držali su se kao pobednici, primitivniji u svim formama života. Žene i devojke crnogorske su drukčije, ne samo fizički nego i u načinu opštenja sa mladićima; preseku vas – naročito ako neko vidi. Srпкиnje starosedelaca su pak, pitomije, mekše, mekših formi čak, pristupačnije, možete s njima da se našalite vrlo slobodno, a da vam ne zamere. Mislim da je to deo ne samo određenog načina života, nego filozofije života koja je ušla sa islamskom

civilizacijom među Srbe, preko gradova, preko tog starosedelačkog stanovništva: to se, dakako, ne odnosi na brđane, na dinarce – oni su uglavnom ostali kakvi jesu. Da se uproščeno izrazim: gledanje i ponašanje tih Srba-gradana sastojalo u tome da život nije samo žrtvovanje, herojstvo, asketizam – što je tipično za brđane i za pravoslavna plemena, nego istovremeno negovanje života i uživanje u životu. To je drukčiji odnos i prema telu.

Kod tog srpskog stanovništva odnos prema telu je – gledano filozofski – drukčiji: telo je vrednost, isto kao i duša, to nisu odvojene vrednosti. To je kod Crnogoraca razdvojeno: duša je nešto van tela, odnosno u telu, ali posebna, odvojena vrednost. To se vidi kod Njegoša. U vezi s tim samo bih napomenuo još i ovo – držim da to takode potiče iz te pomenute filozofije života: svi gradovi koji su nastali pod Turcima – pre toga u pravom smislu jedva ako ih je bilo, svi su izgrađeni na bistrim izvorima, rekama. Na primer, Berane je na Limu i obilnim izvorima – osnovao ga je jedan paša, nije stari grad mada je u njemu staro srpsko stanovništvo, mahom sa Kosova i iz Metohije. I Bjelopoljsko srpsko stanovništvo je staro, koliko znam, od Nemanjića je tu. Bijelo Polje je takode na Limu.

ZULFIKARPAŠIĆ: Svi gradovi u Bosni su na rijekama ili na izvorima.

DILAS: Turci su imali kult vode, imaju i degustatore vode. Mislim da to nije samo iz ljbavi prema vodi. To je jedan poseban odnos prema životu – ne možete imati udoban život i negovati ga ako nemate vodni.

Imate li vi nešto o tome da kažete?

ZULFIKARPAŠIĆ: Da ste me upitali, dobili biste identičan odgovor. Roden sam u gradu koji ima familije Kujundžić, Kočović, Tošović, Jeremić, te stare gradske pravoslavne familije kojima se kuće skoro ne razlikuju od naših, koji imaju u kućama banje, odjevaju se slično nama. Sjećam se, kada sam bio u partizanima, jednoga Srbina seljaka s kojim sam o tome razgovarao, koji je rekao da se čovjek dva puta kupa: "Kada se rodi i pop ga krsti, i kada umre. To je onda pravi čovjek, ima prirodni miris". Javne česme su karakteristika naših gradova. Smatra se najplemenitijom dužnošću od svih zadužbina darovati odnosno uvakufiti česmu i banju. Sarajevo je imalo stotinjak takvih česmi. Neke od njih su spasile Sarajevo kad su četnici blokirali vodovod i rezervoare. Stare česme iz vlastitih izvora bile su "izvori života".

Što se tiče zajedničkog življenja, interesantno je da su tkanine koje na

našem selu nose Srbi različite od onih koje nose muslimani. Ali, građani su se nosili slično, bez obzira na nacionalnost. Naročito je, od tkanina, bio popularan vez. Što se tiče hrane, građanske pravoslavne familije imaju gotovo identičnu hranu s našom – pite, baklave, dolme, pilavi dio su njihove kuhinje kao i naše. Onda, na primjer, parfemi – upotrebljava se parfem od ruže, nosi se gradski nakit, skidaju se cipele u sobama.

Gdje se ima komšija druge vjere na nekoliko metara od sebe, od djetinjstva se uči na toleranciju, uči se svoj život uskladiti sa sredinom u kojoj živiš i koja ima svoje zakone. Ne samo zakone vlastite kuće, nego postoje i zakoni određene ulice, mahale, grada. Kad sam se počeo baviti politikom, još kao dječak, svidao mi se taj seljački elemenat, izgledao mi je jednostavnijim, prirodnijim, jer nije gledao crno-bijelo, nego je u zahtjevima bio skroman, jednostavan. Ali u isto vrijeme i mnogo primitivniji. Ljudi koji su rođeni u gradu imaju kulturu snošljivosti jedan prema drugome, kulturu umjerenosti, a i opću kulturu. Oni imaju potrebu da upoznaju. Jedna od tragedija ovog sadašnjeg rata jest da je ovaj neurbani, da ne kažem poludivlji, ali svakako necivilizirani dio naroda postao nosilac ratnih zbivanja. Na primjer, u gradu Sarajevu ti urbani ljudi, razni Prnjatovići, Besarevići, Kočovići, te stare srpske familije identificiraju se sa Sarajevom, s komšijama, Bošnjacima. I pored svega što se dogodilo oni ostaju baza za eventualni zajednički novi život, koji će nastati nakon svega ovoga.

Kad sam prvi put nakon svih godina došao u Sarajevo, onaj centar gdje je srce Sarajeva užasno je smrdio na mokraču. U haustorima je čovjek morao preskakivati lokve mokraće, često i preko izmeta. To je mene jako šokiralo. Kad sam sada nakon dvije godine ponovo došao u Sarajevo, ovo poluporušeno, uništeno, gladno Sarajevo, začudo taj smrad je nestao, više ga nema. Pored svega toga što su tu velike gomile smeća, Sarajevo više ne zandara. Vidi se da su se oni koji su ovako u Sarajevu živjeli, koji su pravili taj smrad, povukli iz Sarajeva i sada ga gađaju topovima s okolnih brda. Tu sam vidio razliku između urbanog i neurbanog mentaliteta. Ti koji komandiraju iznad sarajevskih brda uništavanjem grada završili su škole u Sarajevu i tu dobili sve što imaju, ali su zadržali jedino mržnju i neprijateljstvo prema njemu. Valjda jedna generacija nije dovoljna za sticanje urbanih navika i humane kulture.

BEG U PARTIZANIMA

ĐILAS: Ko je od Zulfikarpašića, sem Vas, i kako učestvovao u Drugom svetskom ratu? Ko je sve stradao, na koji način i od koga?

ZULFIKARPAŠIĆ: U mojoj porodici, toj široj, u Čengićima, u Foči, mojih rođaka stradalo je oko četrdeset. Pobili su ih četnici, a četvoro je bilo uhapšeno i dvojica ubijena od ustaša, kao simpatizeri partizana. Bliži rođak, Sulejman Zulfikarpašić poginuo je u partizanima, a tako i prvoborac Mustafa Alajbegović. Niko od moje bliže porodice nije simpatizirao ustaše, niti je na ma koji način bio s ustašama, niti je imao bilo kakve veze s njima. Moj jedini brat Sabrija bio je apolitičan, to moram priznati, imao je jednu manje-više jugoslavensku orijentaciju. Bio je u "Sokolu"³⁹, u društvu "Gajret"⁴⁰ – to je bila projugoslovenska linija tih muslimanskih društava – i s dolaskom ustaša držao se pasivno. Brinuo se za imanja.

U Foču je 1941. godine došao, kao četnički komandant, neki Sergije Mihajlović, kapetan, ruskoga porijekla, koji je napravio strašan pokolj u Foči. On je bio dijete ruskog emigranta. Zaveo je krvavi režim u Foči. I moj brat je 1941. godine ubijen, koncem novembra ili početkom decembra. U decembru, dok sam bio u partizanima, jedna je grupa skojevaca pobjegla i susrela se sa mnom na Zvijezdi planini i prenijela mi vijest da je moj brat, prije kratkog vremena, ubijen. Uхватili su ga četnici, prateći njegovu ženu koja ga je posjećivala. Našli su ga, izvukli iz kuće i povelili u Drinu. O načinu ubistva postoji nekoliko svjedočanstava: neki kažu da je ubijen iz puške, a neki da su ga nožem zaklali. Nakon dan-dva nađen je mrtav pored

³⁹Nacionalno sportsko društvo kod Slavena u Austrougarskoj, osnovano u Pragu 1862. Od 1929 u Kraljevini Jugoslaviji privedigirana državna organizacija.

⁴⁰Kulturno-prosvjetno društvo muslimana Bosne i Hercegovine. Osnovao ga 1903 Safvet-beg Bašagić, koji mu je bio i prvi predsjednik. Odigralo veliku ulogu u školovanju muslimanske omladine stvarajući đačke internate po bosanskim gradovima.

jednog puta na Drini. Nisu ga bacili u Drinu, i on je sahranjen. Naišao sam na dvojicu ljudi koji su mi poslije rata to saopćili, a kada sam se 1990. vratio u Bosnu, jedan Fočak pokazao mi je mjesto tvrdeći da je tu moj brat ukopan. Tu više nije bilo nikakvih znakova groblja. Mislim da su neposredno poslije toga partizani ušli u Foču, na jedno kratko vrijeme; Foča je preko pedeset puta mijenjala "vlasnike", bili su prvo četnici, onda dolaze partizani, pa došli Italijani, pa ustaše, pa onda opet četnici... To je bio užas.

DILAS: Vi ste ostali na Zvijezdi od 1941. do 1942. godine?

ZULFIKARPAŠIĆ: Da, i tu sam doživio "sibirsku zimu". Rečeno mi je da su partizani dozvolili da se pokupe i sahrane žrtve. Pošto tada nije bilo nikakvih funkcionera, naročito ne vjerskih, vjerovatno su sahranjeni na najjednostavniji način. Moj otac je ukopan pred Aladža-džamijom, gdje je bio ukopan i moj praded Zulfikar paša Čengiđić, i mezar je do ovog rata bio sačuvan. Ja sam ga posjećivao. Taj mezar je vrlo impozantan i velik, tamo je napravljen i park, ali taj mezar Zulfikar-paše, čudnovato, nije bio ni taknut, dok je grob moga oca bio oštećen za vrijeme rata. Kad su četnici oštetili džamiju, onda je grob porušen, ali sam ga poslije rata, iz emigracije, popravio. Grob je obnovljen u bračkom kamenu kao kopija jednoga spomenika poznatoga graditelja Sinana, koji je napravio Pertev paši u Stambolu, a koji se meni jako svidio. Poslije raznih studija kakav grob inome ocu da napravim, dao sam načiniti kopiju toga groba i dao ga izraditi, doveo majstore iz Brača, koji su ga napravili sedamdesetih godina. Partizani u početku nisu dozvoljavali, ali, pošto je bio ugledan čovjek, nije bio kolaboracionist, bio je predsjednik općine, dali su mi dozvolu da taj grob popravim.

Sada sam čuo da su Aladža-džamija i taj grob uništeni i da su temelji džamije izvadeni, a da se za grob moga oca kao i Zulfikar-paše Čengiđića ne zna, nema im ni traga.

DILAS: Da li je neko od Vaših stradao u sadašnjem ratu?

ZULFIKARPAŠIĆ: Jeste. U Foči više nije bilo moje bliže familije, ali je bilo u Sarajevu. Jedan rođak je poginuo od one poznate granate koja je pala na tržnicu. Unuk od brata je bio smrtno ranjen. Naime, ranjen je u nogu, ali mu je jedan mali geler prošao kroz pluća i nogu su mu operirali, a uopće nisu ni

primijetili ranu u plućima, niti je on sam primjetio. Sve teže je dihao i mislio je da je od noge, a onda je jedan naš rođak, doktor to primijetio, ali je krvarenje pluća bilo toliko jako da se ništa nije moglo uraditi, i on umre. Od moje sestre unuka je teško ranjena. Onda je ranjen još njen unuk, koji je sada u Finskoj na liječenju. Četiri-pet osoba iz bliže familije teže je ranjeno u Sarajevu, a daljih rođaka je svakako više. Mislim da znate Esada Čengiđića, moga rođaka. Čuo sam da je i on prije nekoliko dana ranjen.

DILAS: Znam Esada. A pamtim onaj most, gvozdeni, gde su vezane muslimane klali i bacali u Drinu. Šta Vi znate o pokoljima u Foči tokom Drugog rata? Foča je sada razorena, zapravo i nije razorena, džamije su sve razorene, pa kad govorite o tome, budite ljubazni da izložite Vaše mišljenje o tome zašto četnici u Drugom svjetskom ratu nisu rušili džamije, a sada ih ovi koji tamo ratuju ruše.

ZULFIKARPAŠIĆ: Most na Drini, nazvan Krvavi most, najveće je gubilište bošnjačkog civilnog stanovništva u Drugom svjetskom ratu. Na stotine Fočaka, starih ljudi, žena, djevojaka i djece tu su poklani. Neki su mladi skočili s mosta i pokušali se roneći spasiti. Samo je trojici uspjelo, jer mnoge su uništili hladna rijeka, meci i potjera. Preživjeli su opisali te grozote.

Poznati slovenski slikar Božidar Jakac izradio je Krvavi most u nekoliko varijacija, a ja sam 1957 u odlomku mojih uspomena "Put u Foču" ovako opisao te pokolje:

"S one strane Drine sablasno se prostirala nekad lijepa i šarena Foča. Mjesto crvenih krovova, bijelih kuća i šarenih bašči iz snijega su virila crna zgarista. Na mostu nas je dočekala patrola. Iz bivše maltarnice izišao je jedan partizan. Poznao sam ga, bio je to Vojin Božović, Crnogorac. On je dugo radio u Foči i bili smo dobri znanci. Rukovali smo se bez riječi. Preko mosta sino pošli pješice. Još uvijek je most bio krvav. Ispod mosta niz zidine kula, visile su poput stalaktita ogromne ledenice krvi. Pod tim strašnim crvenim baldahinom Drina je ljuškala mrtva tijela kao da ih uspavljuje. Uz obalu ležali su naduti leševi žena, djece i ljudi u građanskim i seljačkim odijelima. Neki mrtvaci su bili goli.

Tu na mostu je izvršeno klanje muškaraca, - objašnjava nam Božović - kapetan Sergije Mihajlović i komandant mjesta prota Vasilije Jovičić naredili su da se svi muškarci muslimani pohapse. Poslije su svi oni koji su bili veći od konjičkog karabina poklani. Ali ljudi su ubijani svuda: i po

kućama, po dvorištu, ulicama. Kasnije je red došao na žene i na djecu. Drina je izbacivala leševe. Da se to sprječi, razrezivali bi im trbuhe, onda bi tjelesa potonula.

- Pa ko je to učinio? - pitao sam.

Većinom mještani i srbijanski četnici, ali ovih zadnjih je bilo vrlo malo. Četnici su unišili bez borbe i otpora u Foču i napustili je bez borbe i otpora. Kad je došla naša brigada i kalinovički odred, srbijanski četnici i desetak mještana su pobjegli, ostali su ostali i ništa im se nije dogodilo. Eto za šest mjeseci našlo se među muslimanima dvanaest ljudi, koji su prihvatili poziv da saraduju sa ustaškim vlastima, a za osam sati su skoro svi Srbi postali četnici i počeli da kolju sve od reda, ne birajući i ne praveći razliku ko je kriv a ko nije. I nije se našlo ni dvanaest od šesnaest hiljada Srba da uzme u zaštitu bar jednog muslimana ili njegovu obitelj i imovinu od osam hiljada poklanih muslimana u fočanskom srezu.

To je ljaga koju niko neće moći izbrisati sa lica mojih srpskih sugrađana. To je zločin kome nema premca.

Ja sam rođen u ovome gradu, odrastao sam zajedno sa Srbima. Između muslimana i Srba vladali su korektni susjedski odnosi. U Foči nije bilo posebnih kafana i gostionica, svugdje smo bili izmiješani kao prijatelji. Postojala su doduše muslimanska i srpska kulturna društva, ali na njihove priredbe mi smo išli i oni su dolazili na naše. Škole su bile zajedničke, igrališta su bila zajednička. Nekoliko godina pred Drugi svjetski rat osnovano je četničko udruženje. Članovi su dobili puške, ponekad paradirali u srbijanski uniformama, a ponekad i prijetili. Za sedam mjeseci vlasti Države Hrvatske od trideset osam hiljada muslimana iz fočanskog sreza ustaški režim nije nspio mobilizirati više od dvanaest ljudi u ustaše. To zbog toga, što se operiralo sa protusrpskim parolama. I to su bili uglavnom odbačeni elementi i lumpenproletarijat koji nikako nije mogao predstavljati muslimane. Za sedam mjeseci na teritoriji Foče izvršeno je 20-30 hapšenja; možda su svi ti bili strijeljani. Njih su sproveli u Sarajevo. To je izazvalo ogorčenje u redovima muslimana. Znam, da su mnogi ugledni ljudi intervenirali da ih se oslobodi. Ni jedan ugledni građanin Foče nije ničim odobrio ustaške postupke. U Foči niko nije bio strijeljan, niko opljačkan, nikom se nije izvršila premetačina.

Od mosta uz Donje Polje slika nije bila ljepša. Kuće koje nisu bile spaljene, bile su polupanih prozora i vrata, izgledale su kao napuštene. Ali

ljudi su se kretali. Susretao sam partizanske patrole i građane. Teško sam ih raspoznavao, svi su bili promijenjeni. Kod Grujičića kafane stajala je velika povorka muslimanskih žena i djece i po neki čovjek. Držali su u rukama lonce. Očito nešto se dijelilo. Htio sam da govorim s nekim. Sjahao sam s konja i oprostio se od mojih saputnika.

- Ja ću doći malo kasnije.

Teško sam prepoznavao lice. Ona su me gledala tupo i bezizražajno. Bez oduševljenja i mržnje. Vidjelo se da su preživjeli strašan užas.

- Što čekate? - pitao sam.

- Dijele nam kašu od suhog voća!

Iz redova se izdvojila Ferida Muhabdić, studentkinja medicine, naša simpatizerka. Jedva sam je prepoznao. Njeno puno lice utonulo je. Sjaj očiju ugasio. Kao da je ostarila. Pozvao sam je da pođe sa mnom.

- Čekaj da primim kašu, majka mi je gladna, a ni ja nisam dugo jela.

- Podi samo, kod mojih kurira ima nešto za mene, pa ću ti dati. Molim te ispričaj mi, kako je sve to bilo.

- Što da ti pričam, vidiš i sam. Čovjek ne zna odakle da počne.

Pored nas su nekoliko starih muslimana vukli mrtvace na kolima. Konja nisu imali, nego su neki vukli, a neki gurali.

- Vidiš, ovako već deset dana, otkako su došli partizani, ljudi skupljaju mrtvace po ulicama i kućama i sahranjuju ih.

Došli smo na Čehotinski most.

- Sve se to dogodilo izuenada. Talijani su se jednog dana uznemirili. Priprema se napad partizana, govorilo se. U zoru je domobranska četa sa ono malo ustaša napustila Foču i povukla se prema Borču, jer su im Talijani rekli, da se Foča neće braniti, nego će biti predana četnicima. Talijani su otišli jedno poslije ponoći prema Čajniču za Pljevlje, a četnici su isto jutro došli. Ujutru svi mještani Srbi bili su sa kokardama i pod pškama. Desetak ih se proglasilo za vojvode, stotine za komandante i komandire. Komandant mjesta je fočanski prota Jovičić. Svi muslimani morali su predati ključeve radnji i duplikate kućnih ključeva. Ali uitko nije otključavao, vrata su se objajala. Veče nakon toga počelo je klanje.

Po moga oca i brata došao je Dejan Kočović sa nekoliko seljaka i Dejanova sestra. Bože, to nije vjerovati, da prva naša komšinica, s kojom smo bili čitavo vrijeme tako dobro, je u stanju tako nešto uraditi.

- Dobro, a što je sa Vladom Hadživukovićem, Vasilijem Sunarom,

Slavkom Mazićem i ostalim uglednim Srbima, koje smo mi muslimani držali prijateljima i zaštićivali ih od ustaša.

– Vlado i Vasilije bili su u glavnom odboru komande mjesta i pravili plan strijeljanja. Slavko je sa Bobom Jojićem bio za preuzimanje radnji. Eto dali smo sve. U Foči nećeš naći nijednu muslimansku kuću, koja ima rezerve odijelo ili više da se presvuče ili kilu brašna da ispeče kruh. Naše pokućstvo je razvučeno. Ali najstrašnije su bile noći. Po danu su samo odvodili na strijeljanje. Ali po noći su išli po kućama i onda je počinjalo silovanje i tučnjava. Samo si čuo pomaganje i vidio vatru. U bivšem srezu i sudu napravili su bili zatvor. Tamo su mučili prije klanja. Ali i na trgovima i na ulicama moglo se vidjeti najstrašnijih stvari. Jednog dana priredili su lov. Pravi lov na ljude. Uzeli su pse i nekoliko stotina vojnika i otišli u brda da love one koji su bili izbjegli smrti. Tragovi po snijegu i psi otkrivali su ljude. Tu večer čuli smo pucnjavu, nisu ih dovođili u grad, ubijali su ih na licu mjesta.

– Mi smo imali u gradu jednu grupu simpatizera, koja je štampala letke i dijelila naš materijal. Što je bilo sa njom?

– Enesa Čengića i oca mu zaklali su prvu noć, neke su poslije pobili, a neke povješali. Uglavnom izuzev Fajka Kurspašića, koji je negdje bio sakriven, svi su pobijeni. Srpski dio te grupe je ovdje, sad radi u propagandnom odjelu kod partizana.

– A kako su se oni držali?

– Pasivno, neki od njih imao je četničku kokardu.

– Jesu li uspjeli ti koljači pobjeći ili smo neke pohvatili?

– Pobjegli su samo desetak, ostali su svi ovdje, ali oni su kao partizani primljeni i imaju svoj odred. Komandant je Strajo Kočović, samozvani četnički vojvoda, koji je bio jedan od najgorih koljača. Ništa nije učinjeno da se kazne.”

Muslimani Bošnjaci nisu zaslužili da se nad njima slome koplja, jer oni nisu bili ni uzrok, ni instrument politike, represije i zločina nad Židovima i Srbima.

Među narodima Bosne je tradicionalno vladala disciplina, i mi smo znali granice koje se ne smiju prijeći. Bilo je sukoba, ali su uvijek bile neke granice koje se nisu prelazile. Pojavom Hitlera, ubijanjem Židova, ubijanjem jednog naroda bez ikakvoga pitanja i razloga prvi put u historiji Bosne jedna država organizira masovna ubistva.

Ja sam o tome pisao u enigraciji, o tome kako sam ja doživio rat, građanski rat i pokolje u Bosni. Preko noći su bili stavljeni van zakona Židovi i Srbi. Srpske crkve zapečaćene...

DILAS: To je u Foči bilo?

ZULFIKARPAŠIĆ: Svugdje. Crkve zapečaćene, imovina oduzeta i opljačkana, popovi pohapšeni, vladike pobijene. Zimonjić vladika, koji je bio prijatelj moga oca u Sarajevu, posećivali su se, on je uhvaćen i ne zna mu se za grob. To je prvi put da država organizira ubijanje jednoga naroda. U Bosni se takvo šta nikada prije nije dogodilo. To je bio šok za muslimane. Rezolucije muslimana. Sarajevska, Mostarska, Banjalučka, pokazuju da je bošnjačka inteligencija, muslimanski kler to smatrao za bogohuljenje, za katastrofu, kao nešto u čemu se ne smije učestvovati, što se mora osuđiti. Jedinstven je primjer u Evropi da protiv Hitlera, odnosno jednoga hitlerovskog režima građani potpišu da osuđuju rasnu politiku, ubijanje Židova, Srba i pljačku njihove imovine. Takav su protest javno podigli Bošnjaci-muslimani godine 1941. Te rezolucije potpisali su muslimani – sudije, učitelji, profesori, ugledni trgovci, ulema. Naravno, u svakome narodu ima ekstremnih elemenata, bilo ih je i među Bošnjacima, bilo ih je koji su simpatizirali, pomagali i učestvovali u ustaškoj vlasti. Takvi su možda mislili da je došlo vrijeme obračuna sa Srbima, ali u cjelini je muslimansko držanje bilo pozitivno.

Moj prijatelj profesor Branko Pešelj⁴¹, sa Georgetown univerze, jedanput je napisao da su četnici počeli ubijati Hrvate i muslimane, da je četnički pokret stvoren da ih uništi. Ja sam mu odgovorio u “Bosanskim pogledima” i rekao: nisu to Srbi organizirali, nego su Srbi pobjegli u šume od pokolja i od ubistava. Na primjer, sjećam se, iz okoline Foče su išli ljudi, išlo je stotine ljudi po konje u Bileću. Tamo su ih ustaše uhvatili i pobili. To se pročulo. Onda su počeli po selima kupiti Srbe, po gradovima Židove, nadošao je val hapšenja i ubistava, tako da su ljudi počeli bježati u šume da spasu gole živote. A onda, jedan dio njihove inteligencije i oficirskog kadra poveo je mase četnicima – u pokolje nedužnog bošnjačkog naroda.

⁴¹Branko Pešelj (1909-1992), profesor međunarodnog prava, pisac mnogih naučnih i političkih rasprava, član Demokratske alternative, istaknuti prvak Hrvatske seljačke stranke.

Rat je izbrisao tabue

Prvo što je u ratu opasno jest kada se unište tabui. U normalnim prilikama ti ne smiješ opljačkati, ne smiješ ubiti, jer ćeš sudski odgovarati. Onda najedanput dode situacija gdje ti to uradiš, gdje taj tabu nestane, i psihološki se stvori atmosfera nasilja, nepravde, osvete. Znam kakav potencijal zločina postoji na našim prostorima. Pošto smo mi partizani u samom početku saradivali s tim ustanicima, kasnije četnicima, pa imali i zajedničke štabove, doživjeli smo da su njihovi oficiri i komandanti počeli s propagandom da su za njihovo stradanje "Turci" krivi. Tako su oni nazivali Bošnjake. "Sad treba iskoristiti priliku pa ih sve pobiti!"

Eto, za nekažnjeno ubijanje koje su zavele ustaše i četnici mi Bošnjaci smo platili račun. Zapadna Hercegovina, kod Ljubuškoga, dala je najviše koljača, otud su ti Luburići⁴² i drugi ustaše što su po Bosni ubijali i palili. Ni jedna puška u Zapadnoj Hercegovini čitavo vrijeme rata nije pukla, jer ih je Neretva s jedne, a Hrvatska s druge strane štitila, dok je moja Foča, gdje nije bilo ustaša, stalno mijenjala gospodare. Mi smo dakle platili račune i cehove drugih.

Tako je, eto, stvorena atmosfera rušenja tabua, atmosfera nekažnjelog ubijanja jednoga naroda i prvi put se događa da Srbi vide da mogu nekažnjeno ubijati svoje komšije muslimane, isto što se njima događalo kada su njih ubijali ustaše.

U Foči je ustašama prišla jedna mala grupa, to su bili pijanice, beskućnici, koji su obukli ustašku uniformu. Bila je to najgora fukara. Oni su pohapsili desetak najboljih srpskih mladića, toga Hadživukovića koga sam već nekoliko puta spomenuo, i njegovog rođaka, pa Kočovića – sve ljudi koji su s nama živjeli i družili se. Odveli ih i pobili. Ja osobno bio sam veoma aktivan, iako sam tada bio vrlo mlad, i imao sam dosta poznanstava sa Srbima. Oni su mi dolazili pitati šta da rade. Smatrao sam da mi muslimani treba javno da protestiramo i oneimogućimo tu grupu ustaša i to hapšenje. To je bilo moje mišljenje i tada sam razgovarao s vrlo uglednim ljudima, kao što su bili Ahmet Trhulj, Muhamed-beg Avdagić i drugi, pa su oni protestirali

⁴²Maks Luburić, šef svih koncentracijskih logora u NDH, komandant posebne legije koja se istakla u uništavanju civilnog stanovništva. Pred povlačenje iz Sarajeva 1945 objesio preko stotinu muslimanskih intelektualaca. U emigraciji bio aktivan pod imenom general Drinjanin. Ubijen u Španiji od agenata UDB-e.

protiv tih nedjela. Vidite, sedamdeset posto muslimana je bilo u Foči. Mi tada još nismo hajdučki razmišljali, imali smo respekt prema ustanovama i prema državi. E, ustaše su to razrušile, srušili su tabue, nametnuli su nova "pravila", da se nikome ne odgovara za zločin, nego da se za to još bude i pohvaljen – ista logika bila je i kod četnika.

Foča je stradala kao što su sada u ovome posljednjem ratu stradali Prijedor, Sanski Most, Brčko... Foča je postala simbol stradanja u Drugom svjetskom ratu. U gradu Foči više od polovine stanovništva je ubijeno, naročito muškaraca. Ljudi su bježali, sva ta sirotinja. To je bilo stravično.

DILAS: Kažete da je pobijeno pola stanovništva. Ko je pobio, mislite i ustaše i četnici?

ZULFIKARPAŠIĆ: Prvo su izvršili ubistva ustaše, pobili nekolicinu mladića. To nisu bila masovna ubistva, ali su bila sračunata da u srce pogode srpsko stanovništvo, da ga potpuno dezorganiziraju i izlude. Atmosfera je bila užasna. Ja sam bio i u emigraciji poznat po tome šta sam iznosio svoje mišljenje da su ubistva i zločine u Bosni i Hercegovini počeli ustaše i da su oni uzrok naše katastrofe. Da su se četnici služili istim, pa i gorim metodama. Ulazio sam u neka sela iza ustaša, iza "crne legije" – to je bio masakr stanovništva. Ali sam ulazio i iza četnika, u muslimanska sela, to su takode bili strašni masakri, paljevine, ubijanja, pljačka. Bila je to apsolutno raspuštena i suluda gomila, koja je klala u svakoj prilici. Medutim, za razliku od današnje situacije, tu se pojavila jedna organizirana snaga, partizanska, koja je dala otpor jednima i drugima i koja se koncentrirala na borbu protivu okupatora.

U samoj Foči izvršen je pokolj nad muslimanima od strane četnika, pokolj ničim izazvan. Događalo se, na primjer, da Francetić⁴³ dođe na Drinu sa svojom ekspedicijom, zadrži se samo pet sati i pošalje telegram Anti Paveliću da je oslobođena Bosna do Drine i vrati se. I prepusti opet četničkom klanju to stanovništvo, a istočnu Bosnu činilo je muslimansko stanovništvo, nisu bili Hrvati katolici. Istočna Bosna je tako stradala.

Danas se takozvana Srpska Republika pojavljuje u onoj varijaciji gdje

⁴³Jure Francetić, komandant čuvene ustaške Crne legije. Njegova borbena jedinica formirana je po uzoru na njemačke SS formacije. Poznat po okrutnosti, ali i osobnoj hrabrosti.

država, njezina armija, policija, političke i sve druge strukture aktivno sudjeluju u istrebljenju i potpunom uništenju jednoga naroda. Ali ovom prilikom mnogo "temeljiti" nego Ante Pavelić i Pol Pot, jer ovdje ne samo da se sadističkim ubistvima istrebljuju Bošnjaci, već se tu uništavaju i svi njihovi sakralni objekti i kulturna baština, provodi se totalno etničko istrebljenje, plus silovanje žena i brisanje svih tragova života na ovim prostorima.

Politika partizana prema Srbima bila je slijedeća: ako je neko i bio u četnicima, a bio sklon da prijeđe k nama, vrata su mu bila otvorena do 1943. godine, dok se nismo krvavo potukli. Ali imali smo ljude kao što je bio Rodoljub Čolaković⁴⁴, za razliku od Tempa⁴⁵, koji su prema četnicima vodili drugu politiku: mi tjeramo četnike, uhvatimo ih, Čolaković im održi govor, pusti ih da idu kućama ili da pridu nama. I to koljače koji dolaze s fronta protiv muslimana. Te propuste vis-à-vis četnika Tempo je u svojim uspomnama prilično objektivno i istinito ispričao, pa su ga komunisti iz vodstva BiH, začudo i Srbi i muslimani, optužili da je preokrenuo historiju Bosne.

Cijelo vrijeme rata i moje emigracije zaokuplja me problem kako spriječiti da se ovako nešto ikada više dogodi. Tito je uspio zaustaviti nacionalne sukobe, ali očevitno nacionalni problemi nisu bili riješeni. S vremena na vrijeme izbijale su neke pojave koje su naslućivale da će u slučaju raspada Jugoslavije doći do ratnih razračunavanja. Bosna je bila i ostala najugroženija i najranjivija za nacionalne i vjerske sukobe. Nadao sam se da ćemo, poučeni katastrofalnim obračunima u Drugom svjetskom ratu, učiniti sve da Bosna u demokraciji na miran način riješi sve nesuglasice, tim više što hiljadu godina Bosna postoji kao multikulturna, multivjerska i multinacionalna zajednica, država i zemlja.

DILAS: Dobro, ja bih se vratio na mšenje džamija. Zašto je rušenja džamija bilo u ovom ratu devedesetih, a nije u ratu 1941-1945?

ZULFIKARPAŠIĆ: U Drugome svjetskom ratu, sukob koji je nastao između muslimana i Srba bio je više religijskog karaktera, s obzirom na propagandu

⁴⁴Rodoljub Čolaković, pisac i političar, jedan od vođa partizanskog rata, više puta ministar jugoslavenske vlade, predsjednik Vlade Bosne i Hercegovine.

⁴⁵Svetozar Vukmanović Tempo, član partizanskog vrhovnog štaba, slan na specijalne dužnosti u Bosnu i Makedoniju. Poslije rata obavljao najveće vojne i državne funkcije.

Draže Mihajlovića i s obzirom na tezu da su muslimani "anacionalni element". Onaj je rat imao mnogo više vjerski karakter nego ovaj sadašnji. Pored svega toga vjerski objekti nisu stradali kao u ovome ratu. To je jedan apsurd, koji se događa u Bosni i na koji je i teško i lahko odgovoriti.

Ja smatram da mi naše društvo na Balkanu brutaliziramo u posljednjih stotinu godina. Komunistički režim nije riješio pitanje vjere, nije riješio nacionalni problem, nije riješio pitanje političkih struktura, nije stvorio jedno prelazno društvo, iako je s tim namjerama uzeo vlast. Odnos komunističkog režima prema vjeri bio je takav da je on otjerao vjeru na jedan prostor na kojemu je ona bila ugrožena u svojoj egzistenciji, gdje ona nije imala vremena da filozofira, da stvara teologiju, nego je stvarala samo crno-bijeli kontrast. Tako se kršćanstvo, pa i islam, na temeljima srušenog komunizma, javljaju u mnogo primitivnijoj formi. Čudnovato, ali je istina. Na primjer, ovi Mladići i Karadžići, i kako li se svi ne zovu, to su sve manje-više ljudi koji su svršili vojne akademije i univerze komunističkog sistema, koji su odgojeni u jednoj ateističkoj ideologiji i sada su nosioci toga nacionalizma, vjerskog fanatizma i borbe protiv religioznih ustanova i kulturnih institucija drugih.

To brutaliziranje našega društva, po mome mišljenju, prouzrokovala je uravnilovka komunističkoga sistema. U slobodnom se društvu pored vjerskog fanatizma razvijaju i izvjesne diskusije, sumnje, teologija, razrađuju se moralni principi, dok se u polulegalnoj egzistenciji religije ona svodi na голу borbu za opstanak. Pitanje je bilo da se očuva njen opstanak, vremena za diskusiju, za teologiju i kvalitete, eventualne sumnje nije moglo biti. Nije nam ostavljeno mjesto ni vremena da mi stvorimo vrijednosti, nego smo to na neki način pojednostavili.

Vjera u službi komunista

Vjera je bila dovedena u pitanje, proglašena nepotrebnom, svećenici su bili kažnjavani, ograničavani, traženo je od njih da služe. Na primjer, muslimanska vjerska oligarhija bila je više nego ijedna druga u službi komunističkog režima. Govorilo se da su i razni sinovi i šćerke reis-ul-uleme, Kemure i Mujića, bili članovi komunističke partije. I Mujić je bio član partije, ali mu je članstvo bilo zaledeno da se ipak ne bi doznalo kako reis-ul-ulema ide na partijski sastanak. Očevitno su bili u službi komunističkoga

režima. Slično je bilo i kod pravoslavnih, a kod katolika toga je bilo najmanje. I tu se dogodila jedna faza brutalizacije i vjere i protivnika vjere, tako da je nastala jedna militantna generacija, koja je ponovo pogazila sve tabue, koja je naučila dobivati privilegije, ne po istinskim vrijednostima nego kao nagradu za svoj odnos prema režimu.

Kad sam došao u Sarajevo, naišao sam na jednog mladog čovjeka koji je bio generalni direktor za izgradnju jednog velikog kompleksa. Imao je trideset najsposobnijih inženjera iza sebe, zato što je bio sin generala. Bio je dijete partijskog rukovodioca i dobio je to mjesto. Dakle, on je bio spreman da to mjesto očuva brutalnijim metodama od onih koje bi upotrijebio jedan stručnjak koji je zbog nekog principa to u stanju odbiti. Kada se pred velikog stručnjaka postavi pitanje da pomogne neki projekat ili da ga završi, ako to nije po njegovom principu, on ima kuraži kazati: "Hvala lijepo, ja to neću!" A čovjek koji je na taj položaj došao zbog drugih osobina, zato što služi režimu, spreman je uraditi razne stvari da bi zadržao položaj.

Iako sam uvijek imao dosta negativno mišljenje o balkanskoj demokraciji i našem društvu, moram priznati da sam zgranut uništenjem kulturnih institucija, mostova, džamija. Zapaljena je biblioteka koja je u isto vrijeme historija i srpskoga naroda, jedan orijentalni institut, jedna nacionalna biblioteka u Sarajevu. Srušio se most koji spaja, Mostarski most, i to se rušilo mjesec dana, da bi se zadao jad svome komšiji. Znae, kad se poruše tabui, onda nema više granica. Razgovarao sam s jednom profesoricom- muslimankom iz Foče, koja je sada u Zürichu. Kaže da su nju silovali njeni šestnaestogodišnji đaci, a njene kolege silovali su njenu šćer od petnaest godina.

Da bi do toga došlo, do tako strašnih stvari, društvo mora biti brutalizirano, mora biti brutalizirana logika, nešto mora biti šizofreno u onima koji to čine. Ta psihologija rata, psihologija uništenja neprijatelja po svaku cijenu, to je kao kod nekih primitivnih naroda u Africi – kad se ide u lov okusi se krv čovjeka iz drugoga plemena, da bi se srušili tabui. Tako je i kod nas, oni rade ono najnemogućnije, ono najgore, što najviše boli protivnika. Poniziš ga, da bi oslobodio sebe za buduće zločine. Jer čovjek koji se drži nekih moralnih principa neće to uraditi. Ljudi bez moralnih principa doveli su naše društvo na rub propasti.

NADEŽDA: Trebalo je dovesti narod u situaciju da iskreno poveruje da

nema izbora, da se moraju praviti etnička razgraničavanja i da zaboravlja da je zajednički život u miru iza njih. Posebno su smetali uočljivi dokazi mogućeg zajedništva – džamije, pravoslavne i katoličke crkve i sve druge bogomolje jedna pored druge – vekovima.

ZULFIKARPAŠIĆ: Čudnovato je to, ali evo, ljudi kova Karadžića spremni su da nas bombardiraju, a u isto vrijeme – vidio sam to kad sam bio u Ženevi, u toku pregovora – oni se smiju, rukuju i pričaju s Izetbegovićem. Zamalo što se ne grle. Veliki je ovaj moralni pad koji je omogućio i uništavanje vjerskih objekata u tolikoj mjeri. Postoji još jedan cilj tih nacionalizama: on mora učiniti što veće zločine, mora se ići naprijed, nema mu nazad – ako siluje djecu i pobije ljude, onda su srušeni mostovi sporazuma. Ovdje je bila stvorena atmosfera – mi ili oni. Za dvoje nema mjesta. Nastojalo se što više ljudi uvući u zločin. Da se nazad više ne može. Rušeno je i zato da se ljudi ne bi mogli vratiti. Da se onemogućni povratak i isključi svaki zajednički život.

ĐILAS: Ono što se danas radi – ja bih to nazvao totalitarnim, odnosno totaliziranim nacionalizmom. Kod današnjih nacionalista koji još uvek nisu do kraja ideologizirana organizacija, prepoznatljiv je upravo takav nacionalizam. Sećam se kad su granični Crnogorci pljačkali 1918, na kraju Prvog svetskog rata, muslimane u Sandžaku, nisu ih ubijali – pljačkali su, ali džamije nisu dirali, to se smatralo velikom sramotom. To niko nije odobravao. Smatram da ste izvanredno dobro obrazložili da su ustaše razuzdale zlo. Dalje, kod četnika je postojao program čišćenja muslimana, ali ne u smislu istrebljivanja, zatiranja: oni su imali u programu da presele što muslimana, što Šiptara, što Madara skoro dva i po miliona ljudi. To je potpuna fantazija, očajnička tlapnja. Međutim, četnici nisu imali u programu fizičko istrebljenje muslimana – kad su ustaše razuzdale zlo, onda su s tim počeli i četnici. I to ne svuda dosledno. Kasnije su četnici odustali od tog prvobitnog programa: Draža Mihajlović je pokušao saradnju sa Muslimanima, ali već ideologizovana mržnja i međusobni masakri bili su učinili svoje!

Mislim da je današnja suština u tome što je došlo do totalitarnog nacionalizma, koji ne može da ostvari tzv. Veliku Srbiju ili Veliku Hrvatsku svejedno, bez istrebljenja stanovništva, odnosno isterivanja stanovništva –

ta ideja se ne može drugačije ostvariti. A do takvog nacionalizma i velikodržavlja je došlo zbog toga što komunizam, sanim tim što je bio totalitaran, nije razvio slobodne institucije, slobodnu privredu – ugušio je slobodno mišljenje.

Posle njegovog sloma nastao je vakuum koji su koristeći se verom, mitovima, nekritičnom historijom, lako ispunili i zapalili demagozi željni slave, mesta u historiji – vlasti. U tom bezumlju je sve planirano, zlo je smišljeno: znam dosta o pozadini tih zbivanja, postoji plan da se uzme Severna Bosna bez obzira na krvoprolića, stradanja, ubijanja, pa onda plan Drina – Podrinje da se uzme da bi bila široko otvorena granica prema Srbiji.

ZULFIKARPAŠIĆ: Slažem se da su to izvori zla.

ĐILAS: Već ste pomenuli da ste bili u ratu s partizanima. Na kojim ste dužnostima, da li ste odmah ušli u vojnu organizaciju ili ste kao partijski radnik još radili na terenu, politički povezani sa prvim odredima koji su se stvarali? Na kakvim ste vojnim i partijskim funkcijama bili?

ZULFIKARPAŠIĆ: U Foči sam bio centralna partijska ličnost 1941, jer sam vodio i organizaciju SKOJ-a i organizaciju partije. Potom sam bio izbačen iz partije zbog inoga "frakcionaškog stava" u vezi s Krležom, u poznatom sukobu na ljevici, ali sam vrlo brzo bio ponovo primljen, jer su rukovodioci Pokrajinskog komiteta u Sarajevu smatrali da sam potreban za Foču. Kad sam bio ugrožen od ustaša u Foči, po zadatku sam došao u Sarajevo i povezo se s mjesnim komitetom Sarajeva. Tamo je bio Miskin, pa poslije Esad Čengiđ, onda Tempo, kojega je tamo poslao Centralni komitet kao delegata – imao sam kontakata i s njim. Tu sam radio na svim partijskim poslovima, na primjer na pitanju oslobađanja ljudi iz zatvora.

Dobio sam jedanput zadatak – pošto je čitav mjesni komitet i nekoliko članova Pokrajinskog komiteta bilo uhapšeno – da organiziram Miskinovo i Đuraškovićevo oslobađanje iz zatvora. Pravili smo planove, stvorio sam specijalnu partijsku grupu. Međutim, ti uhapšeni drugovi su sticajem okolnosti, jednom greškom ustaške policije, prebačeni u bogoslovlju, odakle su išetali kroz podrum. Radio sam na pripremanju i pravljenju propagande, letaka, na organizaciji punktova u Sarajevu. U telnici sam takođe radio.

Pravili smo legitimacije, propusnice, organizirali partijske veze s provincijom, s Romanijom, sa Crnim vrhom.

U to sam vrijeme živio ilegalno po različitim našim konspirativnim stanovima. U novembru je iz Srbije došla jedna grupa Fočaka. Prešlo je nekoliko ljudi, naših simpatizera, neki Mašo Hanjalić, Momo Kočović i drugi, i onda je pala odluka da se ja prebacim na teren Foče i osnujem partizanski odred. Došao je i jedan potpukovnik ili major jugoslavenske vojske, Vojislav Đokić, koji je sudjelovao u pobuni vojske u Mariboru.

ĐILAS: To je mislim, major Đokić, voda oficirske zavjere u Mariboru, suden od kraljevskih vlasti.

ZULFIKARPAŠIĆ: S njim sam bio u vezi dok sam se još nalazio u Foči. Dopisivali smo se. On je bio predviđen za komandanta, a ja za komesara odreda. O tome se diskutiralo u Pokrajinskom komitetu u Sarajevu. Onda sam s tom namjerom poslan u Mostar. Trebao sam se javiti tamošnjoj partijskoj organizaciji. Ondje je tada sekretar partije bio neki Sandžaklija Avdagić, književnik, poslije je bio izbačen iz partije, a mislim i suden. Bio sam dva-tri dana u Mostaru, a iz Mostara sam otišao u Bileću. Ondje su tada bili Talijani, ustaše su iz Bileće već bile pobjegle.

Tu sam prisustvovao jednom užasnom događaju, koji je na moj život ostavio dubok pečat. Talijani su dozvolili da se iskopaju od nstaša pobijeni Srbi. Sahranjivali su ih s popovima na srpskom groblju. Tamo je bila neka plava ilovača, i oni su ih iz te zemlje iskopali. Leševi su bili u seljačkim odijelima. S torbama. Stotine. Po dvadeset, trideset ih je tovareno na kola, jedan na drugoga. Prebacivali su ih konjskim kolima na groblje i sahranjivali. Nisu ih metalili u sanduke, nisu ih prali, nego su ih jednostavno tamo sahranili, a nisu im znali ni imena. Bili su pobijeni kod kasarne. Sve je to izgledalo nestvarno, čudnovato. Posebno ta plava ilovača koja im se zalijepila za lice. Izvadili su ih, malo očistili, ali je još po njima ostala ta plava ilovača. Možda je tu bilo i ljudi iz Foče. Raspitivao sam se ko su oni. Rekoše mi da su to ljudi kojima je vojska uzela konje za rat, seljaci čuli da su njihovi konji u Bileći, u kasarni, pa pošli uzeti svoje konje – i ondje su bili pobijeni.

Nakon toga sam otišao preko Kalinovika i tu došao u vezu s Kalinovičkim odredom, kojemu je komandant bio Rade Hamović, a komesar

Bora Kovačević, član Pokrajinskog komiteta. Sekretar partijske organizacije bio je Fičo Čengić, bivši sekretar Pokrajinskog komiteta.

ĐILAS: Koji Čengić? Ferid?

ZULFIKARPAŠIĆ: Fičo – Ferid – mislim da ga Vi znate.

ĐILAS: Ferid, znam ga dobro, bio sam s njim u V ofanzivi.

ZULFIKARPAŠIĆ: Pošto su Hamović, Kovačević i Čengić bili tu, rekli su: "U Foči su četnici, pobit će vas ako odete. Naša organizacija u Foči je razbijena, iz Foče su pobjegli i naši simpatizeri i članovi partije, što od ustaša, što od četnika. Sve je to razbijeno." Kasnije sam doznao da su ondje bili Risto Tošović, Fajko Kurspahić, Nebojša Babić, Ramiz Ćorić i drugi, ali nama je tada rečeno: Vi ćete sada ostati ovdje, i mi ćemo vas odrediti na druge dužnosti. Odmah sam se uključio u politički rad odreda.

Ondje smo imali veći problem s pročetničkim elementima. Četnici su s Romanije išli za Hercegovinu, to je bio put, i pored nas prode grupa oficira koje smo mi eskortirali i pomogli im, jer smo u to vrijeme s četnicima još saradivali. Išli su u Hercegovinu da mobiliziraju srpski narod, ali su na tom putu harangirali protiv partizana, protiv saradnje s muslimanima, i to se tamo osjetilo. Sjećam se, bio je tu neki Faik Bešlić, koga su zvali Božo, poručnik, musliman. Svi muslimani su se nazivali srpskim, pravoslavnim imenima. Ja, tek što sam došao, pitam Ferida zašto to, a on meni kaže da ne govorim tako, da su to konspirativna imena. Meni je rekao: "Ti ćeš biti Aco Milić."

U tom malom Trnovu bila je i partizanska kafana, a tu je bio i štab Dobropoljskog partizanskog odreda. Kad sam jednom ušao u tu kafanu, svi su to primijetili i odjedanput počnu pjevati: "Oj, Srbine, lijepo ti je ime, al' se drugi sad ponosi njime." Ti pročetnički rasploženi seljaci očevidno su znali da mi nismo Srbi, nego muslimani Bošnjaci.

Te iste 1941 godine odatle sam prebačen na Romaniju. Ondje je bio Čolaković. Tamo sam našao Hasana Brkića, on se takode zvao Aco. Našao sam Nisima Albaharija. I on je imao srpsko ime. Onda je bio Čiča s Romanije, vrlo popularan. Bio je, mislim, Hrvat iz Rijeke.

ĐILAS: Mislite na Vajnera, ja ga znam, on je bio inženjer, ja mislim da je on Jevrej, ali iz Hrvatske je. Mada nije ličio na Jevrejina, bio je povisok, bio je krupan.

ZULFIKARPAŠIĆ: Postavio sam pitanje na Romaniji u štabu, rekavši da bi Muslimani, Židovi i Hrvati trebali da nose svoja imena. Iz prostog razloga što govorim hercegovački i svako je, kad sam došao na Romaniju, mislio da sam Srbin. Bio je tamo onaj četnički major Dangić, koji meni jednoga dana reče: "Slušaj Aco, ti si iz poznate srpske familije, pravoslavne, ovo su Turci, boga ti. Znaš li ti da je ovaj Hasan Brkić bio advokatski pripravnik? To su Turci. Trebalo bi o njima da vodimo računa, to su naši dušmani." Zatim, na jednom sastanku neki sn me seljaci upitali: "De su naši Turci sada kad nam je najgore?" A od nas devetorice u sobi, sedam muslimana. Onda sam rekao: "Evo nas, ja sam Adil, ovaj Murat."

U zimi 1941 i u proljeće 1942 godine počeli su prosrpski, pročetnički elementi bježati iz naših jednica, ostavljati nas. Ali još nas nisu ubijali, još se nije tako lahko ruka dizala na druga, nego se pobjegne i odnesu puške. Nije bilo ubijanja komesara. To je kasnije nastalo. Počelo je na Ozrenu.

Sjećam se da sam jednom prilikom bio na nekom zboru, gdje mi Albahari reče: "Pazi, oni znaju da si ti musliman, neko im je rekao." Onda sam javno, na istom tom zboru, kazao da sam Bošnjak-musliman i da sam došao braniti srpski narod od ustaša. Mogao sam ići i s ustašama, ali izabrao sam da se dodjem boriti ovdje." Jedan domaćin ustade i reče: "Sad si mi miliji deset puta, 'alal ti vjera, ti si pravi!" Dakle, narod je, to me je uvjerilo, bio spreman Bošnjake, koji su se došli s njim boriti, primiti kao svoje prijatelje, a mi smo svi nepotrebno nosili srpska imena.

U Krajini, gdje je bio Đuro Pucar, nije se tako radilo. Tu su svi Bošnjaci-muslimani nosili svoja prava imena. I Osman Karabegović i Šefket Maglajlić i mnogi drugi. U Istočnoj Bosni poslije su muslimani ubijani. Ali Derviš Numić, Akif Bešlić, ja, Hasan Brkić, pa Ferid Čengić, svi smo imali srpska imena, i onda su se oni pitali: "Kako to da nema nijednog muslimana da se bori s nama?" A tamo je bila jedinica Muje Hodžića, koju su činili muslimani, naši simpatizeri iz Šatorovića kod Rogatice. To je u cijelosti bio muslimanski bataljon koji se borio u partizanima. Onda su ih iz Istočne Bosne preselili u hrvatski kraj, kod Vareša, da ovamo ne smetaju. Eto, to je bila politika, po morn mišljenju vrlo loša politika Rodoljuba Čolakovića i Ise

Jovanovića. Čolaković je bio nosilac te linije favoriziranja srpstva, s kojim su se muslimani, po njemu, trebali identificirati. Duboko sam uvjeren da je to bila velika pogreška, koja je rezultirala uništenjem naših kadrova, naročito na Ozrenu. I danas se pitam zašto se tako radilo.

DILAS: Zato što je bila velika hajka protiv muslimana da pomažu ustaše, pa da ne bi izazvali bes protiv muslimana koji su u partizanima, imena su im promenili u srpska. Složio bih se da je to bila jedna oportunistička linija, koja sada pripada prošlosti.

ZULFIKARPAŠIĆ: Činjenica je da je bošnjačka inteligencija – naši rukovodeći kadrovi u Bosni i Hercegovini – bila zastupljena u velikom broju i među borcima, u rukovodećem kadru partijskih organizacija, a da se nisu, iz oportunističkog stava partijske organizacije Bosne i Hercegovine i Rodoljuba Čolakovića, iskazivali kao muslimani ili Bošnjaci, što je opet izazvalo jednu reakciju u srpskim masama da se pitaju gdje su muslimani, zašto ih nema.

NADEŽDA: Kakvo je vaše angažovanje bilo tokom 1942. godine i kasnije?

ZULFIKARPAŠIĆ: Onda sam s Romanije bio prebačen ponovo u oblast Foče, i došao sam do Ustikoline, do Rataja. Tu je došla jedna grupa fočanskih muslimana, naših simpatizera, s Emirom Čengićem, s Remzijom Čorićem, s Mašom Hanjalićem, s Mustafom Fejzom i njegovim bratom Kemom, koji je kasnije, mislim, postao general. Dočekao sam ih u Jeleču kod Rataja, a tu sam bio manje-više kod kuće. Tu me je neko prepoznao, a već su se četnici bili s nama razdvajali i Foča je pala u četničke ruke. Četnici su odlazili, odnosno bježali iz naših redova, i mi smo s njima već imali i neke sukobe, mada još nije bilo otvorene borbe. Sjedio sam tako kod jednog šumara, kada upadoše četnici u sobu. Počeli su pitajući kako se ko zove – tražili su muslimane. Onda su svi, jedan po jedan, govorili imena naših prijatelja i poznatih književnika kojih su se mogli sjetiti. Neko je bio Jakšić, neko Jovanović... Znam da se Fejzo predstavio kao Branislav Nušić. Interesantno da za najpoznatijeg srpskog pisca ti četnici nisu čuli. Međutim, najedanput ulete još njih sedam-osam i upere u mene šmajser, kažu: "Ajde, polazi sa nama!" Vjerovatno su me povelili da me ubiju. Međutim ovi koji su

prvi došli pitaju otkud sad to. "Prepoznali smo ga, on je Turčin iz Foče", kažu. Bio sam nesretan: da im nije tog šmajsera, sigurno ne bih dozvolio da me tako povedu, dva metra od kuće. Najedanput dolazi Slobodan Princip Seljo – on je bratić Principa atentatora. Bili smo prijatelji. Seljo u bijelom suknenom seljačkom odijelu, u nekim čizmama, pa kaže: "Gdje ste pošli?" "Vodimo ga komandantu", kaže jedan od njih. – "Ja sam njegov komandant." Pa uze od četnika moj šmajser i odmah ga meni dade u ruke. Seljo Princip bio je pojam u Bosni, i on im reče da sam ja s njim. Uz to repetira revolver. Nije dozvolio četnicima da pale kuće, nego ih je tjerao van Jeleča. Odjedanput su se tu stvorili naši simpatizeri iz Foče. Neki su imali i puške. Situacija se promijenila u našu korist.

Otuda smo se mi sklonili u štab kalinovičkog odreda. Nakon moga povratka iz Foče, koji sam već opisao, došlo je do povlačenja štabova i odanih jedinica. Na putu s Prvom proleterskom brigadom, preko Crnoga Vrh, za Igman, sreo sam se s Isom Jovanovićem, koji je bio s Vrhovnim štabom. On mi tada reče kako upravo mene traži: – Bila je neka provala u Sarajevu, partijska organizacija je potpuno provaljena. Ideš u Sarajevo da je obnoviš. Znae kakvo je ono vrijeme bilo, tu nema razmišljanja, hoćeš li ovo, hoćeš li ono.

U to vrijeme je u sarajevskoj organizaciji bio neki Galošević. On je sve izdao. Bio je sekretar i čitavu je organizaciju izdao tokom saslušanja. Vjerovatno su ga jako mučili. Došao sam s vrhovnim štabom do Crnoga Vrh. Oni su išli dalje preko Sarajevskog polja, preko Igmana, a ja sam s Crnoga vrha s kuririma sišao u Sarajevsko Polje. Ondje sam obukao odijelo radnika koji su radili na željeznici. Dali su mi onu njihovu posudu za hranu, i ujutru smo prošli pored straža kao radnici željezničke radionice. Tako sam ilegalno ušao u Sarajevo. Stanovao sam na jednom našem punktu kod suca Đumrukčića, čiji sin Avdo je bio naš aktivista. Svojom nepažnjom uhapšen sam od ustaša i saslušan dugo vremena.

DILAS: Jeste li prošli torturu?

ZULFIKARPAŠIĆ: Veliku torturu, tukli su me danima. Oblačili su mi one gaće, pa metnu miša unutra... Znae li da smo o tome razgovarali, Vi i ja, kad sam poslije rata došao u "Maderu"⁴⁶? Bio sam na robiji u Sremskoj Mitrovici.

⁴⁶Zgrada u Beogradu, u kojoj je bio smješten Centralni komitet KPI.

Došao sam Vama po dozvolu da odem dići knjige i materijale koje smo u Mitrovici sakrili. Jedan je čovek bio u "Maderi" s Vama, i Vi mene pitate: "A kako ste se Vi držali? Malo ste možda i rekli, malo priznali"? Odgovorio sam: "Ništa ja nisam prizno."

Vi ste me uputili na Žarka Veselinova koji je također bio u Mitrovici, a tad je bio sekretar Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu.

DILAS: Koliko ste ostali u policijskom zatvoru?

ZULFIKARPAŠIĆ: Dvije i po nedjelje. Onda su me predali na vojni sud, odnosno prijeki ustaški sud.

DILAS: Jesu li vas odmah osudili?

ZULFIKARPAŠIĆ: Ne, nisu me odmah osudili, nego su još jednom napravili saslušanja, istragu, zapisnike i onda me prijeki ustaški sud osudio na smrt.

DILAS: Razurneo sam – a Vi ste to u odgovoru potvrdili, i to sa osrnehom, kad ste bili kod mene u Beogradu nekom prilikom – da Vas je spasilo Čengića prezime. Jer Vi ste zaslužili da vas ustaše sedam puta streljaju, bar sedam puta. Ustaše su vodile politiku prema muslimanima da ih se ne revoltira, pa budući da ste iz veoma poznatog roda, na intervenciju nekih muslimana ...

ZULFIKARPAŠIĆ: Delegacija je išla Paveliću za mene, i on je rekao, kako tvrde oni koji su bili u delegaciji: "Da mi je sin, ja bih ga dao strijeljati, ali pošto su mu brata ubili četnici..." To se znalo, pa sam pomilovan i osuđen na dvadeset godina robije.

DILAS: Gdje ste bili u zatvoru i koliko ste ostali? Ni dvadeset godina nisu za potcenjivanje.

ZULFIKARPAŠIĆ: U Zenici i u Mitrovici i ostao sam otprilike devet mjeseci.

DILAS: Dobro, kad ste uspjeli da pobjegnute iz zatvora, kud ste pobjegli?

ZULFIKARPAŠIĆ: Transportirali su nas iz Mitrovice u Lepoglavu. U Zagrebu smo zadržani, odakle sam preko partijske veze pobjegao. Odatle sam otišao u Slavoniju, u Čazmu. Tamo je bio Oblasni komitet, gdje je sekretar bio Ivan Božićević Beli.

NADEŽDA: Begstva iz zatvora nisu česta i uvek predstavljaju uzbudljive priče. Kako ste Vi pobjegli iz zatvora? Da li je to bilo preko partijske veze?

ZULFIKARPAŠIĆ: U Đorđićevoj ulici, gdje smo bili smješten u sudskom zatvoru, zatvorski lječnik Rizner me je pozvao na pregled. U njegovoj sobi dočeka me jedan naš ilegalac, koji je bio iz Dalmacije, u domobranskoj uniformi. Nakon kraćeg razgovora sam vidio – ta metoda prepoznavanja teško se može opisati – da se ne radi o provokaciji. Rekao mi je da je poslan od Norberta Vebera, sekretara zagrebačke organizacije, i da ću biti smješten u samicu dok se ne nade put izlaska. Istu noć mi je zatvorski čuvar ubacio stražarsku uniformu. U kasne sate došao je po mene i pošto je na kapiji bio njegov prijatelj prošli smo bez problema. Čekala su nas kola i otišao sam u vilu jednog našeg simpatizera. Promijenio sam više stanova i jedanput, zamalo, opet ne padoh u ruke ustaša, kad su pravili raciju tražeći vojne bjegunce. U Zagrebu sam s Veberom ispitao mogućnost oslobađanja transporta na putu za Lepoglavu, te sam čak bio i uključen u njegove pregovore o saradnji s prvacima HSS-a. Iz Zagreba sam bio prebačen specijalnim vodičima u Zagorje i odatle u Čazmu, pa za Topusko gdje je bio Glavni štab Hrvatske i Centralni komitet.

DILAS: Bježanje iz zatvora nije bilo često, ali je bilo moguće. O tome je pričala – kad ste bili kod nas u Beogradu – moja supruga Štefica, koja je bila u to vreme partijska aktivistkinja u Zagrebu.

Partija je imala dobre veze sa kaznionama, sa službenicima kazniona: iz Mitrovice su pobjegli svi komunisti.

Otišli ste u Slavoniju, tamo je bio Duško Brkić sekretar. I Pavle Gregorić je još tamo bio.

ZULFIKARPAŠIĆ: Da, on je izvršio prvo partijsko saslušanje o mome držanju u zatvoru i odredio kamo ću ići. To je bilo 1943. godine.

Iz Topuskog sam otišao u Cazinsku krajinu. Tamo je bio, u Bosni čuveni, Huska Mišković. Karizmatična osoba. On se malo-pomalo sam izgradio u izvanrednog političara i vojnog komadanta. Imao je svoju miliciju u snazi jedne povećane brigade. Kontrolirao je cijelu Cazinsku krajinu, zaveo je svoj sistem uprave. Ustašama nije dozvolio pristup, branio je srpska sela. Četnici se, pak, nisu smjeli ni pojaviti na njegovoj teritoriji. Trgovina je bila slobodna, privatna imovina poštovana, ali su bogatiji morali davati vojsci. Borci su se hranili, mahom, po vlastitim kućama. Zauzeo je neutralni stav, pa su se svi počeli za njega otimati. Ako bi zatražili prolaz, on je domo-branima, partizanima, pa čak i Njemcima to dozvoljavao, uz uvjet da plate odštetu u hrani, oružju i municiji. Njegove jedinice bile su disciplinirane i vrlo borbene, tako da su se svi dogovori s njim respektirali. Na svojoj teritoriji Huska je tolerirao sve vojne bjegunce, iz raznih formacija, i od toga je stvoren "zeleni kadar" koji se dugo zadržao u tim krajevima. Nijemci su mu predložili da njegovu jedinicu moderno naoružaju, da im dadnu velike količine municije, uniformi, ali su zauzvrat tražili da partizane ne pušta na svoju teritoriju. U isto vrijeme, partizani su mu ponudili pregovore. Cazinska krajina je tada bila vezana za Hrvatsku i s njim je pregovarao Veco Holjevac⁴⁷, komesar korpusa. Uspjeli su ga nagovoriti da prihvati njemački prijedlog, pa da prijeđe u partizane kada ga naoružaju i opreme. Obećan mu je čin pukovnika, Halilu, njegovom zamjeniku čin potpukovnika, svim komandantima bataljona čin majora, komandantima četa čin kapetana, a komandirima vodova čin poručnika. Osim toga, obećano mu je da će biti komandant divizije i – pošto je i prije bio u vezi sa Pokretom – da će biti primljen u Okružni i komitet divizije. Još mnogo čega mu je obećano. U nekim pregovorima oko Huske sam i ja učestvovao i, moram priznati, dobio za njega simpatije. Bio je narodni čovjek, koji nije imao škola, ali je uvijek znao šta hoće i vodio se interesima Krajine i naroda.

On je sve dogovore izvršio, kao i Štab korpusa. Njegova divizija – Unska operativna grupa – oslobodila je prolaze za Bosansku krajinu i tada počinju njegove nevolje. "Bosanski" kadrovi i Pokrajinski komitet Bosne gledali su drugačije na cijelu stvar i Huskina samostalnost, po njima, nije bila uklopljiva u sistem partizanskog ratovanja. Malo-pomalo on je likvidiran i kompromitiran. Organizirano je ubistvo, tobože od neprijatelja, a zatim mu je priređena velika dženaza.

⁴⁷Veco Holjevac, popularni partizanski komandant, komesar korpusa, poslije rata gradonačelnik Zagreba.

Mene je tragedija Huske Miljkovića jako dojmila. Narod je o njemu, pjevao i iskreno ga volio. Mnogo je truda utrošeno dok su jedinice Unske operativne grupe prihvatile borbeni nivo.

Poslije rata njegova je jedinica rasformirana i skoro svi kadrovi izbačeni iz Armije.

U Velikoj Kladuši sam predavao na višim partijskim kursovima koji su se organizirali za rukovodeći kadar.

Iz Cazinske krajine, preko Dalmacije, poslan sam u Jajce. To je bio vrlo kompliciran i težak put. U Jajcu sam vršio razne političke dužnosti, jer smo se pripremali da uzmemo vlast na cijeloj teritoriji Bosne.

Pri kraju rata poslan sam po partijskoj dužnosti u Mostar, jer se u Mostaru oblasni komitet razdvojio u dvije frakcije. Đuro Pucar mi je, vrlo oštrim tonom, rekao da moram očistiti organizaciju od frakcionaša.

NADEŽDA: Kako se onda razrešio taj problem frakcionaštva?

ZULFIKARPAŠIĆ: Zovnuo sam ih i rekao prvoj grupi: "Slušajte, ja imam kompetencije da vas izbacim, a izbacivanje često znači strijeljanje. To što vi radite je apsolutno besmisleno." I to se riješilo odmah. Bili su tu Savo Medan, Ibro Šator, Sreten Starović i drugi. Rekao sam im da su učinili što su učinili i da predlažem da ne ulazimo u detalje, nego da napravimo zapisnik i kažemo kako je bilo grešaka na obje strane, a da ovaj momenat zahtijeva potpuno angažiranje na oslobađanju i izgradnji zemlje, stvaranju sindikalne organizacije, i da ja smatram da je to tim završeno.

ĐILAS: Savo Medan je u partiji poznata ličnost. A da li je još bio živ onaj musliman Pašić, koji je bio na robiji?

ZULFIKARPAŠIĆ: Nije. Ali je bio jedan drugi sekretar, Bošnjak, čijega se imena ne sjećam. Ja sam ih pomirio. Priznali su da su svi pravili greške, ali da te greške nisu strašne, nije bilo nekih povreda tajni, izdaje, nije bilo kleveta, sve je to bilo samo ogovaranje jedni drugih. Tako sam ja to riješio bez većih konzekvenci.

ĐILAS: Godine 1944. Bosna već ima dosta konsolidovanu vlast na tim teritorijama. Ja sam od nekoga čuo – nisam od Vas, da ste Vi bili, pred

kraj rata – 1945. godine, pomoćnik ministra za trgovinu. Jeste li Vi s te funkcije otišli u emigraciju? I objasnite mi šta vas je intimno navelo na to?

ZULFIKARPAŠIĆ: Đuro Pucar je u to vrijeme bio sekretar Pokrajinskog komiteta, i s njim sam u Jajcu vrlo usko saradivao. Dao mi je da riješim to pitanje Oblasnog komiteta u Mostaru, što je Avdo Humo u to vrijeme ocijenio kao povredu njegovog položaja. Imao sam tada dvadeset četiri godine, došao s robije. Avdo Humo je smatrao da zbog moje mladosti nisam zaslužio toliku slobodu i samostalnost. Međutim, Đuro Pucar je imao prema meni neku naklonost i povjeravao mi zadatke koji su inače bili rezervirani za najviše funkcionere. Vi znate da je onda stvorena funkcija tzv. instruktora Pokrajinskog komiteta, to je bio kao neki kandidat za Pokrajinski komitet, i Pucar je mene kao instruktora Pokrajinskog komiteta poslao da riješim to pitanje u Mostaru. Tražio je i da ja pripremim dolazak vlade u Sarajevo. Kad sam došao iz Mostara, još su se vodile borbe za Sarajevo. Tamo su upravo bile neke crnogorske jedinice.

Sarajevo se potom oslobada. Kad sam došao u Sarajevo, bio je komandant Radovan Vukanović⁴⁸. Tu je zapravo bila i komanda OZN-e, koja je došla iz Tuzle. Od vlade sam ja bio predstavnik civilne vlasti, tako mlad, i trebao sam naći prostorije za razna ministarstva. Sjećam se da je došao Rodoljub Čolaković, meni se obratio – dobro da si ovdje! Vlada je kasnije, tek nakon mjesec dana, došla iz Jajca. Stvorena je prva vlada, u kojoj sam ja postavljen za pomoćnika ministra trgovine, a ministar je bio Pašaga Mandžić.

ĐILAS: Vi ste u stvari bili ministar, jer Pašaga je bio potpuno nesposoban, nepismen, može se reći intelektualno ograničen. Čim ste mi rekli ko Vam je ministar – jasno mi je bilo da ste Vi morali da vodite ministarstvo. Mandžić je bio sklon komotnom životu – znam ga sa robije, nije se ni u istrazi držao najbolje. Ali je bio robijaš, stari komunista, proleter – to je bilo tada forsirano. Tako je došao i Iso Jovanović za sekretara u Bosnu. On je bio šurak Aleksandra Rankovića, pa ga je Ranković, kad je rešavao kadrovska pitanja, a oskudevali smo s kadrovima, predložio – i tako je i došao za sekretara u Bosnu. To je jedan sličan Pašagi. Tamo je bilo samo nekoliko

sposobnih ljudi: Boro Kovačević, Cvijetin Mijatović, Avdo Humo, Uglješa Danilović – to su u ono vreme bili jači ljudi.

ZULFIKARPAŠIĆ: Vi ste gore vjerovatno znali ko je Iso, ali mi na terenu nismo, jer on je nama bio sekretar partijske organizacije i prema tome najveći autoritet. Kakav apsurd!

NADEŽDA: Bili ste na veoma visokoj funkciji i pred vama je stajala politička karijera. Zašto ste sve to odjednom odbacili i odlučili ste se za emigraciju?

ZULFIKARPAŠIĆ: Stvarno, to je bio najdramatičniji događaj moga života. Radilo se o konačnom i definitivnom rascjepu s komunističkim pokretom, kojem sam prišao kao dječak od petnaest godina i proveo u njemu deset godina svoje mladosti. To je stvarno bio razlaz, a odlazak je bio jedna od njegovih konzekvenci.

Ljevici sam prišao preko literature i filozofije, više nego preko utjecaja ljudi, a nikako radi nekih interesa. Pobjedom socijalizma za koji sam se borio gubio sam sve materijalne blagodati, koje sam kao dijete bogate familije imao. Ali mlad čovjek na to ne gleda, on vjeruje u ideje i ima ideale – blagostanje za sve, sloboda za svoj narod i svoju domovinu. Normalno, svjestan sam kolike su to zablude i iluzije, ali bila je to vjera koja me uvukla u vrtlog događaja. Vrijeme koje sam proveo u Pokretu od 1936. do 1946. uzbudljivi su dani historije: pojava Hitlera, Španski građanski rat, ofanziva fašizma i nacizma, Drugi svjetski rat, rušenje Jugoslavije, okupacija Bosne, pripremanje otpora, partizanski rat – i sve to uz gubitak brata, stotina rođaka i prijatelja, uništenje Foče, rodne kuće, robiju, mučenje, sudenje na smrt, bjekstvo, borbu i burne dane rata.

Kako sam u početku rekao, izučavao sam Marxa, Engelsa, Feuerbacha, Hegela, Kanta; sve u krugu interpretacije dijalektičkog materijalizma. A ja sam ipak bio fasciniran Schopenhauerom i Nietzscheom – to sam čuvao i držao kao svoju intimnu sferu. Isto tako i literatru. Moji stariji drugovi smatrali su Dostojevskog mistikom i negativcem, dok je on mene osobito privlačio. Savjet-bega Bašagića smatrali su reakcionarom, isto kao i Ujevića, od modernih pisaca, a ja sam njih cijenio. Hoću reći da sam imao vlastitu logiku o duhovnim vrijednostima koja nije pristajala u okvir ortodoksnog marksizma.

⁴⁸Radovan Vukanović, general pukovnik, u aprilu 1945 komandovao grupom korpusa za oslobodenje Sarajeva.

Rat je jedna gruba antihumana rabota s koje god se strane gleda. Mnoge postupke naših komandanata, mojih prijatelja, nisam mogao opravdati ni prilikama, ni nužnošću trenutka ni osobinama i ponašanjem neprijatelja! Izgovori tipa - to je rat, revolucija, situacija tako nalaže - nikad mi za neke postupke nisu bili dovoljni da ih opravdam. A naročito da ih sam primijerim.

Prema siledijama koji su svoje položaje zloupotrebljavali uvijek sam bio alergičan, a često ponižavanje ljudi koje su partijski drugovi bahato izvodili, dokazujući svoju moć, doživljavao sam i kao vlastito poniženje.

Zapamtio sam dobro jedan takav događaj. Vraćao sam se kasno, po dubokom snijegu, u hladnoj zimskoj noći iz Butmira, autom s majkom. Bili smo u posjeti kod moje sestre Hasibe. Na putu su nas zaustavila dvojica majora, auto im je okliznuo u jarak. S njima su bile dvije žene, sumnjivog izgleda, lahko obučene - vidi se s neke pijanke pošli da se provozaju. Vratio sam se iz lova, pa sam bio obučen u nekakvu jaknu, imao sam kačket i ovi majori su me ocjenili kao šofera.

- Čiji je ovo auto?

- Ministarstva trgovine.

- A koga voziš?

- Svoju majku.

- E, mladiću, neka te majka pričeka u našim kolima, odvešćeš nas u Sarajevo i dovešćeš našeg šofera.

- Ljudi, moja majka je bolesna žena, dvadeset je ispod nule, nego, povešću, rado vaše drugarice, a i dovesti vam šofera.

- Nemoj da pričaš, nego izvedi majku, pa nas vozi.

Vidio sam da je vrag odnio šalu, te im pravim odstupnicu prijedlogom da se svi nekako uguramo u kola. Ali oni zapeli, valjda hoće pred curama pokazati svoju silu. Konačno sam morao pokazati svoja dokumenta i kad su vidjeli da sam viši oficir od njih i uz to još i zamjenik ministra, situacija se potpuno promijenila.

Takvi slučajevi bahatosti bili su svakodnevni. Istini za volju, moram reći da ih je general Vukanović zbog ovoga držao deset dana u zatvoru, pa ih onda poslao meni da se izvinu. Ako im ne oprostim, rekao je da ih šalje kući na Kozaru. Oprostio sam im!

Naročito poslije rata otvorena otimačina dovodila me do očaja. Sva opravdanja koje sam u sebi pokušavao pronaći: da se radi o seljačkom mentalitetu gladnom svojine, hajdučkim tradicijama... nije moglo opravdati

te postupke. Sve to i još bezbroj drugih stvari vodile su me preispitivanju moga života.

Nosilo je sve to jednu notu protiv mnoga bošnjačkog naroda, koji je bio na ispitivanju nekakvih grijehova koje nije počinio. Pokušali su se i bošnjačkom "begovatu" pripisati grijesi koji su potpuno apsurdni. Nekako se očekivalo da se angažiram u toj hajci i ponesem bajrak u borbi protiv islama i muslimana. Ta atmosfera me je gušila, osjećao sam se prevarenim i zavedenim. Malo-pomalo, došao je trenutak kada sam pred sobom više nisam imao opravdanja.

Konkretno, postojao je čitav kompleks tih događaja. Mnogo je toga bilo pod ministarstvom trgovine i tada sam ja za to bio odgovoran. I po mom običaju, nisam bježao od odgovornosti. Pod upravu Ministarstva trgovine potpale su sve trgovačke radnje u Sarajevu. Prije svega sve židovske radnje, koje su uzele ustaše i njihovi simpatizeri; sad je trebalo ponovo sve uzeti od tih ljudi. Tu je bilo mnogo robe i vrijednih stvari, postojali su razni magazini, gdje je bila smještena roba koju su Nijemci i ustaše opljačkali - ćilimi, klaviri, skupi porculanski servisi, namještaj i ostalo. U to vrijeme postojali su magazini za snabdijevanje Pokrajinskog komiteta i Vlade. Sve je to bilo pod kontrolom Ministarstva trgovine, i ja sam za to bio odgovoran. Situacije koje su se postavljale pred mene nisu bile nimalo lahke. Uzmimo na primjer Foču, moje mjesto. Foča nije imala struje i sada tamo neki čovjek, Pilav, donio agregat, pa dolazi meni da mu dam žarulje; ja njemu dam sto pedeset žarulja, ne mogu više, iz prostog razloga jer nema žarulja u Bosni, treba ih Banja Luka, treba Tuzla, treba Sarajevo. Uto meni, na primjer, Avdo Humo pošalje sljedovanje za Pokrajinski komitet i traži tri stotine žarulja. Ne mogu njemu dati više žarulja nego što sam dao jednome gradu od pet hiljada stanovnika, već mu dadnem pedeset. Dolazio sam malo u sukobe s tim našim rukovodiocima i prijateljima. Na primjer, dolazi meni Ante Babić, ministar prosvjete i kaže: nemamo glasovira. Treba da se osnuje muzička škola, a nema glasovira. A tamo neke dame, žene rukovodilaca, uzele glasovire - tri koncertna glasovira postojala su u Sarajevu i sva tri otišla u privatne ruke. A ja sam te glasovire dao oduzeti za školu. Oduzeti u to vrijeme glasovir ženi prvog čovjeka partije u Bosni, zamislite šta je to bilo! To je danas smiješno, ali tada doći u sukob s partijskim rukovodiocem, iz mog položaja, to je značilo nositi glavu u torbi.

I jedan slučaj ću vam ispričati koji je bio vrlo važan u mojem životu. Đuro Pucar je bio pošten čovjek, nije dopuštao pljačku, otimačinu, bilo kakvo

prisvajanje. Čuo sam da se kasnije promijenio, da je privilegije jako zavolio, da se naučio na to, da je šćerku razmazio, vozio po inostranstvu, davao mercedese doktorima, poklanjao velike pare, korumpirao se. A ja ga ne znam kao takvoga i ne mogu to o njemu kazati.

DILAS: On je mnoge privilegije, koje su mu po funkciji dolazile, prihvatio, ali se nije korumpirao. Znam i za ćerku, kojim putem je to išlo i da li je tačno – to uvek treba sa izvesnim rezervama prihvatati. Da vam samo kažem: nije se korumpirao.

ZULFIKARPAŠIĆ: Dok sam bio u Bosni, on je bio najveća brana protiv nezakonite otimaćine, koju ja nisam dozvolio u krugu moje odgovornosti, protiv koje sam se vrlo energično borio i on je u tome meni uvijek davao podršku. Jednom se dogodilo da je jedan turski državljani bio uhapšen, svezan i proveden kroz grad s plakatom da je ratni profiter, a on je imao turski pasoš i posjedovao je u Sarajevu svoj mlin. Onda su mu oni, pošto su ga uhapsili, preko noći digli sve ćilime, namještaj, nešto novaca. U meduvremenu je došla vrlo oštra diplomatska nota od turske države, u kojoj se protestuje što se turski državljani progorn. Mislim da je neko razgovarao o tome s Titom, i on je dao naredenje da se o tome provede istraga. Ranković je telefonirao u Sarajevo i mene po noći, u kasno doba, probudi jedan Krajišnik, oficir: "Zove te Đuro Pucar". I Pucar mi kaže: "Slušaj, Adile, ima da mi pronadeš u roku od 24 sata ko je to uradio. Čuo sam da su to uradili funkcioneri tvog ministarstva. Ali, ima da mi to sutra poslije podne, oko četiri-pet sati doneseš". Ja sam, duga je to prića, da ne prićam detalje, odmah otišao kući toga ćovjeka i pitao da li se sjećaju ikoga ko je došao kad se to uzimalo iz kuće i jedna žena mi spomene nekog Fahru Muftić, koja je bila iz Foće. Tu sam Fahru odmah pronašao i ona mi je rekla da je u pitanju mjesni komitet iz Sarajeva. Tako da sam ja do poslijepodne znao za svaku stvar gdje se nalazi, jer sam pozvao intendanta Mjesnog komiteta, koji mi je dao spisak za svaku stvar kome je predata. Najbolje stvari otišle su ćlanovima Pokrajinskog komiteta i Vlade. To je u stvari bila neka vrsta ilegalnog snabdijevanja partijske vrhuške u Bosni, o kojoj nisam imao pojma. Sutradan sam otišao Đuri Pucaru i kazao: "Bogami Đuro, kod tebe je taj ćilim". A on skoći, lice mu se zacrvnilo. I to se sve vratilo vlasniku u vrlo kratkom roku.

NADEŽDA: Znaći, u toku popodneva ste Vi već sve doznali.

ZULFIKARPAŠIĆ: Znaete, koliko god da sam se ja držao, da na primjer nisam htio pokazati Avdi Humi, niti Uglješić Daniloviću, niti njegovoj ženi kako ja znam da je to bilo kod njih, oni su znali da su im organi moga ministarstva došli to oduzeti. Pošto sam ja bio taj koji je tu istragu sproveo, stvorila se jedna zaista zategnuta atmosfera, za koju ja misam bi kriv – gledali su me poprijeko.

DILAS: Pravo da Vam kažem, i ja sam sa završetkom rata bio u nedoumici: šta se, takoreći preko noći, zbiva sa komunističkom ćlitom. Izražavalo se to u unutarnjoj zdvojnosti, u nemiru – nisam mogao da ćvrsto smestim i nađem sebe: nije mi se sviđalo grabljenje oko vila, oko auta, gledanje gde ko sedi na priredbama, da li je dobio ovaj ili onaj orden, pa oni magacini, i to rangirani prema funkcijama: centralni, republićki, pa vojni kao i u Ozni – pred oćima gladnog i iscrpljenog naroda. Najmarkantniji predstavnik u tome je bio Tito – nije imao ni mere ni ukusa, a postao je i arogantan prema najblićima – prvo je njima stavljao do znanja da su nešto ukoliko su njegovi pomoćnici: prema vrhovnom uzoru su se ravnali drugi, već prema rangu u hijerarhiji. Povlaćio sam se u sebi – pokušavao da se vratim literaturi, tešćići se da je to prolazno, da će s napredovanjem komunističkog društva ljudi postajati bolji, nesebićniji, kulturniji – a bivalo je iz dana u dan suprotno. Bio sam, da skratim zdvojan: emocionalno rastrzan, intelektualno u zastoju, nastojao sam da bar izgledam skroman, da ostanem veran i da mislim svojim glavom – ali iz tog gvođenog kruga se nije imalo kud, ko u njega ude moće izaći samo u grob, duhovni ili telesni. Nikad mi nije palo na um da odem u emigraciju – to je za mene bilo bespuće. Ali je iz besputica sazrela, sve ćvršća, misao da se povućem u svoje skromno i željeno knjićevno pozvanje. Srećom za mene – odmah su poćele razlike sa sovjetima – i kad se javila ambicija da obogatimo, da uznapredimo socijalizam, razlike se ubrzo pretvorile u potajne prepirke, pa u otvoren sukob. Tu sam našao sebe, makar privremeno – obnovio se emocionalno i intelektualno. Eto, premda su nam putevi bili različiti sudbine su slićne...

KRIVO NACIONALNO IME - ZABLUDA ILI PODVALA

ĐILAS: Smatram da bi u ovim našim diskusijama, odnosno u razgovoru s Vama, bilo značajno – ne samo zanimljivo nego značajno, da Vi kažete nešto o politici komunističke partije prema muslimanima. Kad kažem muslimanima mislim bosanskim muslimanima u prvom redu. Ja sam u kreiranju politike komunističke partije u odnosu na muslimane u Bosni igrao izvesnu veću ulogu nego što se o tome zna i što sam o tome pisao, mada sam ponegde ponešto i pisao, usput. U jednom mom govoru na Kongresu narodnog fronta Srbije, mislim da je to bilo 1946. godine, neko me je direktno falsifikovao. Govor koji je otišao u štampariju, a tamo je ubačena jedna moja rečenica izrazito antimuslimanska, iako ja u tom pogledu nisam danas ništa drukčiji nego što sam onda bio. Naime, u formulisanju politike partije prema bosanskim muslimanima ja sam zauzeo određeni stav na Petoj zemaljskoj konferenciji – da Bosna mora da ima autonomiju, ravnopravnu sa svim drugim faktorima, sa svim drugim političkim i državnim tvorevinama. To je tada bilo prihvaćeno. Ali i ja sam, kao i ostali, delio mišljenje da su muslimani religiozna formacija koja nije još stigla da se nacionalno diferencira i da je najverovatnije da će se u novim uslovima diferencirati jedni ka Srbima, drugi ka Hrvatima.

Naime, mi smo polazili od činjenice da religija ne može biti odrednica nacije i nacionalne svesti. Zaista, u svetu ne znam da li je uopšte moguće naći da je negde religija odrednica nacije i nacionalne svesti. Nas je u razumevanju činjenice da su Muslimani posebnost, ne samo religiozna, ornela naša ideologija. Prvo ateizam. Naš ateizam koji nije mogao priznati da bi religija mogla biti neka forma kroz koju neko stvara naciju. Nama je ateizam takodje otežao da shvatimo da religija može igrati važnu ulogu u konkretnom, muslimanskom slučaju u formiranju nacionalne svesti i poseb-

nosti muslimana, iako su u Bosni Srbi i Hrvati u stvari kroz religiju počeli da formiraju svoju nacionalnu svest i početke nacionalističkih pokreta. Kasnije su se javile i druge ideje, ali je to karakteristično za Bosnu. Takvom našem neshvatanju ili bolje reći nedovoljnom shvatanju problema muslimana doprinela je i lenjinistička teorija o nacionalnom pitanju koju je formulisao Staljin, gde se nigde ne spominje koja se to svojstva jednog naroda ili grupe plemena mogu transformirati u naciju. Nigde se ne spominje, da bi i religija mogla igrati ulogu. Ta teorija Staljinova koja je izložena u jednoj knjižici tamo negde 1910. ili 1911. godine, zapravo nije originalna teorija. Ona je preuzeta od Ota Bauera, austromarksiste. Bitna razlika između te lenjinističke teorije i austrijske je samo u tome što je Oto Bauer smatrao da se prava nacije svode uglavnom na kulturno-administrativnu autonomiju, dok lenjinizam stoji na stanovištu da nacija treba da ima pravo i na svoju državu.

Medjutim, u konkretnoj politici prema Bosni, odnosno prema bosanskim muslimanima, mi smo ipak vodili računa da se oni još nisu diferencirali na Srbe i Hrvate, da su još neka posebnost i da treba prema njima pažljivo postupati. To se vidi po tome, što uzimamo u visoke forume autentične predstavnike muslimana, na primer Zaima Šarca⁴⁹, Nuriju Pozderca⁵⁰. Tako smo u praktičnoj politici bili takoreći bolji nego u teoriji – da ne pominjem našu zaštitu muslimana zato što smo suzbijali četnike i ustaše koji su faktički vodili i hteli da vode rat samo u Bosni. A taj bi rat bio, da nije bilo partizana, možda ništa manje katastrofalan za muslimane nego što je ovaj sada. Smatram da je u našim nedostacima, igralo ulogu – tu ste mi Vi, gospodine Zulfikarpašiću, važni, ne meni, nego Vaše mišljenje za shvatanje srži pitanja – što su muslimani bili u razvitku ka naciji, u nacionalnoj svesti, zaostali u poredjenju sa drugim nacijama, odnosno sa srpskom i hrvatskom nacijom, i da je to posledica toga što su dugo ostali deo Turske imperije, koja je bila, kao što znamo, religiozna država sve do Kemala Atatürka, praktično, da je kod njih išao razvitak sporije i da su se drugačije rečeno – ono što ste Vi pomenuli – da su se identifikovali sa turskom državom, turskim carstvom. Hoću da kažem: muslimani za vreme Drugog svetskog rata, a i neposredno posle rata, faktički nisu imali političkog pokreta – ni komunističkog, poput

drugih – koji bi ih izražavao kao posebni etnički entitet. Jedan deo vodja muslimanskih otišao je sa ustašama, jedan deo muslimanskog naroda prišao je partizanima, ali osnovna masa ostala je u stvari u konfuziji, neodređenosti, duboko islamska, ali bez nacionalnog vođstva i razvijanja i negovanja svoje nacionalnosti.

ZULFIKARPAŠIĆ: U Bosni ima jedna stvar koju čak i naši prijatelji vrlo često ne zapažaju i krivo tumače. Mnoge stvari koje su se u Bosni događale, imale su eho u Evropi samo zato što su se dogodale kršćanskom dijelu stanovništva. Hercegovačka buna, Buna protiv Turaka, emancipacija, stvaranje nacionalnih država na Balkanu, to su sve bile stvari koje su svjetska štampa i javno mnijenje na jedan drugi način pratili, dok se, kad je bilo riječi o muslimanima, smatralo da je to tursko islamsko stanovništvo koje će kada nestane Turske nestati zajedno s njom, u prostom uvjerenju da je ono dio Turske imperije. Čak je i Karl Marx pisao o tome. Što se tiče Bosne, to ni u kom slučaju nije tačno. Činjenica je da je autohtono bosansko stanovništvo, bivši bogumili, starosjedioci koji su se u jednom periodu možda i identifikovali s turskom vlasti, da su u njeno vrijeme doživjeli veliku kulturnu renesansu, dobili politički značaj, ali se nisu odrekli vlastite domovine Bosne. Ne bih ulazio u detalje, ali Bosna je od početka bila posebna, imala je drugačije zakone u odnosu na druge turske pokrajine. I sama činjenica da je to bosansko stanovništvo primilo islamsku masovno i u jednom kratkom roku, izazvalo je kod turske administracije niz raznih zakonskih mjera, prihvatanje niza tradicionalnih propisa na teritoriji Bosne koji nisu bili karakteristični za tursku vlast. Tako je Bosna imala jednu upravu koja se razlikovala od one u Srbiji, Grčkoj, Albaniji, Rumuniji, pa čak i od same uprave u Turskoj. Tu su postojala, prije svega, vijeća ajana, a postojao je i zakon da bosanski plemići mogu školovati svoju djecu u institutima za obrazovanje prinčeva i redovno upravljati Bosnom i njenom administracijom. Kada je Turska pokušala izmijeniti izvjesne zakone pod pritiskom Evrope, i promijeniti zakone i u Bosni, dolazilo je do otvorenih buna, do pokreta koji su tražili potpunu slobodu Bosne u odnosu na tursku vlast. Jedan od tih, da ne spominjem druge, jeste pokret Huseina Gradašćevića, "Zmaja od Bosne" koji je bio isključivo jedan nacionalni, patriotski pokret za samostalnost Bosne, koji je čuvao izvjesne tekovine, nama zajedničke s Turcima, od kojih se nismo imali razloga distancirati niti ih napustiti, jer su bile napredne, jer su nam omogućavale prosperitet. Taj pokret nije bio u Evropi, niti od naših susjeda

⁴⁹Zaim Šarac, Sarajevski advokat, pristalica demokratske stranke Ljube Davidovića, ministar u prvoj Vladi Bosne i Hercegovine.

⁵⁰Nurija Pozderac, prvak Jugoslavenske Muslimanske Stranke (JMO), narodni poslanik. U toku II svjetskog rata član AVNOJ-a. Njegov stav pridonio opredjeljenju mnogih muslimana za Tita.

Austrougarske ili Srbije, pa ni od naših historičara, uzet kao pokret nacionalne emancipacije Bosne, nego kao jedan međusobni obraču "Turaka", tj. "bosanskih Turaka" s Osmanlijama. Tu je historija bila nepravedna. Kada se u Bosni počeo osjećati utjecaj nacionalizma, hrvatskog i srpskog, samo njihovo formiranje imalo je jedan elemenat napuštanja osnovnoga domovinskoga osjećaja.

Nacionalni osjećaj rada se na zemlji

Nacionalizam je vezan za zemlju, na kojoj se to događa. Srpski za Srbiju, hrvatski za Hrvatsku, grčki za Grčku, prema tome, bosanski nacionalizam mora biti vezan za Bosnu. Pojava hrvatstva u Bosni bila je neka vrsta identifikacije s jednom drugom zemljom, s Hrvatskom, sa zemljom u susjedstvu. Pojava srpskoga nacionalizma je isto tako identifikacija s jednim tuđim nacionalizmom, van Bosne. Jednome autohtonom stanovništvu, koje se osjećalo bošnjački i koje je razvilo patriotska osjećanja, taj nacionalizam nije predstavljao nikakvu privlačnu snagu. To više što je nacionalno opredjeljivanje u Bosni bilo isključivo na vjerskoj bazi. Katolici su prilazili hrvatstvu, pravoslavni srpstvu. Mi nismo katolici, a nismo ni pravoslavci, pa smo u tom slučaju ostali između dvije stolice, a bosanski nacionalni osjećaj Bosne bio je oštro osuđivan i od jednog i od drugoga nacionalizma. Netrpeljivost je bila prenaplašena protivu bosanskog nacionalizma, kao da on ne može da postoji iz prostog razloga što je pri formiranju hrvatske i srpske nacije na tlu Bosne bio naglašen zahtjev da Bosna bude srpska ili hrvatska. To je za jedno autohtono stanovništvo, ako je ono imalo ikakav patriotski osjećaj, bilo u svakome slučaju neprihvatljivo. U najmanju ruku ta identifikacija s tuđim nacionalizmom, s tuđim centrima, nacionalnim i kulturnim, Zagrebom i Beogradom, bila je za stanovništvo Bosne nedopustiva.

Po mome mišljenju, da vjera nije igrala takvu ulogu i da još nije bila postala dominirajućim faktorom, taj nacionalizam bi išao u pravcu bošnjaštva. Kada je Austrougarska pošla na Bosnu, Turska je prihvatila okupaciju Bosne i Hercegovine na Berlinskom kongresu i apelirala je na stanovništvo da i ono to prihvati, da se preda bez otpora, da se vojska s oružjem mirno povuče, a žandarmerija preda u ruke Austrougarske. Jedino su Bošnjaci dali otpor okupaciji. Oni su formirali Narodni odbor, a potom i Narodnu vladu. U tu vladu uzeli su predstavnike Srba pravoslavca, Hrvata

katolika i Jevreja, a nisu je vodili isključivo oni. Međutim, zamislimo da se stvorila neka srpska vlada u Bosni ili hrvatska vlada, naša historija bi vjerovatno bila puna veoma značajnih nacionalnih ocjena, a ovako se prešlo preko toga. Izgleda da je nama, autohtonom, nesrpskom i nehrvatskom dijelu stanovništva Bosne historija bila kao maćeha.

Historijske nepravde

Nastojanja bošnjačkog dijela stanovništva da se spasi Bosna, da se opre okupaciji, nisu bila prihvaćena kao patriotski akt. Austrijanci su mislili da će uparadirati u Bosnu s vojnom muzikom. Međutim, došlo je do vrlo organiziranoga i jakoga oružanog otpora protiv okupacije, vrlo brzo formirane su bosanske čete u kojima nije bilo turske vojske. Narod je u Bosni bio naoružan, budući da je za vrijeme Turske imao pravo da nosi oružje, a kapetanije i razne tvrđave su imale svoje topove. Sve to oružje stavljeno je na granice za obranu od okupacije. I to se falsificira, zapostavlja i u historiji gotovo ne spominje. Na primjer, ne spominje se da su stvorene čete i vojne formacije među pravoslavcima i među katolicima koje su pomagale okupacione austrijske trupe da uđu i napadale iza leđa muslimanske odbrambene jedinice i da su ti ljudi služili austrijskoj vojsci kao vodiči da dođu iza leđa Bošnjacima i da ih potuku. Tim su četama bili na čelu razni franjevački popovi i tome slično. Katolički je dio stanovništva bio peta kolona, kao i dio pravoslavnog stanovništva – sa čisto religioznoga stanovišta, jer je trebalo pomoći kršćanskoj zemlji. Tu su bili ljudi koji nisu govorili naš jezik, koji nisu imali našu kulturu, koji su imali zavojevačke namjere. Oni su od kršćanskoga dijela stanovništva prihvaćeni gotovo kao oslobodioci. U svakom slučaju to je značilo za njih kraj Turske i početak austrijske uprave. Dakle, to jezgro koje se formiralo protiv Austrougarske, ti ljudi koji su protiv želje i volje sultana i turske države stali na branik svoje domovine, nisu bili dijelovi Turske, nisu to bili Turci i nisu to radili u korist Turske. Jer, da su radili u korist Turske, oni bi mimo omogućili okupaciju, jer to je bilo naređenje sultana i vezira. Zna se da je Austrougarska morala poslati tri puta jače okupacijske jedinice nego što je bilo predviđeno, da su se morali angažirati veliki stratezi i generali i da su se vodile velike bitke da se Bosna okupira. Pored svega toga Šemsekadić ih je dva puta do nogu potukao. Okupacija Bosne i bila je jedna vrsta blamaže za Austrougarsku, ali i jedna

vrsta rehabilitacije i stvaranja osjećaja bosanskoga patriotizma i odbrane Bosne. Austrougarska je u Bosnu dovela generale, koji su bili nemilosrdni – malo se kada dogodilo da se umaršira u jedan grad pa da se vješaju i strijeljaju imami, uglednici i civili, što je uradio general Filipović⁵¹ u Sarajevu s desecima muslimanskih voda koje su mu pale u ruke. Vidite, to je bilo stvaranje bosanskog nacionalizma, odnosno stvaranje bošnjačkog nacionalizma i stvaranje bošnjačkog osjećaja patriotizma, koji je Austrija ignorirala na taj način što ga je prekrila velom šutnje, prezentirajući evropskoj javnosti da je u civilizatorskoj oslobodilačkoj misiji. Sve te fraze trebalo je da pokriju jedno nasilje nad Bosnom koje je Austrija htjela sprovesti okupirajući ovu zemlju.

Bosna bi nestala Sanstefanskim ugovorom

Pored svega toga, moja je ocjena da je okupacija i kasnija aneksija od Austrougarske bila za bosanske muslimane pozitivna, jer je onemogućila njihovu fizičku likvidaciju, koja bi se dogodila da je sproveden Sanstefanski ugovor i da je Bosna podijeljena između Crne Gore i Srbije. Dakle, dolaskom Austrougarske nacionalni osjećaj je, izuzev kod Hrvata, bio potpuno ugušen. Austrijanci su zauzeli neku vrstu novoga stava, kao Turci prema niletima. Dobivate vjersku autonomiju, imate svoju vjersku administraciju, i to je sve. Ostalo je vršila vojska, koja je preuzela i civilnu i vojnu vlast na sedam godina, sve dok nije stvorena prva administrativna uprava nad Bosnom, s kotarskim predstojnicima i županima. Mora se priznati, Austrija je donijela niz civilizacijskih mjera, počela je izgradnja puteva, stvaranje drvne industrije, poboljšavanje stočarstva, modernizacija zemljoradnje, organiziranje proizvodnje, otvaranje novih tržišta, dolazak novčanog sistema u privredu na evropski način, stvaranje banaka... Bosna postaje dio jedne uistinu napredne evropske države, koja joj je omogućila prosperitet.

U isto vrijeme kada se kod Srba i kod Hrvata stvarao taj nacionalizam, stvarao se u drugoj formi i kod muslimana. Nama su putevi, uz srpstvo i hrvatstvo kao nacionalnu identifikaciju, bili po svim ljudskim mjerilima i po svim političkim analizama zatvoreni. Morali smo tražiti i tražili smo izlaz u

⁵¹Barun Josip Filipović (1819-1889). austrijski general hrvatskog porijekla, komandant okupacionih trupa i vojne uprave u Bosni koji je, obratno od preporuke austrijskoga cara, prilikom uspostavljanja okupacione vlasti bio vrlo svirep prema muslimanima.

jednom višem povezivanju i identifikaciji s Bosnom. Stoga ja ne bih bio tako sklon kazati da su muslimani ostali hladni prema nacionalnom osjećaju i prema nacionalnome životu. Dolazak hrvatskog i srpskog nacionalizma na teritoriju Bosne u to vrijeme nije značio nikakav napredak u kulturi i politici, čak ni za ove naše komšije. To je sve bilo tako nebulozno i zahvaćalo je samo neke intelektualce. Postoji anegdota našega književnika Tugomira Alaupovića, kojemu majka, kad on kaže da je Hrvat, veli: "Nemoj, sine, vjeru mijenjati! Kakvi Hrvati, mi smo katolici!"

Mi smo prema Evropi svi bili zakasnili. Otvoreno je pitanje u kojoj je mjeri, u odnosu na druge, bila izražena nacionalna identifikacije kod muslimana. Istina, mi u početku nismo imali snažnu organizaciju, ni svoju štampu, ni publikacije, a nije postojao ni oslonac van Bosne, jer Turska za nas više nije imala interesa, bili smo i ostali sami, oslanjajući se samo na naše vlastite snage, koje su bile mnogo slabije nego kod naših komšija.

Višestranački život u Bosni - nekada

Pored svega toga, kada su se stvarale prve političke stranke i prvi pokreti u Bosni kod Srba i kod Hrvata, u isto vrijeme stvoreni su i kod Bošnjaka. Muslimanska narodna organizacija Ali-bega Firdusa bila je istog značaja kao i stvaranje Hrvatske zajednice i stvaranje srpskih političkih organizacija u Bosni. To se sve uradilo, može se reći, u godinu dana. Koliko vidim, po imenima Izvršnoga odbora Muslimanske narodne organizacije, po ljudima koji su bili angažirani, to je bila jaka, dobro organizirana, dobro situirana i dobro postavljena organizacija, s jačim političkim ljudima i većega značaja nego što je u isto vrijeme to bilo kod Srba i kod Hrvata, iz prostoga razloga što su Bošnjaci-muslimani bili bogatiji i u velikoj većini živili po gradovima, a bili suiskusni i kao gradonačelnici. Oni su mogli – kad im Austrijanci zabrane djelovanje – jednostavno se sastati u Pešti, kao što su i radili. U Pešti su održali osnivačku konferenciju Muslimanske narodne organizacije i bili od peštanske štampe pomognuti i kao takvi postali važan politički faktor u životu Bosne. Pravili su saveze sa Srbima, a oslanjali su se i na Hrvate. Poslije, kad je došlo do aneksije, dali su prvoga predsjednika parlamenta, Safvet-bega Bašagića. Kada danas čitamo govore Fadilpašića, Šerifa Arnautovića i Safvet-bega Bašagića, vidimo da su to bili ljudi s političkom vizijom, sposobni da reprezentiraju svoj narod, da ga organiziraju

i artikuliraju njegove zahtjeve u odnosu na Austriju. Ništa manje od ostalih naših sugrađana.

Nakon propasti Austrougarske monarhije kod nas se događa preokret. Tada dolazi do oduzimanja imanja, do neopisivoga osiromašenja muslimanskoga elementa, bošnjačkoga naroda u Bosni. Jedan narod koji je posjedovao osamdeset posto zemlje, koji je imao veliko bogatstvo, najedanput je zakonima o agrarnoj reformi pretvoren, može se reći, u prosjaka. I, svakako da je tu nastala demoralizacija, jer sino bili psihološki vezani, u prvome slučaju za Tursku, povezavši svoju sudbinu s njenom sudbinom, a u Prvom svjetskome ratu, kao i Hrvati, bili smo vezani za Austrougarsku monarhiju. Uzmemo li danas čitati govore u prvom parlamentu Jugoslavije, gdje poslanik Zemljoradničke stranke iz Krajine, Đokić, otvoreno dovikuje da nema više mjesta muslimanima u Bosni, da oni treba da budu sretni što im nisu životi uzeti, a za zemljama koje su uvijek bile srpske mogu samo plakati, i niz drugih stvari koje su bile uperene protiv muslimana, vidimo na kakav položaj su muslimani bili dovedeni.

Bošnjaci na prosjačkom štapu

Takva politika u staroj Jugoslaviji proizvela je ne samo osjećaj nestabilnosti kod Bošnjaka, već i njihovo duboko osiromašenje. Svaka materijalna bijeda uvijek izaziva političko slabljenje, da ne kažem političko rasulo, demoralizaciju, a onda i niz raznih fizičkih nedostataka. Slaba ishrana i razne druge pojave dovode do ugroženosti nacionalnoga bića. To su Bošnjaci doživjeli u početku Jugoslavije. Vidite, meni je sin Mehmeda Spahe govorio kako posjeduje spise iz kojih se vidi da je njegov otac htio nazvati svoju stranku bošnjačkom, ali mu je bilo rečeno da o tome ne smije ni sanjati, da je Bošnjake iznislilo Benjamin Kallay, da je to neprijateljski stav prema državi i da će oni sami sebe staviti u izolaciju, tako da je on iz oportunističkih razloga uzeo ime Jugoslavenska muslimanska organizacija, a htio ju je nazvati Bošnjačka muslimanska organizacija.

Kada su stvorene političke stranke u Jugoslaviji, prije Aleksandrove Obznane iz 1929, vladala je jedna vrsta demokracije u Jugoslaviji, jer su uzeti francuski zakoni kao osnova sistema. Glavni nedostatak Vidovdanskoga ustava je taj što je davao maksimalne političke slobode pojedincu, a nije vodio računa o narodima. Nakon Prvoga svjetskog rata,

pojavljuje se Komunistička partija, koja govori o narodima, govori o Makedoncima, priznaje njihovu egzistenciju, otvara vrata i Muslimanima. Na izborima u novembru 1920, kada je Komunistička partija dobila pedeset i devet narodnih poslanika, među njima je bilo nekoliko Muslimana. – U Makedoniji su gotovo većinu činili komunistički poslanici. U Beogradu je za gradonačelnika bio izabran komunist Filip Filipović. – Već su tada, u svojoj nevolji i bijedi, muslimanske mase van Bosne ispoljile izvjesne simpatije prema lijevim pokretima, jer u nacionalnim strankama nisu imale nikakve zaštite.

Ja mislim, ne ulazeći u analizu historije Komunističke partije niti njihovih raznih kongresa, da se Komunistička partija ipak previše bavila klasnom borbom i socijalnim problemima, pa je prilično zapostavila nacionalno pitanje. Tu je bilo i izvjesnoga lutanja, u odnosu na srpski i na hrvatski i na makedonski problem. Poznate su diskusije Sime Markovićeve sa Staljinom o nacionalnom pitanju Jugoslavije. Općenito govoreći, Komunistička partija historijski nije bila ni pozvana tada, ni sve do Drugog svjetskog rata da rješava nacionalna pitanja, ali se sigurno prema nacionalnom problemu drugačije, pozitivnije odnosila nego ostale političke stranke.

Muslimanska buržoazija na ljevici

Za nas je vrlo interesantno da su se u redovima Komunističke partije pred Drugi svjetski rat našla djeca muslimanske buržoazije i begovata. To su djeca kojoj je Jugoslavija oduzela bogatstvo, djeca osiromašenoga plemstva, koja su suosjećala sa svojim familijama i bila na neki način ugrožena i zapostavljena od države. Komunistička partija bila je jedan od rijetkih političkih pokreta gdje su oni bili potpuno ravnopravni, gdje se nije gledalo na to ko je koje vjere.

Mogu reći da su, počevši od Bušatlije, Karabegovića, Brkića, Dizdarevića, Čengića, Huma, pa i mene, sve to djeca bivših begovskih familija koja su u krugu Komunističke partije i ljevice našla tretman koji im je odgovarao, ali i prijateljstvo i drugarstvo koje je u drugim strankama bilo gotovo nemoguće susresti. Komunistička partija Jugoslavije imala je u Bosni i Hercegovini kao simpatizere muslimansku omladinu i muslimanske intelektualce i tu nije bilo razlike između nekoga Avda Huma koji je bio begovsko dijete, ili nekoga Uglješe Danilovića koji je bio kmetovski sin, niti

su Uglješa Danilović ili Boro Kovačević mogli osjećati neku prednost zbog toga što su bili Srbi, prema Avdi Humu ili Hasanu Brkiću. To je bio kvalitativno novi odnos, jer su svi oni pripadali jednome modernom radničkom pokretu, radničkoj stranci u kojoj su djelovali po karakteru svojih osobnih sposobnosti i značaja. Da ne govorim sada o literaturi, koja je pred rat bila naglašeno lijeva i razvijala se u centrima, Zagrebu i Beogradu. Hasan Kikić u Zagrebu djeluje kao dobar književnik, objavljuju mu se djela, a u Beogradu su Zijo Dizdarević i niz drugih ljudi. Uloga Komunističke partije u muslimanskom problemu jest što ona po prirodi svoje stvari nije pravila nikakve selekcije, nikakve razlike na osnovu religiozne i nacionalne pripadnosti svojih članova. Stoga je bilo logično da su izvjesni muslimani intelektualci imali određeni afinitet i simpatije za komunistički pokret.

DILAS: Ako su komunisti išta dobro napravili, to je bilo, u toku Drugog svetskog rata, rešenje nacionalnoga pitanja. Razume se, nisu ga potpuno rešili – nemoguće ga je u jednoj mnogonacionalnoj državnoj zajednici odjednom rešiti, pogotovo kad se ima u vidu kakvi su bili politički odnosi. Oni su ga zasigurno rešili na nivou suzbijanja hrvatskog i srpskog nacionalizma u celoj Jugoslaviji. Posle rata su, na primer, Makedonci bili zadovoljni rješenjem makedonskog pitanja bez obzira da li su bili za komunizam ili nisu. Sličan je, mislim, slučaj i sa Muslimanima u Bosni, sa Albancima na Kosovu. Znači, ono što nam je najvrednije, nama komunistima, za to nas najviše optužuju nacionalisti srpski i hrvatski. I to srpski više nego hrvatski, jer je srpski nacionalizam izgubio hegemoniju u Jugoslaviji, dok hrvatski nije dobio veliku Hrvatsku, ali je ipak dobio državu, naime državu kao republiku, koja se u perspektivi, kao što vidimo, pretvorila i u nezavisnu državu u toku našeg vremena.

Imam još nešto da kažem. Već nisam bio u vodjstvu partije, bio sam odstranjen, kad su muslimani formalno izjednačeni sa nacijama. Ali često sam čuo vulgarnu kritiku sa srpske strane – a bez sumnje bilo je i sa hrvatske, ali je naglašenija sa srpske strane – da su komunisti izmislili muslimansku naciju, da je to plenumska nacija, i slične kvalifikacije, uvredljive za jedan narod. Razume se, komunisti su, tamo negde šesdesetih ili sedamdesetih godina, stali na stanovište da su muslimani nacija kao i drugi. Međutim, komunisti su istovremeno pragmatici, koliko su utopisti u konačnim ciljevima – oni su u teknoj politici pragmatici. Tito i vodjstvo su videli da su muslimani ojačali kao posebni faktor u Bosni i razumljivo,

potvrdili i unapredili ravnotežu iz rata uspostavljanjem Bosne kao zasebne republike, u njenim istorijskim granicama, da bi se istovremeno suzbio srpski i hrvatski nacionalizam. Vodeći ljudi u Partiji su vodili računa, uočavati promjenjene odnose, pa su tako jednostavno priznali činjenicu da muslimani nisu politički zaostali od ostalih Bosanaca – da nema nikakvih razloga da budu u političkoj teoriji i političkoj praksi tretirani na drugi način nego Srbi i Hvati. Prema tome, ne radi se o izmišljenoj naciji, jer nacija niko i ne može izmisliti – to su budalaštine, to je kao kad bi neko rekao da je izmišljen čovek.

Mislim da su komunisti odigrali u rešavanju nacionalnog pitanja ne samo demokratsku nego i plemenitu ulogu na nivou evropskog liberalizma, jer svaka narodnost je imala jednaka prava i svoju državnost: to se komunistima ne može poreći bez obzira na sve surovosti i samovolje koje su komunisti ispoljili. Naziv Muslimani bez sumnje je apsurdan: stvorio je konfuziju koju niko nije mogao razneti, a iskoristili su ga nacionalisti za negiranje nacionalnosti muslimana, pa je i sada važno, ključno, prihvatanje naziva Bošnjak. Ne slučajno, nacionalisti – čak i oni umereniji, ako takvih ima – izbegavaju i ismevaju taj naziv. No uprkos toj konfuziji u kojoj jedno veliko slovo određuje narodnost – ipak je takav stav – to komunističko M, bilo korak u priznavanju etničke posebnosti muslimana. Eto, u političkim konfuzijama često se nađe zrnce pameti i vaje.

ZULFIKARPAŠIĆ: Svakako u politici komunista ima niz grubosti, niz propusta, što su protivnici, a i narodi, osjetili kao balast. Ali je nepobitna činjenica da su komunisti u toku rata odigrali za Bošnjake jednu historijski pozitivnu ulogu, tim samim što su vrlo energično i nedvosmisleno pobijali četnički pokret, masakre nad Bošnjacima i što su se borili protiv ustaša.

DILAS: Oni su pobijali i tu hrvatsku teoriju o muslimanima kao Hrvatima.

ZULFIKARPAŠIĆ: To je van svake sumnje. Ja to ni u kom slučaju ne želim nmanjiti poznajući i neke činjenice koje su za mene bile prenaplašene, ali tumačim to prije svega sticajem okolnosti – okolnostima da je partizanski pokret iznikao kao reakcija na ustaške pokolje, da su ti ustaški pokolji bili isključivo prema Srbima, da su Srbi bili ugroženi u svojoj egzistenciji od ustaškog pokreta, da su morali prvo pobjeći, pa se organizirati. Među tim Srbima koji su otišli u šumu pobjegavši pred ustašama bili su, u početku,

komunisti izmiješani s četnicima. Onda se dogodilo i to da su jedinice, ljudi i krajevi koji su se opredijelili za partizane imali u svojim redovima elemenata koji su bili skloni velikosrpstvu, četništvu, i ta granica među njima se nikada nije mogla povući. Vrlo je interesantno da je teorija komunista bila, kako je sirotinja za nas, a protiv bogatih, dok je u partizanima bilo potpuno obratno. Bogatiji seljaci iz nizine koji su živjeli u kontaktu s muslimanima bili su za partizane, dok su oni s visokih bosanskih brda, ona sirotinja, stočari, bili glavni oslonac četničkoga pokreta. S druge strane, bilo je isto tako logično da su Srbi, htjeli ne htjeli, i iz gradova i sa brda, stupili bilo u četnike bilo u partizane. Kako ih je bilo mnogo, iz te mase su partizani mobilizirali svoje kadrove. Tako su se u komunističku partiju unosile sve natruhe nacionalizma. Partizanska vladajuća klasa bila je pretežno srpska, i prema tome je na neki način ispoljila i artikulirala srpstvo kroz partiju više nego što su u Bosni to mogli učiniti Hrvati i Bošnjaci.

Još prije sadašnjega rata, u vrijeme kad sam se vratio u Bosnu, dobio sam podatak da u Savezu komunista Bosne i Hercegovine dvije trećine članstva čine Srbi, iako su oni činili nešto manje od trećine stanovništva. Dakle, oni su u odnosu na zastupljenost u stanovništvu bili u vlasti, odnosno u vladajućoj partiji, više nego duplo zastupljeni. Nasuprot njima su muslimani, koji su činili približno polovinu stanovništva, činili četvrtinu članstva u partiji. To se, svakako, ogledalo u naglašenom favoriziranju jedne strane i osjećanjima neravnopravnosti na drugoj strani.

Medutim, može se reći to su male greške u formi, prema onome glavnome i historijskome stavu, da je komunistički sistem svojom politikom omogućio stvaranje bosanske republike, omogućio kakav-takav ravnopravni odnos muslimana u toj republici, otvorio vrata ustanova i škola svim narodima. Istina je, opet, da su u primanju u vojne akademije i u milicijske škole, procenti bili jako u korist Srba, ali je tu ulogu igrala i tradicija, a posebno jaka partizanska tradicija. Medutim, muslimani su se više opredjeljivali za nauke. To je dakle bio dvosjekli mač, nešto pozitivno i negativno za nas: muslimani su išli na medicinu, u tehniku, u nauku, tako da ja mogu tvrditi kako je većina tehničke inteligencije Bosne i Hercegovine, od koje zavisi industrija, privreda i nauka, bila muslimanska, dok je većina inteligencije školovane u upravnim školama i zaposlene u upravnom aparatu bila srpska. To je davalo povoda za izvjesne kritike, i ja sam i sam takve stvari kritizirao, da je previše Srba u štampi, u televiziji, u školama, u upravi, u partiji itd.

Saradnja s komunističkim disidentima

Razmišljao sam kako da se taj problem ispravi poslije izbora. Morao se izbjeći dojam da se Srbi otpuštaju iz službe. Tu sam uvidio jednu od opasnosti za raspirivanje nacionalnih sukoba. Pošto se manje-više radilo o partijskim kadrovima, bio sam mišljenja da bi za rješavanje tog problema bila neophodna saradnja sa Savezom komunista, odnosno SDP-om. Predložio sam Izetbegoviću da ponudimo koaliciju, ne samo zbog toga nego i zbog ostalih problema za koje sam mislio da mogu nastati između naroda Bosne. Nažalost, Stranka je sve više i više išla u pravcu političke, vjerske i nacionalne isključivosti, koja je onemogućavala takvu koaliciju, a i reformirani komunisti su bili uvjerenja da će na izborima dobiti apsolutnu većinu.

Pošto sam se u emigraciji kritički bavio ideološkim postavkama komunizma i njihovim praktičnim rješenjima, moram konstatirati da je od svih komunističkih zemalja nacionalno pitanje bilo najljudskije riješeno u bivšoj Jugoslaviji. Na primjer, odnos prema Madarima, prema manjinama uopće. Niz raznih prava koja su manjine imale na osnovu tadašnjih zakona i državnog uređenja nadilaze prava koja su međunarodno ustoličena kao prava manjina. Za manjine se nigdje ne predviđaju državne ustanove, forme koje će biti u njihovim rukama, dok su autonomne oblasti Kosova i Vojvodine kasnije dobijale i državne atribute. Te autonomne oblasti davale su predsjednika savezne republike i niz drugih funkcija, što je bio specifikum Titove Jugoslavije, koja je u rješavanju nacionalnoga problema išla dalje nego druge socijalističke zemlje, dalje nego što su išle i zapadne demokracije. Po načinu rješavanja nacionalnog pitanja Titov režim i partizanski pokret imali su jednu začudo liberalnu politiku i donijeli su rješenja problema bivših jugoslavenskih zemalja koja su mogla spriječiti nacionalne sukobe. Nedostatak toga svega jest da se to rješavalo nedemokratskim putem, bez ratifikacije i sudjelovanja izabranih narodnih predstavnika, nego u stranačkim forumima.

Ali eto, doživjeli smo tu tragediju da smo ušli u katastrofu nacionalnih obračunavanja. Za to snose odgovornost velikosrpski i velikohrvatski nacionalizmi, nacionalističke stranke koje su se pojavile na razvalinama komunizma, a nisu bile spremne uživiti se u demokratske procese. Boljševički

mentalitet i komunistički kadrovi stvarno su bili nosioci toga brutalnog nacionalizma. Dogodila se simbioza balkanskog nacionalizma i boljševizma u najgorem izdanju.

NADEŽDA: Vi ste u emigraciji kritikovali politiku komunista, posebno njihovu nacionalnu politiku.

ZULFIKARPAŠIĆ: Bilo je dosta stvari koje su meni u emigraciji smetale. Vi znate da je Ranković poslije rata vodio politiku forsiranja iseljavanja muslimana iz Sandžaka i iz Makedonije u Tursku. Ti ljudi koji su bili slavenskoga porijekla, koji su govorili bošnjački jezik, Sandžaklije, kad su otišli u Tursku automatski su izgubili državljanstvo. Bilo je s druge strane slnčajeva da su četnici emigranti, za koje se znalo da su ubice, vrbovani da se vrate u Jugoslaviju, da se njihova djeca vrate u zemlju gdje im se državljanstvo automatski priznaje, dok se Sandžaklijama koji su otišli u Tursku, a htjeli su se vratiti u svoju domovinu, nije dalo ni da pridu diplomatskim predstavništvima, jer su smatrani stranim državljanima, koji više sa svojom bivšom domovinom nemaju nikakve veze. Naišao sam u Turskoj na niz ljudi koji su mi rekli da bi se htjeli vratiti, ali im je državljanstvo oduzeto. Kad su odlazili morali su potpisati da se više ne mogu vratiti. Mogu se samo kao turski državljani zadržati ograničeno vrijeme uz obavezno prijavljivanje policiji.

S komunistima se ne slažem kad je u pitanju priznavanje "muslimanske" nacije. Mislim da je muslimanima trebalo pustiti da oni sami izaberu svoje nacionalno ime. Kritizirao sam režim što je on 1963. godine na nekoj sjednici, jednim aktom odredio ime naciji. Kakav apsurd, daju jedno religiozno ime, koje nas u stvari dovodi u smiješan položaj i otvara protivnicima te nacionalne politike argumente da mogu kazati: kakva je to nacija, to je vjerska grupa izmišljena u epruveti na jednome zasjedanju, odnosno na jednoj partijskoj konferenciji. Razgovarao sam o tome s nekim komunističkim funkcionerima. Jedan Nijaz Duraković⁵² je i danas uvjeren da su komunisti morali tako postupiti, jer su se muslimani tako osjećali. Ja smatram da je to netačno. Smatram da su pisci poput Atifa Purivatre i Alije Isakovića, koji su pisali protiv bošnjaštva, bili animirani i angažirani od Komunističke partije. Uvjeren sam kako je u dokazivanju, da su Muslimani

⁵²Nijaz Duraković, profesor univerziteta i pisac, bivši predsjednik Centralnog komiteta SK Bosne i Hercegovine, pripadao reformističkom krilu. Sada predsjednik SDP. Godine 1993 objavio zapaženu knjigu "Prokletstvo muslimana".

s velikim M nacionalno Muslimani, a s malim m da čine religijsku orijentaciju, bilo straha od reakcije hrvatskih i srpskih nacionalizama. Iz straha pred njima, prije svega pred srpskim nacionalizmom, partija je donijela jedno neprincipijelno i neadekvatno rješenje, nepotrebno se uplećući i izmišljajući Bošnjacima nacionalno ime.

DILAS: Meni je, pošto ste sad pomenuli naziv Bošnjaci, blizak taj naziv, jer znam da je tradicionalan već od Srednjeg veka: muslimani koje sam ja poznao u Bijelom Polju i družio se s njima, uvek su govorili da su Bošnjaci. U mojoj porodici je bio sluga musliman, Bešir Zulević iz okoline Rožaja. Bio je nepismen – ja sam ga naučio pismenosti, što nije bilo teško jer je on bio vrlo bistar: on prost da ne može prostiji biti, uvek govorio da je Bošnjak.

Ima u nazivu Bošnjak nezgodnih strana što ga Srbi i Hrvati ne prihvataju jer je on vremenom specificiran kao naziv za muslimane. Po mome mišljenju to je slaba strana tog naziva. No, razume se, muslimanima, odnosno Bošnjacima, ne može niko pametan i čestit osporavati da se zovu kako oni žele i kako oni smatraju da je njihovo pravo ime.

ZULFIKARPAŠIĆ: Eto, to je osporeno i od SDA, pa Stranka prihvata komunistički naziv Muslimani s velikim M i proglašava neprijateljima mene i sve one koji su prihvatili i širili bošnjaštvo, da bi sada uzela bošnjačko ime prosto kao da ga je ona izmislila

DILAS: Da, ali SDA uzima i koristi religiju kao osnovno obeležje.

ZULFIKARPAŠIĆ: Bojim se da je ovo bošnjaštvo koje je SDA prihvatila smišljeno da označi stanovnike ovoga dijela Bosne koji u podjeli treba pripasti muslimanima. S druge strane, ovo nacionalno ime svakako će postati istinsko nacionalno obilježje, jer život ima svoju dinamiku i zakone po kojima se razvija. Do pobjede ovoga pojma moralo je kad-tad doći. Bošnjaštvo mora biti pristupačno i katolicima i pravoslavicima kao što je bilo i u prošlosti.

DILAS: Vuk Karadžić je upotrebljavao taj termin – Bošnjaci.

ZULFIKARPAŠIĆ: Vidite, ima Hrvata i Srba koji su ostali u Sarajevu, koji su sve ove muke preživjeli i koji otvoreno kažu da se osjećaju Bošnjacima.

Ja sam, evo, neki dan gledao jednu emisiju na televiziji gdje Gajo Sekulić, naš profesor filozofije u Sarajevu, na pitanje njemačkog novinara koja je njegova nacionalna opredijeljenost, kaže - Bošnjak. Ko to njemu može osporiti?

NADEŽDA: Vi spadate u najupornije i najdoslednije borce da se muslimanima Bosne prizna pravo da se nazivaju Bošnjaci. Navodite primere da i pripadnici drugih naroda, ali stanovnici Bosne, sebe smatraju Bošnjacima.

Ime naroda je za kulturu i tradiciju izuzetno važno i jasno je da suzbijanje prava da se to ime koristi zadire u kršenje osnovnih ljudskih prava. Ali šta bi se desilo da je postojao drugačiji odnos u savezu komunista prema toj ideji i da je prihvaćena i dozvoljena upotreba imena "Bošnjak". Da li bi taj čin sam po sebi suzbijao agresivnost srpskog i hrvatskog nacionalizma ili da li bi u njemu bilo snage da se postavi kao brana aktuelnom krvoproliću i talasu zlodela u Bosni?

ZULFIKARPAŠIĆ: To je hipoteza kojn historijska analiza teško prihvaća, mada o tome čovjek uvijek razmišlja. Sigurno ne bi bio veći otpor u redovima nacionalnih ili nacionalno natrunjenih elemenata u komunističkoj partiji, nego što je bilo protiv muslimanstva kao nacionalnog osjećanja, jer tim ljudima je u principu smetalo stvaranje muslimanske nacije. Oni su zamjerali i govorili da su komunisti izmislili i stvorili muslimansku naciju. Dakle, taj čin priznavanja muslimanima njihova nacionalnog identiteta bio je pozitivan, a zahtijevao je izvjesna objašnjenja i svakako je bilo logično da je izazivao određene reakcije s raznih strana. Ja na primjer znam, jer sam o tome dobio dokumentaciju, da je na konferencijama koje su komunisti sazivali i diskutirali bilo nekoliko Srba koji su smatrali da je adekvatno ime za muslimane Bošnjak, dok su neki muslimani to potcjejuivali. Poznati akademik i profesor univerziteta, historičar Branislav Đurđev⁵³, govorio je na partijskim konferencijama, pozvau od strane Centralnog komiteta, da muslimanima ne treba nametati neko drugo ime kada oni imaju iz Srednjega vijeka do dana današnjega svoje ime kad su se uvijek zvali Bošnjacima. To je ujevoga formulacija. Dakle vidite, to su bili ljudi koji su razumjeli, poznavali historiju, bili skloni da se ne traže neki surogati, a pogotovo ne neko vjersko ime za nacionalnu identifikaciju muslimana.

⁵³Branislav Đurđev (1908-1993), turkolog, profesor sarajevskog filozofskog fakulteta, predsjednik ANUBiH, direktor Orijentalnog instituta u Sarajevu.

7

ŽAL ZA BOSNOM U EMIGRACIJI

ĐILAS: Kad ste bili u emigraciji, jeste li osećali nostalgiju za Čengićima, za porodicom? Jeste li uspevali ma kakvu vezu da održite sa njima?

ZULFIKARPAŠIĆ: Stalno i redovno sam imao vezu. Prije svega, imam, kako rekoh, dva brata u Turskoj, koji su bili vrlo sentimentalno vezani za mene i ja za njih, koji su mi po dolasku u emigraciju omogućili da odem u Tursku. Ali, cilj mi nije bio, da idem u Tursku, želio sam ostati u Evropi. Ima ljudi koji mogu i onih koji ne mogu podnositi samoću, ima ih koji su mnogo odani porodici, a ima ljudi koji su odani stvarima. Ja sam bio vezan za majku, s kojom sam se dopisivao, tada se nije moglo telefonirati, dopisivao sam se i sa sestrama, ali moram priznati da mi je više falila Bosna nego porodica. Čudnovato. To ni u kom slučaju ne umanjuje moj veliki sentiment prema porodici, ali neki naročito bolan osjećaj, sentiment i nostalgiju nisam imao. Bio sam uvjeren da sam morao napustiti Bosnu. To mi je bio motiv, pa pošto sam u to bio ubijeden, s tim sam bio načisto.

Kad sam došao iz partizana u Sarajevo, nisam otišao u Foču. Bojao sam se vidjeti svoj spaljeni i porušeni grad. Foču sam vidio tek kad sam došao iz emigracije, nakon četrdeset godina. Ali, kad sam nakon Drugog svjetskog rata došao u Sarajevo, iako sam imao automobil i šoferu, nisam išao u Foču. Znao sam da je spaljena. I kada su mi rekli da mi je izgorjela kuća, izgorjelo ovo, ono, jeduostavno sam se suzdržao da odem. Porodica mi više nije živjela u Foči.

Na Vaše pitanje jesam li imao nostalgiju, reći ću da to smatram čisto subjektivnim osjećajem. Ima ljudi, sada to vidim, koji su došli iz Bosne, koji imaju tamo porodice, kojima su porodice stradale, a imaju vremena za sve svoje i najmanje probleme. Ne kažem ja da je to neki egoizam ili površnost, ali očevidno ljudi na različite načine doživljavaju svaki gubitak, i svako odsustvo, i svaku ljubav, i svaku žalost. Ja sam vjerovatno vrlo intenzivno

doživljavao nedostatak svoje familije i sredine na koju sam bio navikao, nedostatak drugova, sve me to mnogo mučilo. U svakom slučaju bio sam čitav život jako vezan za svoju familiju, ali to nije bio motiv niti moga odlaska iz zemlje, niti moga života. Kada se kasnije moglo putovati iz Jugoslavije, dolazila mi je familija, sestre, rodaci. Išao sam u Tursku, imao sam tamo kontakte s njima, tako da tu nije bilo prekida veza.

NADEŽDA: Sam odlazak u emigraciju je doneo fizički prekid nekih kontakata i veza. Osim toga, Vi ste, odlazeći iz zemlje, raskidali sa jednom ideologijom i svakako ste bili svesni da menjajući poziciju visoko rangiranog činovnika partijske oligarhije sa pozicijom emigranata stvarate dubok jaz između sebe i dojučerašnjih saboraca. Koliko je bio dubok raskid sa onim što ste voleli, a ostalo je iza Vas u Jugoslaviji?

ZULFIKARPAŠIĆ: Odlazak u emigraciju nije donio neki specijalno duboki raskid, jer sam ja živio za Bosnu i nikada se s njome misam rastajao, s njenom literaturom, s njenom sudbinom. Raskid s familijom i s nekadašnjim načinom života načinio sam još u Jugoslaviji. Moja je familija živjela u jednom stanu u Sarajevu, a ja sam bio u Sarajevu u drugom stanu. Dakle, bio sam već iščupan iz one predratne sredine, one moje kuće, moje biblioteke, mojih avlija, svega onoga što sam opisivao, sve to više nije egzistiralo. No, kao mlad, politički aktivan čovjek toga nedostatka vjerovatno nisam ni bio dovoljno svjestan.

Prijatelji i drugovi su mi u početku jako nedostajali, ali kad sam polazio iz Sarajeva nikome nisam kazao. Odnosi su bili takvi, svaki bi osjetio svojom dužnošću da me zadrži, milom ili silom. Dakle, ta prijateljstva, koja su imala duboke sadržaje, funkcionirala su u jednom krugu isključivo pod određenim okolnostima. Pošto sam ja taj krug napustio, bio sam svjestan da se za mene sve izmijenilo. Bio je to početak novog života. Kasnije, kada je proteklo mnogo vremena i kad sam dobio vremensku, emocionalnu i intelektualnu distancu i kada sam na sve te događaje drugačije gledao, za čudo, vratila se tuga za mladošću i žal za nekim izgubljenim prijateljstvima neprolazne vrijednosti. Isto tako sam se osjećao prema događajima: smatram sretnom okolnošću da sam se aktivno borio protiv fašizma, za slobodu svog naroda.

Činilo mi se da se za raskid pripremam jako dugo, jer sam se mučio i lomio, a stvarno je trajalo dva mjeseca.

Nisam bio spreman akceptirati onu stvarnost kao ostvarenje mojih mladalačkih snova. Daleko od toga! Znao sam da će kad-tad doći do otvorenog sukoba. S moje strane je bilo već suviše zamjerki i kritike. Bilo mi je, isto tako, jasno da će se neizbježni sukob završiti na moju štetu, što znači da ću ja izgubiti glavu. To se nije moglo izbjeći, niti sam ja to želio. Jedini problem bila je za mene majka. Izgubila je sina Sabriju, koji je u tridesetoj godini ubijen od četnika. Za nju bi moje stradanje bilo previše. I to je svakako bio razlog da se odlučim za odlazak iz zemlje.

DILAS: U prvim godinama emigracije snalazite se sami?

ZULFIKARPAŠIĆ: U emigraciju sam otišao preko Trsta. Nikakve predodžbe o svemu što me čeka nisam imao. Prije rata, što s familijom, što s bratom boravio sam više puta u inostranstvu – u Turskoj, Italiji, Francuskoj, Austriji, Njemačkoj. Poslije rata, u ljetu 1945, bio sam službeno u Italiji mjesec dana na čelu jedne delegacije, koja je uredila da se iz talijanskih luka roba, što je tamo ležala i bila namijenjena za zemlje koje su ušle u okvir Jugoslavije, pošalje na određena mjesta. Od tog putovanja još sam imao vizu engleskih okupacionih trupa. Zemlju sam napustio početkom februara 1946. S autom i šoferom sam došao do Zagreba, pa do Ljubljane, gdje sam prenoćio u Hotelu "Slon". Sutradan sam nastavio autom do Trsta. Preko Trsta sam otišao u Rim. Moja braća iz Turske, s kojima sam odmah stupio u vezu, obilato su me pomagala te sam imao dovoljno sredstava za život. Htjeli su da dodem u Tursku.

U Rimu sam našao mnogo ljudi iz Sarajeva i ostale Bosne. Tu su bili i neki koje sam otprije poznavao: Alija Šuljak, Rudi Zubić, Šemso Dervišević, Bogdan Radica⁵⁴, Albert Papo i mnogi drugi. Tu sam našao čak i jednog političkog aktivistu, Teufika Kalajdžića, koji je bio u italijanskom logoru, ali se zadržao u Rimu i studirao. Sprijateljili smo se. Vrlo fin i obrazovan čovjek, sin jednoga od uglednih potpisnika Mostarske Rezolucije iz 1941. Teufik mi je mnogo pomogao da se snadem i nadem pogodno društvo. Upoznao sam slavnog kipara Ivana Meštrovića, kao i velikog hrvatskog slikara Jozu Kljakovića, vodeće ljude HSS-a Josipa Torbara, Pernara,

⁵⁴ Bogdan Radica, hrvatski novinar, publicista i diplomata. Živi u New Yorku, za vrijeme Drugog svjetskog rata podržavao NOB, poslije rata se u emigraciji angažirao kao publicist protiv jugoslavenskog režima.

Reberskog, Bazu Vučkovića, s kojima sam se često vidao i politizirao. Naročito je za mene bio interesantan Ante Ciliga, pisac i publicista, bivši urednik "Borbe", koji je imao burnu prošlost i dobro pamćenje, pa mi je mnogo toga iz svoga bogatog političkog života ispričao. U Rimu sam proveo osam mjeseci. Svaki dan do podne sam išao u muzeje i sistematski obilazio povijesne znamenitosti. Sam ili s Teufikom, s knjigama i bilješkama pod rukom.

Iz Austrije su mi se javili neki prijatelji i posjetili su me Fadil Merhemić, Esad Hrasnica i Medžid Šahinović. Oni su bili uzrok što sam odlučio otići u Austriju. Preko Švicarske sam došao u Tirol, gdje sam se zadržao u Innsbrucku i upisao se na univerzu, na kurs jezika. Tu sam upoznao svoju buduću ženu, Tatjanu Nikšić, koja je, sa sestrom Dunjom, tamo studirala.

Sve je u mom životu malo čudno i komplicirano, pa i moja ženidba. Žena u koju sam se zaljubio bila je šćer ustaškog ministra Dr. Ante Nikšića – stara pravaška lička obitelj. To je izazvalo buru kod nekih hrvatskih emigranata, naročito kod grupe franjevac koji su bili u Innsbrucku. Dnevno su je denuncirali majci, pa se ukopčao i otac iz Buenos Airesa. Pisao joj je da se raspitao o meni i da vjeruje kako sam ja "na svom mjestu", ali ako bi prešao na katoličku vjeru, da bi to bio najbolji dokaz, te da u tom slučaju ne bi bio protiv njene udaje za mene. Ja sam mu uljudno pisao – ako ja trebam dokazivati neku ispravnost promijenom vjere, prevešću Tanju na islam. Vjenčali smo se prije nego što je doktorirala, u maju 1949. i u braku s njom sam četrdeset i pet godina.

U Gracu sam upoznao predsjednika financijske direkcije, koji je bio daljnji rodak moje žene, Ratković. Ti su Ličani igrali veliku ulogu u Austro-ugarskoj monarhiji. Njegov otac je bio feldmaršal, Hrvat, a bio je antifašista i emigrant u Engleskoj, za vrijeme Hitlera. On nas je uveo u jedan viši sloj austrijskog društva.

Kad smo došli u Švicarsku, u Fribourgu je živio kao emigrant jedan katolički svećenik, monsijor Augustin Juretić, Primorac iz Rijeke. Bio je vrlo blizak Mačeku i Hrvatskoj seljačkoj stranci i vrlo aktivan u emigraciji. On je vjerovao da će komunizam u Jugoslaviji propasti. U to vrijeme, u Americi i Engleskoj, postojale su različite organizacije koje su se pripremale za pad komunizma, praveći programe šta sve treba iznova izgraditi, od ekonomije do univerziteta. Tu su bili angažirani razni stručnjaci. Monsijor Juretić je mene kontaktirao preko monsijora Jagodića u Lincu, dok sam bio

u Austriji. Postali smo veliki prijatelji, tako da on spada u red mojih najvećih prijatelja koje sam imao u životu. Monsijor Juretić mi je ponudio da dodem u Švicarsku. Tako sam došao u tu zemlju.

ĐILAS: Jeste li bili svesni, pre odlaska za Švajcarsku, da je u Beču opasno živjeti? Da mogu da vas napadnu, kidnapuju. Jeste li osećali strah, jeste li primećivali da vas neko prati?

ZULFIKARPAŠIĆ: Bilo je pokušaja da me se ubije još u Rimu, zatim dok sam bio u Lincu, pa u Beču, ali sam mislio da to možda nije tako dramatično. Ali kad su me austrijske vlasti pozvale i upozorile, pa onda u Rimu Englezi, počeo sam se paziti. Bilo je takode pokušaja da me se otme i vrati u Jugoslaviju, bilo je pokušaja s ustaške strane da me se ubije. Neki četnički sud u Parizu osudio me je na smrt. Vodila se posebna propaganda protiv mene, pa su došla dvojica ljudi u Innsbruck da tu presudu izvrše. Ali ja nikada nisam računao na to da će me neko ubiti. Ta je mogućnost apsolutno postojala, ali ja sam izabrao takav život, i iz svoje kože nisam mogao. Vjerovatno bih dobio infarkt vrlo brzo od strahova da sam počeo u sve to vjerovati i bježati, sakrivati se. Jedino što sam radio kad sam vidio da me te obavještajne službe zaista kontroliraju, onda bih kad sam htio otići u Pariz rekao da idem u Beč, kad sam otišao u Tursku, rekao sam da idem u Holandiju, samo bih najboljem prijatelju kazao kamo idem, koji to treba da zna. Politička aktivnost emigranta ima nešto konspirativno u sebi, već zbog toga što te tvoji politički protivnici kontroliraju. Ali, ja sam se čitavo vrijeme u emigraciji trudio da živim normalno, mada je bilo vremena kad sam nosio pištolj, jer su u ono vrijeme četnici, ustaše i komunistički agenti ubijali prolitičke emigrante.

U emigraciji je bilo ljudi koji su radili za jugoslavenske službe, može se reći da je jugoslavenska obavještajna služba kroz razne pojedince i organizacije, koje je infiltrirala, uspjela u velikoj mjeri kontrolirati rad političke emigracije. Ona za to nije žalila sredstva ni ljude. A u tome se često služila kompromitiranjem i ubistvima protivnika. Tim su se bavili njihovi specijalni agenti. Na primjer, neki pukovnik Zatezalo, koji je bio vojni ataše u jednoj evropskoj zemlji, sastao se s nekim emigrantima, a policija ih je tajno prisluškivala, da bi onda mene pozvala i predočila mi te snimke. Tu taj Zatezalo kaže: "Njega možemo da nbijemo kad god hoćemo, ali on nama treba živ, jer on je objavio listu naših generala i to je identičan spisak tajnom

spisku koji mi imamo u deneral-štabu." Zatezalo je bio uvjeren da sam ja taj spisak morao od nekoga dobiti. A ja sam samo pažljivo čitao jugoslavensku štampu i iz nje prepisivao sva imena koja se spominju, i kako imam svoj sistem rada, povezivanjem podataka došao sam do tih imena.

ĐILAS: Ja Vam ovo pitanje nisam postavio ni slučajno, ni iz radoznalosti – ono spada u Vašu biografiju. Vi ste za jugoslovensku tajnu službu bili veoma zanimljiva ličnost, jer ste bili komunista koji mnogo zna, poznajete komunističke metode, delom i policijske, imali ste i konkretnije i dublje razumevanje političkih prilika i odnosa kakvi u aparatu vladaju. Tako da ne čudi što ste bili zanimljivi i da su se spremali da vas dovedu.

ZULFIKARPAŠIĆ: Mene su upozoravali da se trebam čuvati, da su uhvatili nekoga s mojom adresom i slično, ali ja sam odlučio da ne strahujem. Sada kada sam već došao u godine, vidim, kako bih da sam imao drugi odnos prema tim stvarima, to platilo životom, ili bi mi srce oslabilo, ili bi mi živci oslabili, ili bih izgubio kontrolu rasuđivanja, jer se čovjek onda počne bojati svoje sjenke, vidi neprijatelje i gdje ih nema, vidi zavjere. Ja sam imao prijatelja u emigraciji koji su bili dotjerali do ludila, jer su sebe stavili u centar, vidjeli su u svakome neprijatelja, dobili su komplekse proganjanja i paranoju.

NADEŽDA: Koje ste bili najinteresantniji?

ZULFIKARPAŠIĆ: Sigurno sam bio najinteresantniji jugoslavenskoj obavještajnoj službi, jer su znali da sam u partijskom aparatu bio duže vremena pa znam kako se radi, kako se organizira, kako sve funkcionira. Njima sam sigurno bio najinteresantniji iz prostog razloga što sam se aktivirao, što sam se priključio demokratskoj emigraciji. Obavještajna služba Jugoslavije je najlakši posao imala s ekstremistima – ustašama i četnicima – dok je ova grupa ljudi s kojima sam djelovao ipak bila grupa intelektualaca, demokrata koji su analizirali situaciju, koji su se negativno odnosili prema nacionalnim antagonizmima. Meni nije bio interesantan niko ko bi govorio da treba mrziti Srbe, ili da treba mrziti Hrvate. Takav se za mene time legitimirao kao primitivac, šovinista. Često su se takvi pokazali kao agenti provokatori.

Obavještajna služba Jugoslavije specijalno je bacala oko na one ljude koji bi mogli imati veze s inostranstvom. Ja sam, na primjer, bio prijatelj s nizom

evropskih političara – ministara vanjskih poslova, predsjednika parlamenata, predsjednika republike, i oni su znali za te kontakte i bojali se mojega utjecaja. Normalno da je obavještajna služba drugačije gledala na ljude koji su bili vezani za demokratske snage u inostranstvu nego na pristalice četničkog i ustaškog pokreta. Mislim da su radi zbunjivanja i onemogućavanja demokrata u svijetu bili izmišljeni ljudi koji nisu ni postojali. Na primjer, u hrvatskoj emigraciji je bilo nekoliko imena muslimana koja su bila potpuno izmišljena, njihov identitet izmišljen, i oni su onda napadali Srbe da bi muslimane na neki način pritjerali u hrvatski pokret. Tako je izmišljen neki Ferid Karimhan, koji je navodno bio pjesnik, izdavao knjige. Taj čovjek nikada nije postojao, a on je polemizirao protiv mene, naročito napadajući Srbe. Njega je izmislio izvjesni Zdravko Sančević iz Južne Amerike. Isto je tako neki Zildžić pisao u četničkim novinama u Švedskoj, koji je opet napadao Hrvate. Dakle, to su bile smicalice tih raznih desničarskih struja i organizacija. Evo, sada kada je država Hrvatska stvorena, toga Karimhana nigdje nema.

ĐILAS: Meni sada postaje dosta jasna Vaša ličnost. Vi ste ličnost sa naglašenim identitetom, individualac koji je, kada je odabrao svoj put, išao njime. I nezavisna ste ličnost, što je naročito važno. Ispričaću jednu anegdodu o emigraciji, mada nije u vezi sa našom temom. Jedan čovjek je bežao iz Jugoslavije pa su ga uhvatili emigranti da ga prokontrolišu. Otvore mu kofer i vide Titovu sliku, pa kažu: Tebe šalju UDBA i Tito, nosiš njegovu sliku. – Kaže: Ne, nego kad me uhvati nostalgija za zemljom, ja u tu sliku pogledam i prođe me. Sad, molim Vas, nastavite.

NADEŽDA: "Bosanski pogledi" su počeli da izlaze u Austriji šezdesetih godina i izlazili su deset godina. Vi ste bili njihov osnivač. Kad su prestali da izlaze "Bosanski pogledi", kao da je nekako zamro rad Liberalnog saveza Bošnjaka, organizacije koju ste Vi bili u međuvremenu osnovali. Zapravo, moglo bi se reći da dok su izlazili "Bosanski pogledi" vani je delovao i Liberalni savez Bošnjaka. Mislim da sam u pravu ako kažem da se ništa više nije dešavalo na zajedničkoj organizaciji muslimana.

ZULFIKARPAŠIĆ: Da, tu ima pomalo istine. Ja sam izdavajući "Bosanske poglede" često morao sve sam pisati. Često mi se dogodilo da sam članke

koji su dolazili od raznih naših intelektualaca u potpunosti mijenjao. Ostavio bih samo naslov i potpis. Ja sam te "Bosanske poglede" financirao, jer prihodi od pretplata nisu bili dovoljni ni da se plati papir i poštarina. Bio je to prilično veliki teret za mene, a bilo je raznoraznih priča u emigraciji, zapravo intriga. Jedna od njih je bila da sam ja izdavajući "Bosanske poglede" dobro zarađivao. U to vrijeme osnovana je Demokratska alternativa u emigraciji. Bio sam jedan od nosilaca te politike, moglo bi se reći od samog osnivanja sam u njoj. Mi nismo bili za rušenje, za revoluciju protiv komunizma. Kao čovjeku koji je bio u ratu i revoluciji, meni je bilo jasno da je na Balkanu svaki vojni sukob, svaka revolucija krv do koljena, i to većinom stradaju nedužni ljudi.

Naša grupa, Demokratska alternativa, bila je za reformiranje komunističkog društva, pa čak i da oni sami izvrše izvjesne reforme. Mi bismo se, u tom slučaju, vjerovatno vratili. Ja bih se vratio, možda, kao čovjek koji bi radio na kulturnom polju, napravio Bošnjački institut. Nisam vjerovao da se u okviru komunističkoga režima ne mogu pojaviti ljudi koji su u stanju izvršiti reforme. Na primjer, uvođenje nacionalnoga ključa u Bosni bio je vrlo značajan korak za stabiliziranje i za političko rješenje. To je bio pozitivan korak, u to sam siguran, jer ja nisam po "zanimanju" anti-komunista. Zato je meni, kada sam došao u emigraciju, bilo strano da sjednem i napišem knjigu samo protiv komunizma. Treba pisati knjigu o problemima, ciljevima i željama tvoga naroda, pa usto i protiv komunizma! To je ono što ja smatram potrebnim.

Krenuo sam putem koji je meni odgovarao, i tome je bila osnov moja tradicija - vjerska, bogumilska, demokratska. Mi smo u Demokratskoj alternativni javno i glasno rekli da nismo za rušenje sistema silom, nego za reforme, za saradnju s onim opozicionim snagama unutar režima koje žele da ga reformiraju.

Za mene je bilo problematično kad su muslimani bili priznati kao narod. Vodio sam polemiku s nizom intelektualaca u zemlji. Imao sam kontakte s ljudima u Jugoslaviji, na primer s Hamdijom Čemerlićem, koji je bio rektor univerze, i da ne nabrajam imena, susretao sam ih u Evropi i u Turskoj kad su dolazili. Nikada te ljude nisam uvlačio u neku emigrantsku konspiraciju. Rekao sam: mi smo slobodni ljudi, možemo diskutirati, što vi mislite o tome i tome? Pa bismo razgovarali. Pisali smo neke knjige, bili smo zainteresirani da to ljudi čitaju. Ali ja se nisam bavio ilegalnim radom protiv režima, jer

sam smatrao da kritikom treba javno pobijati sistem. Takav je bio moj stav. Dobro se sjećam jedne diskusije s rektorom Čemerlićem, dva dana smo razgovarali u Zürichu. Bio sam za to da treba priznati Bošnjaštvo. Pitao sam ga zašto nije insistirao na tome sa svojom grupom intelektualaca. Tvrdio mi je da nas jugoslavenska statistika krivotvori i krije prave brojke. Po statističkim izvorima - rekao je - nas je u Bosni 35 procenata, a to nije tačno, nego nas je 47 procenata, jer su tu i ljudi koji se izjašnjavaju kao Jugosloveni, zatim četiri-pet procenata muslimana se izjašnjavaju Srbima, do dva procenta Hrvatima, mnogi Romi bili su muslimani. Njegova je teza bila - ako mi sada kažemo da hoćemo Bošnjaštvo, pa Bošnjaka bude 40 procenata, ispast će da su se i drugi izjašnjavali Bošnjacima i da nas nema više od 30 procenata: "Ovako, neka se izjasnimo kao Muslimani, da postignemo 45 ili 50 procenata, a onda će druga faza biti da se identificiramo kao Bošnjaci. Osim toga nama Srbi i Hrvati to ne daju. Ne daju nam da budemo Bošnjaci, pa gotovo."

DILAS: Oni su bili Bosanci, a samo su muslimani Bošnjaci.

ZULFIKARPAŠIĆ: Ja nisam prihvaćao taj Čemerlićev argumenat, ali on me je uvjerio da zaista postoji falsifikat naše statistike u pogledu muslimana. I niz raznih ovakvih i sličnih stvari bile su za mene apsurd. Kažu - Muslimani su nacija, ali nemaju svoje književnosti, nemojte o tome govoriti. Čitao sam tekstove koji govore da muslimani nemaju kulturnih ustanova: "Muslimani su narod, ali taj narod ne smije imati nikakvih kulturnih ustanova niti ikakvih formi pornoću kojih bi izražavao svoj nacionalni identitet. Muslimanska literatura ne postoji." Istina, ne postoji muslimanska literatura, ali postoji bošnjačka literatura, mi imamo tipične književnike, Bošnjake muslimane. Ali, morala se provesti identifikacija muslimana kao Muslimana, s velikim M, što je apsurd, glupost. Niz raznih dilema koje su došle u pitanje rješavanjem problema Bosne i Bošnjaštva zahtijevali su suzdržanost. Nisam htio upasti u zamku da sve a priori odbijem zbog toga što je to Titov režim uradio. S druge strane, nisam htio ni da ih podržim, s obzirom na to da su oni niz osnovnih stvari potpuno zanemarili: pitanje kulture, kulturnih ustanova, kulturnih manifestacija...

Napravio sam malu pauzu, da bih tu stvar izdiskutirao prvo sam sa sobom, a zatim s tim bošnjačkim intelektualcima s kojima sam imao veze.

Zato sam bio nevjerovatno iznenađen kad je ta grupa muslimanskih intelektualaca, ta religiozna skupina oko Alije Izetbegovića bila protiv bošnjaštva. Imate milijardu muslimana, ali nemate ni jednog jedinog naroda pod tim vjerskim imenom, svaki je od njih Indonežanin, ili Maležanin, Arapin, Sirijac, Egipćanin, Alžirac, Turčin, Pakistanac itd.

NADEŽDA: Kako je došlo do ukidanja "Bosanskih pogleda", da li ste Vi prekinuli ili je došla neka zabrana "Bosanskih pogleda", ili je zbog nekih drugih unutrašnjih odnosa među muslimanima u emigraciji list prestao da izlazi? Ili je možda što ste Vi više vremena hteli da posvetite Demokratskoj alternativni?

ZULFIKARPAŠIĆ: Demokratska alternativa je apsorbirala samo mali dio moje političke aktivnosti, i to paralelno. Prije svega, ja sam bio za to da časopis "Bosanski pogledi" ipak ostane na jednom nivou. Govorili su mi ljudi političkog formata, kao što je bio dr Juraj Krnjević⁵⁵ ili Ratko Parežanin⁵⁶, da je to jedini list koji pročitaju od prve do poslednje riječi. Mi smo to radili u formi biltena, bez velikih pretenzija, s obzirom na naše materijalno stanje. Ja sam tu izricao svoj politički stav, koji je zahtijevao izvjesno produbljivanje i analize.

Moram takode priznati da je u to vrijeme bilo nekih zamjerki na list, jer su mnogi ljudi prohrvatske orijentacije tražili da vodim protusrpsku politiku, a naročito su brojni muslimani tražili da vodim politiku protiv Krnjevića i protiv Hrvata. Krnjević je apostrofirao zato što je uvijek govorio da su muslimani Hrvati, on je uvijek čestitao Bajram, ali uvijek kao da smo mi dio hrvatskoga kolektiva. Osobno sam bio s Krnjevićem prijatelj, cijenio sam ga i nisam htio pisati protiv njega, već sam govorio – pazite, ljudi moji, on je uvjeren da je to tako, ali nam je veliki prijatelj. Kad god je trebalo da se negdje pomogne, Krnjević je to spremno činio.

Na pritisak, kad je izbila afera oko pokrštavanja muslimana u emigraciji, gdje su neki revni svećenici jednostavno počeli prevoditi na katoličku vjeru naivne mladiće muslimane po Austriji i Italiji. Skupio sam jednoga dana

⁵⁵ Juraj Krnjević, generalni sekretar, a kasnije predsjednik Hrvatske seljačke stranke, podpredsjednik jugoslavenske ratne vlade u Londonu, ostao u emigraciji, gdje je i umro.

⁵⁶ Ratko Parežanin, između dva rata narodni poslanik, u emigraciji urednik "Iskre", lista Ljotićevog pokreta.

nekoliko intelektualaca, napisali smo pismo i poslali ga Meštroviću, Krnjeviću, Mačeku i drugima, gdje smo tražili da se s tim prestane. Onda je to Krnjević objavio i javno u svojoj štampi napao tu praksu i one koji je provode. Ako je u pitanju bio neki problem muslimana Bosne, Krnjević se uvijek pokazao kao prijatelj.

"Bosanski pogledi" – ni protiv Srba, ni protiv Hrvata

Nisam htio da se taj list pretvori u polemički list protiv Srba, protiv Hrvata, nego da bude konstruktivan list koji pruža mogućnosti iznalaženja rješenja i da vrbuje demokratske političare – hrvatske, makedonske, slovenske i srpske, za razumjevanje prema nama. Bio sam vrlo prijatno iznenađen što su se ljudi koji su bili najaktivniji i iz najuglednijih političkih demokratskih stranaka pretplaćivali na "Bosanske poglede", to me je ohrabrivalo. List je bio čitan i citiran i od hrvatskih i od srpskih novina. Ljudi su prije svega vidjeli da nama nije cilj oklevetati jedan narod, nego iznositi najnužnije o našim nevoljama, objasniti naše probleme i boriti se za koru hljeba i komad zemlje gdje možemo normalno i mirno živjeti. Skoro sve ambasade evropskih zemalja u Beogradu bile su abonirane na "Bosanske poglede", isto kao i preko pedeset univerziteta i slavenskih instituta i seminara širom Evrope i Amerike, a tako i brojni ugledni evropski i američki listovi. Taj interes za list mi je pokazao da se u krugovima koji se žele objektivno informirati o problemima Bosne i Bošnjaka traži jedan autentični hošnjački izvor.

Onda mi je pala u ruke polemika između dvojice mojih prijatelja o "Bosanskim pogledima", gdje su oni kritički gledali na list i na mene. Jedan je pisao kako ja samovoljno radim, kako hoću da predstavljam sve muslimane, kako ne slušam nikoga, mada, kad bi mi taj isti poslao članak, uvijek bi napisao neka prepravim kako hoću, jer je bio lijen da se sam potruđi. Onaj drugi je tvrdio kako se ja izdavanjem časopisa materijalno situiram, jer da ljudi obilato pomažu list. Činjenica jest da nikakvih velikih pomoći nije bilo. Bio je u Čikagu jedan stari emigrant koji bi mi poslao svake godine stotinu dolara, i to je bio najveći prilog. Jedna država, velesila, pozvala me bila preko svoga ambasadora u Švicarskoj ponudivši da financira izdavanje "Bosanskih pogleda", tako što bi platili urednicima po hiljadu dolara – to su

tada bili veliki novci – i snosili sve troškove izdavanja. Ja sam se na to nasmijao: Hvala lijepo, mi to niti trebamo, niti hoćemo, niti to mene zanima.

Ta korespondencija između dvojice poznanika, njihova polemika i kritika bile su razlog da kažem: dobro gospodo, evo vam, sada pokušajte vi! Sve materijale koje sam bio pripremio za jedan broj poslao sam u Beč – evo, vi izdajte, ja ću vam za svaki broj poslati po 500 dolara i napisati članak. Hajde sada, bujrum, počnite izdavati! Onda je izišao taj broj koji sam već bio pripremio, i oni su prestali s izdavanjem, niko više nije htio na tome raditi, a ja sam se posvetio svome poslu kojeg sam ima preko glave.

DILAS: Dobro, ja imam još jedno pitanje, koje ste Vi pokrenuli, inače bih na njega i zaboravio. Da li ste dok ste još bili u zemlji pisali neke političke članke ili ste tek u emigraciji počeli, postali – tako da kažem – politički pisac?

ZULFIKARPAŠIĆ: Još kao dječak, kao srednjoškolac počeo sam pisati.

NADEŽDA: Sa gašenjem lista, ostali su pojedinci, kao Vi, kao Smail Balić⁵⁷, kao Teufik Velagić⁵⁸, koji su se drugačije organizovali. Vi ste ostali svi dobri prijatelji, to ne sporim, ali je svako delovao u nekom drugom pravcu. Da li to znači da zapravo muslimanska emigrantska politička elita nije imala ozbiljnije kritike prema tadašnjem režimu u Jugoslaviji, jer s obzirom na to da su i hrvatska i srpska i slovenačka emigracija zapravo radile potpuno drugačije, stalno upozoravajući da taj sistem u Jugoslaviji treba srušiti. Da li ste vi muslimani onda bili zadovoljniji tom Jugoslavijom?

ZULFIKARPAŠIĆ: Postoji jedna činjenica koja se ne treba izgubiti iz vida, i svaki čovjek koji se bavi politikom treba je držati na umu: političar mora ocjenjivati stvari ne po svojim željama, nego po situaciji, po stanju. Poznao sam velik broj ljudi, ne iz moje familije nego prijatelja, intelektualaca, advokata, doktora, inženjera koji su dolazili u inostranstvo i tražili

⁵⁷ Dr Smail Balić, orijentalista, pisac i publicista, bio kustos austrijske nacionalne biblioteke, predsjednik "Mačice Bošnjaka", objavio više stotina naučnih radova. (Najpoznatija djela: Kultura Bošnjaka, Das Unbekannte Bosnien....).

⁵⁸ Ing Teufik Velagić, kao član organizacije "Mladi muslimani" suđen na dugogodišnju robiju, u emigraciji član Demokratske alternative, predsjednik SDA za Austriju.

kontakt sa mnom, ne da bi radili protiv Jugoslavije, već iz društvenih, konvencionalnih razloga. Meni je bilo sasvim jasno da je poslije Drugoga svjetskog rata režim koji je Tito zaveo u Jugoslaviji bio u neku ruku pozitivna opcija za muslimane, u odnosu na druge opcije koje su značile katastrofu. Da je stvaranje Bosne u historijskim granicama kao posebne republike, ma kako ona bila u početku ograničena, davalo stvarnu podlogu za jedan, ne bih rekao normalan, ali ipak pozitivan razvitak muslimana. Mislim da su od svih naroda u bivšoj Jugoslaviji Bošnjaci i Makedonci bili najbliži jugoslavenskoj koncepciji. Režim je, može se reći, uživao izvjesnu naklonost među muslimanima. Dok su se Srbi i Hrvati smatrali ograničenima, dotle su muslimani dobili više nego što bi dobili pod nekim drugim uvjetima. To je bila činjenica, i meni je bilo jasno iz razgovora s prijateljima, intelektualcima, da su i oni bili svjesni toga. Muslimani su jednako kao i ostali imali mogućnost školovanja i bile su im otvorene mogućnosti obrazovanja, sticanja znanja. Tako su mogli ući u utakmicu, a kad se stvori jedan intelektualni sloj, onda se stvori i nacionalna svijest.

Nije tačno da je s prestankom izlaska lista prestala i druga aktivnost. Liberalni savez bošnjaka ostao je i dalje djelovati. Imali smo niz sastanaka. Sastajali smo se, na primjer, u Južnoj Francuskoj, gdje je održan jedan veliki sastanak između nas i predstavnika Hrvatske seljačke stranke. Diskutiralo se o pitanju zajedničkoga rada. Održali smo i u Londonu veliku konferenciju sa srpskim emigrantskim udruženjem "Oslobodenje", prisustvovali smo kongresu "Oslobodenja" u Njemačkoj, gdje smo dr Smail Balić i ja govorili. Onda smo imali sastanke s predstavnicima i grupama iz Makedonije, potom i sa Slovencima imali niz raznih kontakata. I posjećivali smo se, ja sam bio u Argentini s Kremžarom, predsjednikom Slovenske ljudske stranke, ugovarali smo suradnju i djelovanje. Međutim, sasvim je drugačije kad imate list koji o tome govori, a sasvim je drugačije kad lista nemate. Na primjer, taj sastanak u Argentini zabilježen je samo u nekom argentinskom listu, i poslije desetak godina teško je naći trag da ste vi bili tamo, da je jedna grupa razgovarala. Nije to sistematski obrađeno kao u jednom listu koji izlazi redovno, to je tačno. Dakle, ta Bošnjačka organizacija nije prestala raditi, ali je svakako izgubila organ koji bi o tome redovno javljao.

DILAS: Iz Vašeg izlaganja sam stekao utisak da je kroz "Bosanske poglede" ono što bismo mogli nazvati muslimansko-bošnjačka ideja, doživjela

evoluciju i ušla u fazu u kojoj ranije nije bila. U ovom smislu, svi muslimanski pokreti koje znamo pre ovog nisu autentično demokratski, pa ni Spahov. Tek tada dolazi do autentične, moderne demokratske ideje koja se spaja sa bošnjaštvom: to je, za mene, evolucija nacionalne svesti – dolazi do postupnog sazrevanja, ili učvršćivanja, formulisanja kroz demokratiju, nacionalne svesti. Da li se slažete?

ZULFIKARPAŠIĆ: Meni je ova Vaša ocjena jako laskava, tu sam tendenciju, taj cilj zaista imao. Da se artikulira muslimanski nacionalni pokret na jeduoj tradiciji Bosne za koju sam smatrao da je duboko demokratska, tolerantna, da se adaptira u moderan, liberalan demokratski sistem i shvatanja koja nama najbolje odgovaraju. Bio sam duboko uvjeren da je jedini put perspektive, dolaska do uspjeha u tome da možemo postati politički partner našim kornšijama. Da se ti velovi inalo razgrnu, podignu i povede otvoren dijalog. Kod nas uvijek postoji tendencija da politički pokreti, stranke u principu znaju šta žele, ali nisu u stanju uvjeriti u svoju dobru volju i dobru namjeru ni svoje partnere, ni svoje protivnike.

DILAS: Ja ne nalazim demokratskog pokreta pre Vas među muslimanima. Možda Vi nalazite? Bilo je muslimana koji su bili prave demokrate, ali na jugoslovenskoj liniji. Uzmite, na primjer, Hasana Rebca⁵⁹ – on je tipičan, ali to su one generacije koje su smatrale da su Jugoslaveni jedna nacija i kroz to su išli i ka demokratiji. Ja ne znam, možda Vi znate, neki demokratski pokret koji bi bio značajan?

ZULFIKARPAŠIĆ: Uvijek sam smatrao velikim nedostatkom što su se muslimanski intelektualci gubili u tim jugoslavenskim pokretima, koji su možda i imali dobre namjere, ili u hrvatskim i srpskim organizacijama, ili u čisto vjerskoj organizaciji, koja je isto tako, po mom mišljenju, bila za nas opasna i nedostatna. Jedna od mojih najžešćih polemika, nakon što sam se vratio u zemlju, bila je s ovom grupom fanatiziranih politikanata koji su htjeli staviti islam u službu svojih političkih predstavi, i koja je sada na vlasti, a nastala je kada sam im napisao da oru iz svoje vjernosti islamu nisu u svojim srcima ostavili mjesta za nacionalni osjećaj. Prilikom posjete jednom

istaknutom članu te grupe, Salihu Behmenu, rekao mi je: "Ja sam jedan od tih." On je sam sebe prepoznao, nije se krio ali je meni predbacio što sam to napisao. A ja i jesam i na njega i na njegovog brata mislio.

DILAS: Dok ste bili u Švajcarskoj, pokušali ste, odnosno drugi zajedno sa Vama, da napravite jednu deklaraciju budućeg uređenja Jugoslavije. Prvo ste pokušali, koliko znam, s Meštovićem, i to nije išlo, a onda ste to uradili sa grupom "Oslobođenje". Kad sam to čitao, rekao sam: Dobro, da se jednom i u emigraciji nešto pametno dogodi. Suština te deklaracije je da se granice republika ne menjaju. Kao da ste predviđali, Vi i oni iz "Oslobođenja", da će sam pokušaj menjanja granica izazvati velike nesreće i da bez očuvanja granica nije moguć nikakav demokratski sporazum i demokratski razvitak. Budite ljubazni, možete li nam o tome nešto reći!?

ZULFIKARPAŠIĆ: Pitanje unutrašnjeg rješenja Jugoslavije bilo je pitanje života i smrti, pitanje egzistencije svih naroda u toj zemlji. To je jeduo od najvažnijih pitanja uopće, i mi smo bili uvjereni da će u Jugoslaviji doći do izmjena. Demokratska alternativa je o tome mnogo diskutirala, mi smo proveli mnogo dana, mnogo noći, po raznim krajevima svijeta, gdje smo se sastajali i diskutirali kako to pitanje riješiti. Vidite, većina nas je došla do zaključka da se ne smije izazvati rat. Veliki broj ljudi, i ja sam jedan od tih, nije smatrao da je Jugoslavija neminovna i da se Jugoslavija na svaki način mora očuvati. Meni je bilo jasno da se Jugoslavija mora iz temelja reorganizirati, a da bi došlo do rješenja jugoslavenskog pitanja, moralo se riješiti pitanje suvereniteta svakoga naroda i suvereniteta svake republike. Pitanje federacije i konfederacije je pitanje suvereniteta. Vi možete jedan dio suvereniteta dati centralnoj vladi, ali ga možete i povući. Vidite, ja sam bio uvijek svjestan toga da su izvjesne granice u Jugoslaviji nepravedne. Mada su granice Bosne, koje se kroz tri stotine godina nisu značajno izmijenile, izuzimajući gubitak Sandžaka, bile prihvatljive. Ali zbog relativno manjih graničnih problema napraviti rat, dovesti naše narode na klaonicu, to se moralo izbjeći na svaki način.

DILAS: Ja sam, Adile, učestvovao u pravljenju granica Jugoslovenske granice – da ne ulazim u detalje – spadaju u dobro rešene i relativno pravedne, podvlačim ovo relativno: u Evropi nema pravednih granica. Jedino

⁵⁹ Hasan Rebac, političar i kulturni radnik jugoslavenske orijentacije, djelovao između dva rata.

Island ima, jer se za to postarao neko drugi, a ne ljudi. Prema tome, komunisti Jugoslavije, o čemu ćemo pričati opširnije, u stvari su dobro rešili granicu. Nastavite.

ZULFIKARPAŠIĆ: Uočio sam da nijedna politička stranka, nijedna politička formacija, ni jedna grupa u Jugoslaviji nije imala rješenja za Jugoslaviju, nije imala alternativu komunističkom režimu. To su sve bili problemi lokalnog karaktera. Srbi su imali svoje predodžbe, Hrvati su imali svoje, Slovenci svoje, ali jednog globalnog rješenja za Jugoslaviju nije bilo. Jedino globalno rješenje za Jugoslaviju imala je Demokratska alternativa. Mislim da i to ima mnogo nedostataka. Bilo je stvari s kojima se nisam složio, ali sam ih prihvatio, jer nismo imali bolje rješenje. U svakom slučaju, cilj demokratske emigracije kojoj sam ja pripadao bio je da se stvori savez država ili Jugoslavija suverenih naroda, da se stvore nacionalne institucije, da u vojsci samo specijalne jedinice budu zajedničke, da svaka republika ima svoju vojsku, da ima svoje sudstvo, da ima svoje školstvo, da budu potpuno zagarantirana vjerska, kulturna i nacionalna prava na čitavom području i da se izbjegne prevlast jednoga naroda nad drugim.

Jasno je bilo još 1941. godine da ne može opstati Jugoslavija ako njeni narodi nisu ravnopravni i slobodni. O promijenama granica pojedinih republika nismo prihvatili diskusije. U to se nije smjelo dirati. Danas se najbolje vidi u kojoj mjeri je taj naš stav bio ispravan.

DILAS: Dobro, kako je došlo do sporazuma sa "Oslobodenjem"? Je li diskusija dugo trajala i zašto niste postigli sporazum sa Meštrovićevom grupom?

ZULFIKARPAŠIĆ: Nakon dolaska komunista na vlast još je bila svježja ideja države Hrvatske koja se bazirala na rušenju Jugoslavije. S obzirom da su u emigraciji ustaše bili nosioci te ideje, smatrao sam da ta ideja nije do dubine promišljena niti za one prilike realna. Uvijek je važno koje su snage za jednu stvar i koje su mogućnosti da se taj problem riješi. Iluzije su postojale kod svakog od naših balkanskih naroda. Što je narod manji to su mu apetiti veći. A mi smo uvijek nevjerojatno precjenjivali značaj vlastite snage. Karakteristično za nas je da smo imali rješenja u teorijama za čije sprovođenje ste morali uništiti svoga komšiju, moralo ga se baciti na koljena. Vidite, ti

nacionalizmi, kojima su rješenja jedino pobjeda i uništenje drugoga, mogu uroditi tako krvavim i tako besmislenim sukobima kakvi se sada događaju. Evo, dok sada diskutiramo, očevidno srpske vođe u Bosni idu za ostvarenjem jedne takve ideje, stanja koji više niko – kako oni misle – ne može ispraviti.

DILAS: Moj utisak, u vezi sa Vašim pregovorima s Meštrovićem i tom hrvatskom grupom, bio je tada – da je u pozadini neslaganja bilo da oni nisu priznavali Bosnu kao posebnost, kao državni entitet – da nisu hteli to da prihvate i da ste se zbog toga razišli, dok je grupa "Oslobodenje" to prihvatila, samim tim što je prihvatila nemanjanje gaulica.

ZULFIKARPAŠIĆ: To je tačno, ali ja sam u razgovoru s Meštrovićem kod njega uvijek nalazio izvjesnu spremnost da se prilagodi, jer on je bio i ostao romantičar i zagovarač zajedničkog života. Međutim, on nije bio, neću da kažem čvrst, ali nije bio fanatiziran. On je bio čovjek koji bi možda izmijenio mišljenje da smo se mi složili pa da se naknadno pojavio srpski partner. Ja sam od početka imao isto stanovište. Ne mogu Hrvati govoriti u moje ime. Neću da idem niti pod plašt Srba da bih razgovarao s Hrvatima, niti pod plašt Hrvata da bih pregovarao sa Srbima. Mi se dogovaramo kao ravnopravni partneri. U periodu kada se pojavila ta tendencija za ravnopravan tretman kod ove grupe hrvatskih intelektualaca, koja nije dugo trajala, kod Meštrovića, Radice i još nekih, oni su naišli na veliku opoziciju hrvatskih nacionalista, iz prostog razloga što su hrvatski nacionalisti stajali potpuno na stanovištu Hrvatske Ante Pavelića i bili uvjereni da se država Hrvatska, takva, može ponovo stvoriti i da se na to mora ići. Ideja Meštrovića je vjerovatno i s te strane bila ugrožena. S njima nisam vodio velike polemike, iz razloga što je taj osnovni princip, koji ste i Vi spomenuli, da je Bosna dio Hrvatske, za mene bio apsolutno neprihvatljiv.

Prva politička organizacija koja je bila spremna razgovarati o tome bilo je "Oslobodenje". "Oslobodenje" je bilo prvo koje je povuklo konzekvencu iz historijske činjenice da je Bosna republika i da ona kao takova treba i ostati. Zato je nama bilo lakše pregovarati, i zato je stav "Oslobodenja" i u stvaranju Demokratske alternative bio jedan od važnih faktora u našem radu i u našoj orijentaciji. Na prvom sastanku, kome nisam prisustvovao, došlo je do izvjesnoga sporazuma koji nisam prihvatio. Riječ je o prijedlogu koji je napravio dr Maček i dao ga dr Pešelju da ga on donese na sastanak. Oni su ga tada potpisali, doduše s tim da se ne objavi, već ostane kao stvar za neku

diskusiju. Hrvati su, uprkos toga, tvrdili da je to potpisano. U tom sporazumu je za nekoliko kotareva u Vojvodini govoreno da ih treba pripojiti Hrvatskoj. Osobno nisam imao ništa protiv toga, ali sam imao protiv principa. Bio sam protiv mijenjanja granica republika, jer sam znao da ako se počnu mijenjati granice i ako se prihvati taj princip, mi nikada nećemo doći do sporazuma, jer će uvijek biti da bi nešto trebalo "izvaditi" iz Bosne u Hrvatsku, Srbiju, ili obratno, a onda se može lahko dovesti u pitanje mirno rješenje. Princip izmjene granica za mene nije bio prihvatljiv. Na idućim sastancima Demokratske alternative počeli smo temeljito ispitivati mogućnosti i izanalizirati metode i planove o mirnom prelazu iz diktature u demokraciju odnosno kako omogućiti demokratske procese a da ne dođe do međunacionalnih sukoba. To smo nu planirali čitav decenij prije pojave Gorbačova, jer smo analizom došli do uvjerenja da se u sferi realsocijalizma pojavljuju velike krize, ali i snage koje žele promjenu u okviru reformi i mirnih procesa.

DILAS: Nije li u tom hrvatskom stavu, jer pomenuli ste Mačeka u pozadini i njihovo prihvatanje, njihovo vraćanje na sporazum Cvetković-Maček odnosno princ Pavle-Maček, koji je po mom mišljenju u prvom redu za muslimane u Bosni bio loš, nepravedan – nije li, dakle, takav stav poguban za muslimane? Maček je u izjavi, kada su ga upitali kako je rešeno pitanje muslimana rekao: "Nismo vodili računa."

ZULFIKARPAŠIĆ: On je i meni rekao da su se dogovorili kao da muslimana nema. Uzet je princip: gdje je većina Srba, to ostaje van Banovine Hrvatske, gdje je većina katolika Hrvata, ulazi u Banovinu Hrvatsku, nezavisno od toga kakav je odnos muslimana prema jednome i prema drugome. To znači, ako je bilo trećina Hrvata i petina Srba, onda je išlo u Hrvatsku, a što je na tom mjestu pedeset procenata muslimana nije igralo nikakvu ulogu.

DILAS: U politici Tuđmana – to je on javno izražavao, prva koncepcija je bila podeliti Bosnu sa Srbima, a kad je video da to ne ide, onda je, po mome mišljenju, uzeo drugu koncepciju – da bude prihvaćena i priznata ponovo teritorija Banovine. Inače ne možete objasniti onolika krvavljenja oko Mostara i rušenja Mostara, sem tim principom, sem tim njegovim pogledima. Mostar je, kao što znate, pripadao Banovini Hrvatskoj, iako u njemu faktički muslimani predstavljaju najbrojniju grupu i danas i pre Drugog svetskog rata.

ZULFIKARPAŠIĆ: I prije Drugog rata, pa sve do ovoga, u gradu su najbrojniji bili Muslimani, a tek u široj okolini relativnu većinu imali su Hrvati i zato su oni dobili Mostar. U samom je Mostaru pred ovaj rat bilo 34 procenata muslimana, 19 procenata Srba i 29 procenata Hrvata, dok je Bošnjaka na teritoriju mostarske općine bilo za jedan procenat više od Hrvata. Vi i pored toga imate niz srpskih političara u prošlosti i danas, srpskih nacionalista, koji govore o srpskom Mostaru – od Šantića do Đoga. Ali je činjenica da je ona stara tašlihanska, srpska čaršija odvajkada prisutna u Mostaru i da su starosjedioci pravoslavci imali iste običaje kao muslimani, imali su iste kuće i sličan mentalitet.

DILAS: Pomenuli ste Šantića. U vezi s tim, Šantić je, razume se, srpski pesnik, ali je, u manjoj mjeri, i muslimanski pesnik, ako ga tretirate široko kao pisca. A kao političar, on je bio Srbin, orijentacije srpsko-jugoslovenske, da tako kažem.

Vi ste u Cirihu osnovali Bošnjački institut sa ambicijama da ostavite nešto iza sebe, ambicijama koje su normalne za svakog čoveka koji se bavi politikom ili oseća u sebi neku kreativnost. Sem političkih motiva, pretpostavljam da ste imali i sentimentalnih. Vi ste sredstva koja ste uložili u Institut mogli da uložite u neki institut u Sarajevu – tamo ima gotovih, a moglo je biti i novih koje biste Vi napravili. Očevidno se to pokazalo dalekovido. S obzirom na sadašnje prilike, moglo bi se desiti da to bude jedini institut koji bi sačuvao nešto od dokumenata. Koje su Vam pobude bile da ga napravite, kakav je to institut, koliko je veliki i šta sadrži, ukratko?

ZULFIKARPAŠIĆ: Kad sam došao u emigraciju vidio sam da nema nijedne ustanove u svijetu gdje bi se moglo naučiti nešto o Bosni, o njenom jeziku, o njenoj kulturi. Mi Bošnjaci bili smo manje-više potpuno izolirani, i meni je to smetalo. Od djetinjstva sam skupljao knjige, imao sam u Foči veliku biblioteku, nekoliko hiljada knjiga. Imao sam biblioteku i u Sarajevu. Biblioteka u Foči izgorjela je s kućom 1942. godine, a ona u Sarajevu je pokradena. Meni je, tako reći, u krvi da skupljam materijale i knjige, i kada sam došao do materijalnih sredstava odlučio sam svoju privatnu biblioteku, koja se sastojala od desetak hiljada knjiga, pokloniti kao bazu Institutu i onda ga početi sistematski izgrađivati.

Od prvoga dana sam smatrao da Bošnjački institut mora biti mjesto gdje svaki čovjek iz Bosne i bilo otkuda može naći podatke o Bosni, o njenoj

historiji, o njenoj književnosti, njenoj prošlosti i sadašnjosti. Formirao sam "bosniku", koja čini osnovni i najveći dio institutske biblioteke, ali sam napravio i druge odjeljke - "serbiku", "kroatiku", "emigrantiku", "islamiku" i "tnrkiku", a pored toga i kompletnu "jugoslaviku". Raspolažemo sada s nešto između trideset i četrdeset hiljada knjiga, jednom prilično ozbiljnom arhivskom gradom, značajnim brojem rukopisa o Bosni - na turskom, arapskom i perzijskom jeziku - koje su pisali Bošnjaci, zatim zbirkom geografskih karata, fotografija, tu je i galerija bošnjačkih umjetnika, zbirka filmova mahom o Bosni, te videoteka, zbirka nošnji itd.

Vakuf za Bosnu

Bilo je perioda kad sam postao pesimista, zabrinut što će se dogoditi s Institutom. Od svih razočaranja koja sam doživio najveće je sigurno u pogledu kvaliteta naših ljudi, ne može se reći ni naroda, ni mase, ali te naše strukture ljudi - pojedinci su demoralizirani.

Bošnjački institut ima kuću čija je vrijednost nekoliko miliona švicarskih franaka, ima zbirku knjiga koja isto toliko vrijedi, a ima i jednu financijsku rezervu kao bazu za budućnost. Želja mi je da sve to ostane pri Univerzitetu u Zürichu. Institut je samostalna švicarska ustanova. Studirao sam zakone o zakladama u Evropi i vidio da država može dekretom ukinuti neki vakuf, jer joj, recimo, ne odgovara interesima. Na primjer, u nekim zemljama država ima pravo takav institut nacionalizirati i pokloniti ga nekoj drugoj ustanovi. Nasuprot tome, u Švicarskoj postoji vrlo decidan zakon o zakladama. Moj je institut priznat na cijeloj teritoriji Švicarske. Institut je dobio pravo da ustanovi centar za izučavanje ili univerzu. Saradujemo s Univerzitetom u Zürichu, oni su nam stavili na raspolaganje univerzitetsku infrastrukturu za veće priredbe. Htio bih naći ekipu mlađih ljudi koja bi dalje vodila Institut. Vjerovatno ću se odlučiti za rješenje da neko iz Univerziteta uvijek bude član Uprave, isto tako iz švicarske banke. Tako će biti osigurano da financijska sredstva budu korisno upotrebljavana. Stoga tražim nekoliko ljudi koji po svojoj kulturi i namjerama to neće zloupotrijebiti za vlastito bogaćenje, nego će im glavna briga biti da ustanova egzistira kao takva. S obzirom na moralni pad naših političkih, naučnih i kulturnih struktura, ja sam u ovom momentu pesimista i nastojim obnoviti upravu s nekoliko mladih ljudi.

Imao sam namjeru takav jedan institut napraviti i u Sarajevu. To

vjerovatno neće biti za moga života, ali ću ostaviti u amanet da se takav institut sredstvima koja imam stvori u Sarajevu. Da bude centar izmjene misli, susreta kultura, narodnosti, vjera. Još uvijek mislim da je život Bosne život različitih naroda, postojanje raznih kultura i kontakt između njih, izmjena misli, stvaranje mogućnosti prijateljskog i razumnog razgovora, stvaranje prilika za miran život. Nastojim da tu ulogu odigra Bošnjački institut.

DILAS: Adile, kad ste prešli u Švajcarsku, je li Vam bilo teško da počnete da organizujete poslove? Vi ste postigli jedno zavidno bogatstvo, je li to bilo teško postići, jeste li imali podršku nekog početnog kapitala ili ste počeli takoreći skoro od nule. Ispričajte nam nešto o tom svom švajcarskom periodu.

ZULFIKARPAŠIĆ: Švicarska je stroga i vrlo uredena zemlja, sa starom i bogatom tradicijom bankarstva, financijskog sistema, trgovine, gdje postoje striktna pravila kako se i s kim i na koji način mogu voditi poslovi. To je sistem koji sigurno onemogućava anarhiju ili igru slučajja, toga u Švicarskoj nema. Nema, kako se kaže, sreće, uvijek se rezultati postižu teškim trudom i radom. I pored toga, to je zemlja koja je vrlo ograničena propisima. Na primjer, u Švicarskoj vi ne možete uvesti jabuke u doba kada su švicarske jabuke na tržištu, nego kada na tržištu ponestaje jabuka, onda se daje dozvola da se iz Francuske ili iz neke druge zemlje uvezu. Isto tako pitanje kapitala, oni to reguliraju. Na primjer, ondje je jedno vrijeme bio propis, da biste položili svoj novac u Švicarsku, morali ste još platiti, a ne da vi dobijete kamatu.

Ovo govorim u prvom redu zato što su ljudi, kad sam se vratio u Bosnu, počeli pričati kako sam ja bio trgovac oružjem, koji je zaradio velike pare na nekim poluilegalnim mahinacijama. Jednome strancu u Švicarskoj je apsolutno nemoguće napraviti nezakonit posao, da ne plati tačno porez, da ne bude tačna evidencija o svakom zarađenom franku. To je nemoguće i jednom Švicarcu u Švicarskoj, a pogotovo strancu.

DILAS: Oko trgovine oružjem. drago mi je da čujem ovo što ste rekli, mada je trgovina oružjem takode trgovina, državna trgovina.

ZULFIKARPAŠIĆ: Ja sam govorio samo o tome šta se pričalo kad sam se vratio u Bosnu. Onda ima jedna pojedinost, u Švicarskoj je zabranjeno trgovati oružjem u područja koja su u ratu ili su ugrožena. Ne možete prodati oružje Turskoj, zato što ima probleme s Kurdima, ne možete prodati Libiji, ne možete prodati ni jednoj zemlji u kojoj vlada ratna opasnost. Arapskim zemljama se nije moglo prodavati zbog Izraela. Tako je bio uhapšen i suden vlasnik jedne velike, poznate firme, zato što je njegova firma iz Italije prodala oružje u jednu arapsku zemlju u doba kad je ondje bila kriza. Želim samo pokazati kako je ta fantazija koju sam čuo kad sam se vratio u zemlju – da sam došao do bogatstva na neki sumnjiv način ili na sreću, bez truda i znanja – zlonamjerna laž i jal. Sve je to u Švicarskoj, zemlji koja je tako stabilna, tako perfektno uređena, nemoguće. Mogućnost postoji da čovjek zaradi, da zaradi velike novce, ali to je uvijek rezultat poslova, mnogo truda, mnogo znanja.

Od politike do biznisa

Počeo sam kao novinar i član Društva novinara Švicarske. Imao sam status stranog novinara. Kada su počeli izlaziti "Bosanski pogledi", jugoslavenska je vlada nekoliko puta intervenirala protiv mene, s optužbom da pišem protiv Jugoslavije. Švicarska je neutralna zemlja, po švicarskim zakonima strancu je zabranjeno baviti se politikom.

Poznat je slučaj kako je Živko Topalović, predsjednik nekadašnje Socijalističke stranke u Jugoslaviji, izbačen iz Švicarske zato što je izdavao jedan sindikalni list, koji nije prijavio. I došao je u sukob s jednim običnim malim činovnikom. Bio je uvjeren, zato što ima velike veze s predsjednikom Socijalističke stranke Švicarske, da ga to pokriva. Inene su jednoga dana švicarske vlasti pozvale i saopćile mi da imaju poteškoće s jugoslavenskom vladom u vezi s mojim političkim djelovanjem, rekli su da se po zakonu ne smijem baviti politikom, a naročito ne smijem izdavati list koji piše protiv Jugoslavije. Je li on protiv Jugoslavije ili ne, to su Jugoslaveni mjerodavni da kažu, a oni se žale na pisanje lista.

Kao novinar više nisam mogao raditi, pa sam se zaposlio kao pravnik, kao stručnjak za procjenu šteta u jednom osiguravajućem zavodu, i onda sam sticajem okolnosti napravio jednu malu firmu koja se zvala "Adex", što znači Adil-eksport-import. Novac koji mi je trebao za firmu pozajmio sam od prijatelja Ljube Sirca.

Ljubo Sirc je bio profesor u Glasgowu, u Škotskoj, i u to vrijeme dobio je odštetu za svoju fabriku u Kranju, koju su Nijemci bili oduzeli. Meni je dao beskamatni zajam na godinu dana. Išlo je to i loše i dobro, dok mi jednog dana jedan bogataš, predsjednik švicarske banke, moj prijatelj, nije rekao, ocijenivši me valjda kao sposobnog čovjeka: "Zašto Vi ne biste s mojim sinom i s još jednim našim prijateljem advokatom napravili firmu..." To su bili Herry Schaefer i dr. Ulin Streiff. I onda smo napravili "Stamaco". Bilo je to nešto kao kad biste, na primjer, napravili firmu u Americi s Rockefellerom i Morganom. Ta dva imena su u Švicarskoj tako ugledna, i ja sam s njima, s početnim kapitalom od 100.000 švicarskih franaka, započeo posao. To je mala suma za jednu veliku kompaniju, ali smo nakon kratkog vremena posredovali za jedan kredit. Došla je zagrebačka firma "Merkur", koja je tražila kredite po Evropi, htjela je graditi hotele i uvesti neku robu. Tražila je kredit, a u to vrijeme Jugoslaviji se davao kredit s petnaest procenata kamata. Isposlovao sam im vrlo povoljan kredit od osam procenata. Banka im je odobrila kredit na dvadeset miliona, a mi smo trebali uzeti proviziju. Došao sam na ideju da mi "Merkuru" nabavimo robu, i preuzeo sam tu obavezu na sebe. I tako je počeo moj posao. Prethodno sam radio kao novinar, zarađivao dvije-tri hiljade franaka mjesečno, a kad sam taj prvi posao napravio zaradili smo svaki od nas po nekoliko stotina hiljada. Meni je to izgledalo prosto nevjerojatno, u meni se javio onaj ljevičarski duh i mislio sam da je to skoro nepravedno zarađeno.

DILAS: Ali slave, bogatstva i vlasti nikad nije mnogo!

ZULFIKARPAŠIĆ: Kad sam s njima stvorio tu firmu nisam bio poznat u poslovnom svijetu. Ljudi su pitali za Schaefera ili Streiffa, a ja sam bio neki nepoznati Zulfikarpašić. Međutim, nakon vrlo kratkog vremena firme s kojima smo radili počele su se raspitivati da li će doći gospodin Zulfikarpašić, i slično. Jer, uvijek sam bio tačan, držao riječ, bio korektan. Kako je Švicarska jako konzervativna sredina, meni je prijatelj bankar rekao – slušajte, Vi možete domjeti stotinu poslova, ali ako jedan posao donesete loš, Vi ste propali. Stotinu dobrih, to je normalno.

DILAS: To je baš strogo, kalvinistički.

ZULFIKARPAŠIĆ: Kalvinistički, da, to je zaista tako. I ja sam dobio dobru reputaciju i zarađivali smo jako dobro, bili smo poznati kao solidna firma. Danas kad sam sve to likvidirao, na primjer, za samo ime moje firme nudili su nekoliko miliona. Jer ta je firma u Evropi među bankarima stekla tako dobar ugled da sam mogao i samo ime dobro prodati. Međutim, odlučio sam da to ne uradim, iz prostog razloga što ja tada poslove ne mogu kontrolirati, a ne bih htio da to ime bude involvirano u neki posao koji ne odgovara potpuno mojim poslovnim principima i mom načinu poslovanja.

Jedan moj partner bio je poznati advokat, drugi je bio bankar, i mi smo zajednički zaradili dosta novaca. Ali sam jednog momenta vidio da u stvari ja radim za njih. Onda sam ih pozvao i rekao: gospodo moja, mi ćemo ostati prijatelji, ali ja ću vas isplatiti ili ću se povući, jer više neću da radim za vas. I mi smo se razišli, ja sam ih isplatio i preuzeo firmu, i u tom periodu kada sam ja bio jedini vlasnik firme, ona je ostvarila još veće zarade. Normalno, ostali smo dobri prijatelji. Kompanija je zastupala nekoliko najvećih firmi na svijetu, preko "Stamaca" su išle stotine i stotine miliona, civilni avioni, brodovi, pravile su se luke... Za svaki posao vi morate angažirati stotine firmi, stručnjake, morate raditi sve to da bi na kraju dobili rezultat. U svojoj sam sobi imao jedan specijalni zid za veliki posao koji bih počeo, na kome sam uveo sve datume, uvijek sam znao sve moje konkurente – to je bio generalštapski učin rada. Uživao sam u tome da imam uspjeha, da mogu "tući" velike svjetske firme. Vrlo često se događalo da su meni dolazile vlade nekih velikih zemalja i kažu mi: – Molim Vas, imamo jedan veliki posao na području tome i tome, željeli bismo da za nas vi to vodite, da zastupate našu industriju, mi vam za to plaćamo proviziju, toliku i toliku... Jer, vrlo se brzo pročulo da su poslovi koje sam ja preuzeo na sebe bili uspješno i na vrijeme završeni. U tom sam periodu, kad sam bio na vrhuncu poslovanja, od pedeset poslova koje bih započeo završavao četrdeset i pet. To je iziskivalo veliki rad, znalo se dogoditi da po dvije nedjelje nisam znao ni kakvo je vrijeme.

Rad bez predaha

Otišao bih u kancelariju kada je bio mrak, proveo čitavo vrijeme u radu, pojeo sendvič za ručak i došao bih kući u deset sati naveče. Bilo je momenata kada su me ljudi iz Amerike, prijatelji, upitali kakvo je vrijeme, a ja nemam pojma, nego odem do prozora, pogledam i kažem: pada kiša, ili sija sunce.

Nisam znao. Dakle, to je iziskivalo veliki angažman. Međutim, nije samo pitanje prednosti da čovjek radi, nego je pitanje i umijeća, i pregovora i načina da vam ljudi vjeruju kad vi dodete nekomu prodati nešto što košta pet stotina miliona dolara.

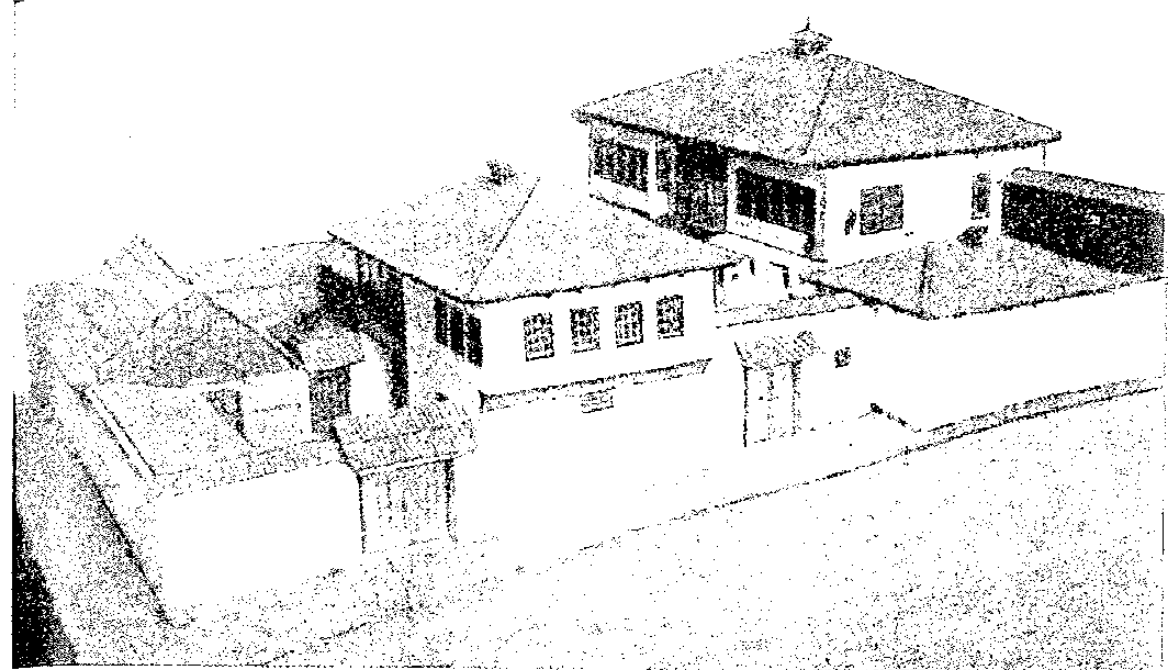
Tu je konkurencija ogromna. Kad neko pravi luke, tih firmi imate stotinu na svijetu, treba uvjeriti nekoga da je firma koja ide s vama najbolja, i zašto je najbolja. Trebate imati reputaciju da dovodite odlične firme, da se zna šta se tačno događa, da tu nema nikakvih problema, da je sve čisto. Tu se zaista morate držati svih pravila igre, pravila koja su vrlo stroga. Tu su određene provizije, male, ali su u sumi velike. Nikada nisam prihvatio ni jedan posao koji je bio oprečan mom političkom uvjerenju i mojim moralnim načelima. Tako je bilo mnogo slučajeva da sam odbio velike poslove, nisam htio raditi ako sam slutio da je riječ o partneru koji je kompromitiran. Neću vam govoriti imena, ali s nekim zemljama u principu nisam htio raditi. Uvijek sam tražio informacije preko švicarskih banaka. Ako bih dobio informaciju kako je riječ o nekorektnoj firmi ili čovjeku, nisam htio raditi s njima. Držao sam se principa da obadvije strane budu zadovoljne. Kad vi zastupate jednu firmu ona obično misli da vi za nju morate učiniti sve. Moj princip je bio da i ona mora uraditi sve za mušteriju, tako da se nikada ne može dogoditi da vam zamjere da ste dobili nešto što je zastarjelo, da ste dobili nešto što nije najbolje. Ja vjerujem u sreću u poslu kao mali doprinos, ali smatram da je u devedeset i devet posto slučajeva dobitak rezultat jednog organiziranog, sistematskog rada i angažiranja. Drugo što bih još htio reći jest da u ovom poslovnom svijetu vladaju nemilosrdni zakoni. Ima poslovice: U malim poslovima su pirane, u velikima ajkule.

U poslu sam imao izvanredna iskustva, stekao velike, dobre prijatelje. Ja u Švicarskoj imam dobru, vrlo solidnu reputaciju u poslovnom svijetu. Kad me štampa spomene, ili televizija, uvijek me predstave s najvećim respektom. Sjećam se da sam imao jednog bankara koji je vodio brigu oko mog poreza, pa mi on kaže da plaćam previše za porez. Ja kažem: "Moja je želja da plaćam sto miliona godišnje", jer to znači da bih zaradio tri stotine miliona. Naravno, to je bila šala. Moja firma je bila relativno mala. Nikada nisam htio od toga poduzeća napraviti veće. Meni u poslu ništa nije pomoglo to što sam musliman, kod Arapa, na primjer. Kao što mi nije ni odniglo u evropskim zemljama. U poslu vladaju drugi zakoni i drugi razlozi, kojih se čovjek mora držati.

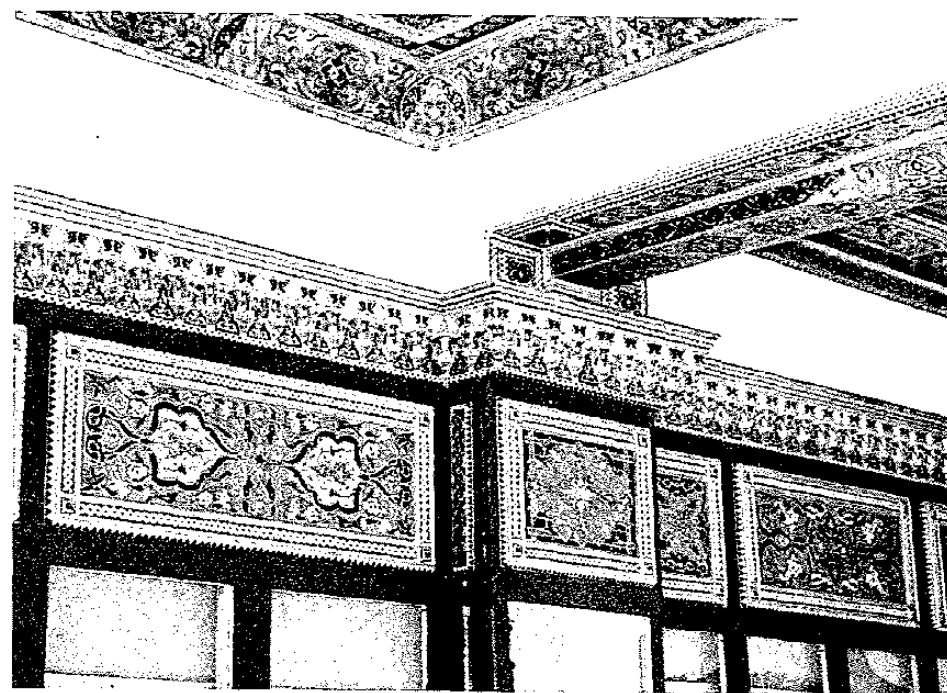
NADEŽDA: U ovom razgovoru mi se često dotičemo pitanja Vašeg idejnog opredeljenja. Kako ste se u životu opredeljivali za komunizam, kako za odlazak u emigraciju i boravak u emigraciji? Međutim, kada ste došli u emigraciju postojale su razne mogućnosti: da budete demokrata, socijal-demokrata, pošto je u to vreme Evropa već uveliko prepuna svih mogućih političkih opcija i mišljenja. Vi ste se opredelili da budete liberal, vi ste evropski liberal, i mene zapravo interesuje da li ste se Vi za to odlučili zbog nekog nasleđa koje ste nosili iz svoje kuće ili zbog nečeg drugog? Da li bi se moglo reći da ste liberal zato što ste u dubini duše bili Bošnjak, što ste nosili tradiciju bogumilstva ili islama?

ZULFIKARPAŠIĆ: Odvajanje od komunizma jest, po pravilu, traženje jednog drugog identiteta. Jer čovjek koji je naučio na totalnu identifikaciju s jednim pokretom koji hoće da izmijeni svijet, s pokretom koji zahtijeva veliku disciplinu, veliku angažiranost i totalnu odanost, u tom čovjeku nastaje veliki vakuum nakon odvajanja i razlaza, koji se može završiti vrlo loše po čovjeka, gotovo bih rekao rastakanjem njegova karaktera i ličnosti. S druge strane, pronalaženje surugata i drugog angažiranja nekako čudnovato vodi kroz nacionalnu identifikaciju. Mnogi bivši komunisti padaju u nacionalnu - ne mora biti romantiku, ali nacionalnu identifikaciju sa svojim narodom, možda da bi na taj način našli sebe. Kad sam došao u emigraciju, to je ipak bilo s početka 1946. godine, tada je komunizam još bio u fazi stabilizacije. Moja generacija bila je oduševljena i jako se angažirala na rješavanju problema, a emigracija je u to vrijeme bila u velikoj većini kolaboraterska i fašistička. U emigraciji su bili ustaše, četnici, bio je tanki sloj bivših političara, poput Mačeka, vlade u Londonu, kao i ljudi koji su iz drugih razloga pobjegli.

Mene je emigracija dočekala jako neprijateljski, mislili su da sam agent, da sam čovjek koji je poslan s nekim zadatkom, a ljudi su skloni sami sebi pridavati veliku važnost. Tako su odmah počele priče kako sam došao da ubijem, ne znam, Peru Živkovića, pa Jevđevića, ovaj ovo, onaj ono, ali svaki je tvrdio da je Zulfikarpašić poslan da upravo njega likvidira. Bio sam vrlo mlad, ali sam odmah shvatio da je vrlo važno sačuvati u svemu ovome svoju vlastitu ličnost i distancirati se od tih ljudi i takvih sredina. A onda, kod mene se pojavila sumnja da li sam imao pravo što sam otišao, da li je to bio "kuršlus". Čovjek sam koji vrlo brzo donosi odluke, koji je vrlo emotivan, i

Model tradicionalne bosanske kuće

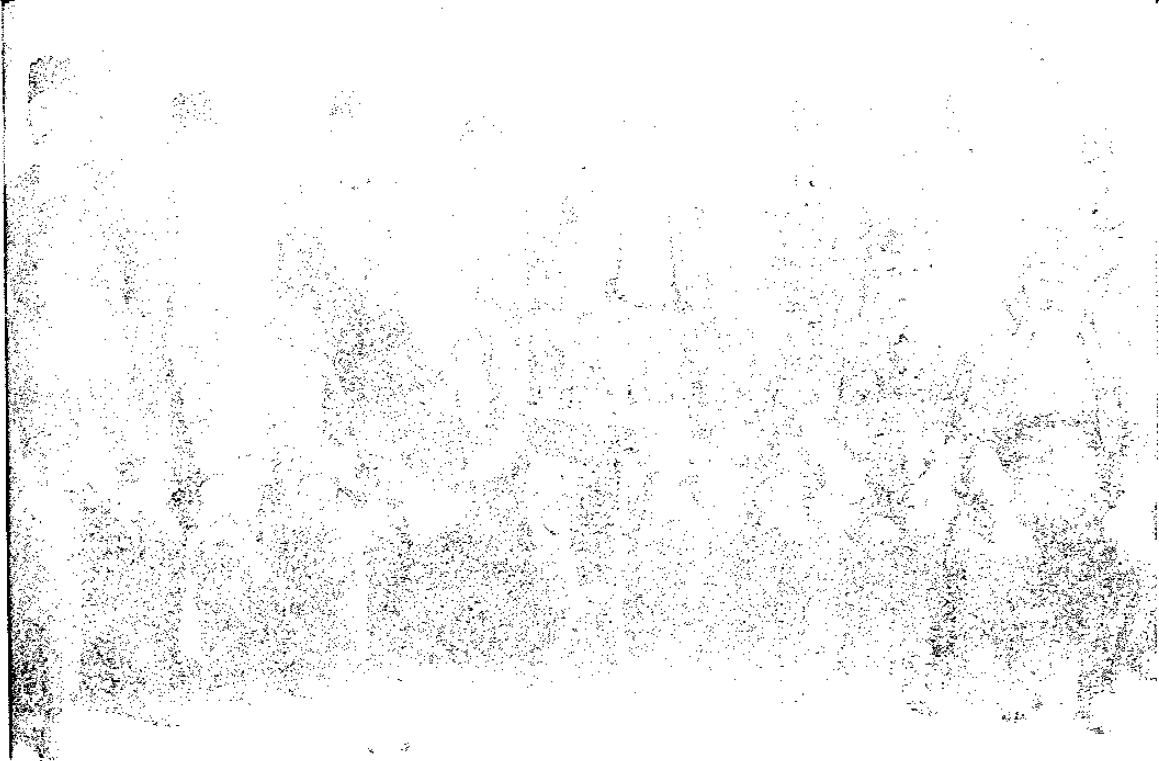
Unutrašnjost bogate bosanske kuće

Mehmed-paša Sokolović

Dr. Safvet-beg Bašagić

Egzekutivni odbor Muslimanske organizacije, 1910: Hasibeg Bišević (Bihać), Huseinbeg Cerić (B. Novi), Šerif et. Arnautović (Mostar), Bakir-beg Tuzlić (Tuzla), Osman-beg Pašić (Bijeljina), Muhamed-beg Džinić (Banja Luka), Muharem-beg Pašalić (Bos. Krupa), Rifat-beg Sulejmanpašić Bugojno), Derviš-beg Miralem (Travnik), Ahmedaga Henda (Sarajevo), Alibeg H. Alibegović (Modriča), Alibeg Firdus (Livno), Šemsibeg Zaimović (Brčko), Muhamed-beg Fadilpašić (Sarajevo), Ragib-beg Džinić (Banja Luka)

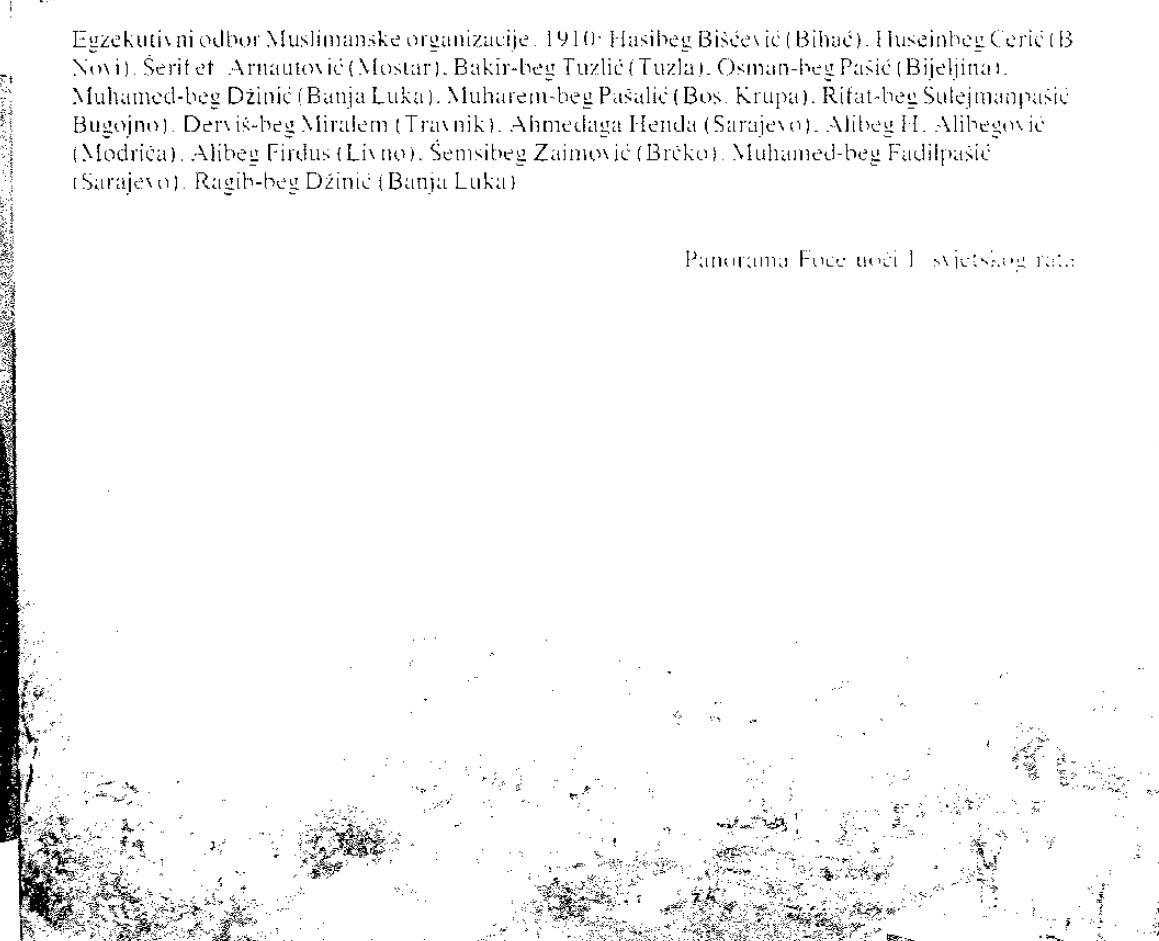
Panorama Foca uoči I. svjetskog rata

Alibeg Firdus

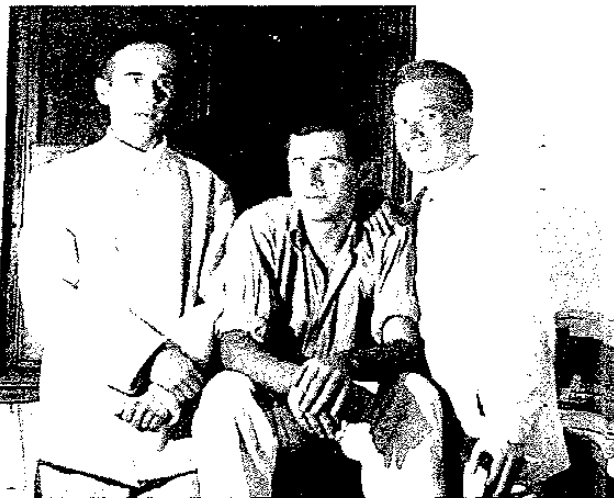
Dr. Mehmed Spaho

Adil,
studentski
dani

Adil na robiji u
nacističkom zatvoru

Na robiji Zenici, s Muharemom Suljanovićem i Ismetom Čevrom

Adil u partizanima, 1943

Adil s Miljenkom Šotrom, 1945

Adil sa slikarom Vojom Dimitrijevićem i Emerikom Blumom, u Sarajevu 1945.

Adil u emigraciji, 1949.

Adil sa suprugom dr. Tanjom Zulfikarpašić, poslije vjenčanja, 1949

Adil u Sarajevu, 1945.

Adil, urednik Bosanskih pogleda, Austrija 1960

Adil u Jajcu, 1944

Adil, monsijor A. Juretić, supruga Tatjana, Linz 1953.

Tanja i Adil na putu po Grčkoj. 1973.

Susret s dugogodišnjim prijateljima, slikarima Vojom Dimitrijevićem i Ismetom Mujezinovićem. Zürich 1972

Bivši predsjednik vlade Španije Suares i Adil na kongresu liberala u Madridu

Adil kao predsjednik Islamske zajednice Švicarske, sa članovima Odbora u Zürichu

Brat Hivzo i Adil. 1973

Prilikom odluke o osnivanju SDA, u Bošnjačkom institutu u Zürichu g. 1989:
Hasan Čengić, Adil, Omer Behmen, Alija Izetbegović, Salim Šabić i Teufik Velagić

Adil i Tatjana u Zürichu, 1989.

svjestan sam toga. U svakom slučaju, impulzivan sam čovjek, ali o odluci da odem raznišljao sam mjesecima. Kad sam došao u Sarajevo jako sam se razočarao u pokret, u ljude. Lov na stanove, na položaje itd. Znače, ja sam iz drugih motiva otišao u borbu i borio se. U samoj emigraciji sam htio još jedanput preispitati je li zaista komunizam moje životno opredjeljenje, pa sam se ponovo dao na studij teorije komunizma.

Odmah u početku sam ljudima stavio do znanja da nisam došao u emigraciju da bih dao ikakve informacije ikome, nego sam došao zbog svog osobnog razočarenja. Proces mog političkog opredjeljenja za liberalizam bio je prilično dug, jer sam imao i osobne probleme. Imao sam stambeni problem, imao sam problem preživljavanja, došao sam bez ikakvih sredstava. Bilo je nekih ponuda da napišem knjigu protiv komunizma, ali to je sve meni bilo apsolutno tuđe, jer sam imao nekih uvjerenja i simpatija prema svojoj zemlji i domovini i nisam bio spreman nešto reći protiv nje, prije nego što to dode iz moga uvjerenja.

DILAS: Samo komunistički-idealisti, verruci, postaju autentični liberali – liberali liberalniji od mnogih na Zapadu. Nego, da li su Vas bogumilstvo i islam inspirisali?

ZULFIKARPAŠIĆ: To sigurno nisam svjesno i hotimično uradio. Nisam bio toga svjestan, ali sam uvjeren da to u generalnim crtama i u generalnom odgoju igra kod mene veliku ulogu. Sad mi izgleda – a to moram tvrditi s rezervom subjektivnog osjećanja – da su moj put, moja opredjeljenja, moj liberalizam, bili stvarni, jer sam u svojoj podsvijesti, a kasnije i punim angažmanom bio bogumil, Bošnjak i musliman, i to je sve zajedno formiralo moju ličnost. Imate one koji prilaze vjeri, jer u njoj traže izvjesne tolerantne crte. Islam sam doživio u mladosti, i tada je on u mom osjećanju probudio sve ono što je tolerantno i pozitivno. Ja sam islam doživio kao tolerantnu vjeru, i sarna ta činjenica bila je dovoljna da ga kasnije iskreno prihvatim. Prema tome, tolerancija dolazi svakako kroz takvo gledanje na vjeru i ja sam je tako gledao. S druge strane, bio sam formiran bogumilskim poštivanjem čovjeka, mogu tvrditi u mojoj obitelji, u mojoj sredini i vjeri kako je meni predana. Imate i opriječnih primjera, sve zavisi od čovjeka, njegovog odgoja, karaktera i motiva njegovog političkog angažmana. Na primjer, Džemil Šarac, koji je bio general-pukovnik: kad smo došli u Sarajevo 1945, darovao

je Partiji dvije svoje kuće, kao i vilu koju je naslijedio od oca. Kad sam se 1990 vratio u Bosnu, našao sam tamo partijske funkcionere, poput Milenka Renovice, Gojka Ubiparipa, Marka Čeranića i kako se već zovu, koji su imali po nekoliko stanova, imali su stan u Beogradu, stan u Sarajevu, vikendice na moru i planini, a Šarac, koji je sve svoje darovao zajednici, išao je ljetovati u oficirski dom. Tako razni ljudi prilaze raznim pokretima i uzimaju ono što njima odgovara. Mnogi ljudi danas naglo postaju vjernici, prilaze islamu i onda da bi dokazali svoju privrženost vjeri, prikazuju se kao fanatici. Pričali su mi za neke novopečene vjernike, da su po tri puta klanjali akšam, jednom sa Alijom Izetbegovićem, drugi put s Omerom Behmenom⁶⁰ a treći s Mustafom ef. Cerićem⁶¹ i to bez abdesta, da bi se što skuplje prodali za neki lukrativni položaj. U tom slučaju čak i Muhamed Filipović⁶², koji je u Foči odbio klanjati dženzu šehitima, jer je ateista, bolje odgovara.

DILAS: Kod Vas su, dakle, u formiranju Vaše ličnosti u celini, elementi kao što su bogumilstvo i islam, igrali značajnu ulogu? Jer, komunizmu ste prišli takode iz religioznih razloga: traženje jednakosti, solidarnosti među ljudima, pravde itd.

ZULFIKARPAŠIĆ: Ja bih rekao da je to sigurno igralo ulogu. Približio sam se religiji vrlo iskreno i vrlo ozbiljno, poslije napuštanja komunizma, i nisam se nikada zbog toga pokajao, jer našao sam snagu, oslonac, temelj, opredjeljenje prema pravdi, prema svijetu, prema čovječanstvu. To je bila jedna vrsta odgovora na ona pitanja koja se postavljaju pred čovjeka i vjerovatno je to isto formiralo i moj liberalni stav. Liberalni pokreti u raznim zemljama su različiti – jedni su desno, drugi su centralno, treći su lijevo, a ja sam libe-

⁶⁰ Ing Omer Behmen, uz Izetbegovića najznačajniji prvak SDA, predvodnik njenog fundamentalističkog krila. U procesu muslimanskim intelektualcima 1983 osuđen na 15 godina. Ambasador BiH u Teheranu.

⁶¹ Mustafa ef. Cerić, imam zagrebačke džamije, godine 1993 od političkih struktura SDA postavljen za vršioca dužnosti Reis-ul-uleme.

⁶² Dr Muhamed Filipović, marksistički filozof, doktorirao na tezi "Filozofski razvoj V. I. Lenjina i problem orijentacije marksističke filozofije", član ideološke komisije Centralnog komiteta SK BiH, podpredsjednik MBO, kasnije prišao SDA. Ambasador BiH u Švicarskoj. Uredivao nekoliko časopisa u Sarajevu i Beogradu, uredio izdanje sabranih Titovih djela. (Najvažnija djela: Lenjin – monografija njegove misli, Marksistička teorija i problemi revolucije, Filozofske osnove marksizma.)

ralizam shvatio u okviru svojih osnovnih opredjeljenja, a to su ta bogumilska baština i islam.

DILAS: Nisam bio u emigraciji, ali mogu da je zamislim na osnovu svojih zatvorskih iskustava – nije li emigracija slična tamnici? U emigraciji si telesno slobodan, ali strepnje, ugroženosti su postojani, grozomni. U tome i ja imam iskustva: moj sin Aleksa je bio deset godina u emigraciji – baška što su ga vrhovi klevetali kao četnika i pripadnika terorističke organizacije, nego su mu i život ugrožavali. Osam godina ga nisam video – nisu mi dali pasoš: prema mojoj supruzi, Aleksinoj majci, bili su humaniji – ona nije imala pasoš četiri godine.

Emigracija je jedna od najvećih nesreća za emigrante, a sramota za njihovu domovinu. Sada kod nas u Srbiji i Crnoj Gori jedva ako ima političkih emigranata, sem iz nacionalnih manjina. Ali ima na stotine hiljada izbeglica iz Bosne i Hrvatske. A broj izbeglica iz Bosne, Bošnjaka izbeglih u Evropu i islamske zemlje, govori se da premašuje milion. To nisu političke izbeglice, nisu izbegli što su se borili na suprotnoj strani. Nisu čak ni zbog toga što su drukčije mislili, što nisu mogli sebi odoleti da iskažu svoje mišljenje. To su nevini – isterani, iskorenjeni samo zbog toga što su drukčije narodnosti. Oni nisu političke izbeglice – isterala ih je politika, fanatizam kao politika, ambicije zaslepljenih vođa, zarobljenih ideologijom – tačnije: kontra ideologijom, ako ih uporedimo s komunizmom.

Izbeglice i njihovi progonitelji – tu nema žrtvovanja, nema ponosa, ima samo tuge i zla.

POVRATAK BOŠNJAKA

NADEŽDA: Kod Bošnjaka kao da postoji neka nesreća, tragedija, usud, zbog čega je u raznim istorijskim periodima, i pre, a i sada, uvek malo nedostajalo da se isprofilirate i definitivno stavite tačku na svoj nacionalni identitet kao na bošnjački. Šta se to u istoriji desilo sa Vašim narodom da su ga stalno ošporavali?

ZULFIKARPAŠIĆ: Kada se Turska povukla s naših prostora, ostavila je jedan mozaik malih naroda. Sistem turske uprave bazirao se na respektiranju svih naroda. Oni su kao takvi bili zaštićeni i kao takvi ostali. Povlačenjem Turaka s balkanskih prostora nije se dogodilo, kao u Francuskoj, Njemačkoj, gdje je nametnuta jedna vjera na širokom prostoru, gdje se na silu stvorio jednak sistem, nego je to bio mozaik vjerskih, nacionalnih, etničkih i kulturnih cjelina, koje su jedna pored druge živjele zahvaljujući snazi, autoritetu i toleranciji turske uprave. Kada je nje nestalo, istovremeno su se u Evropi pojavili veliki nacionalizmi. I na Balkanu se javlja agresivni nacionalizam. Što je narod bio manji, bio je agresivniji, i svaki od njih stvorio je teorije o svojim teritorijama, o svojoj slavnoj prošlosti itd.

Vidite, mi smo muslimani Bosne i Hercegovine, Bošnjaci, imali nesreću da živimo na tlu koje nam je bilo osporavano od hrvatskog nacionalizma kao hrvatska, a od srpskog kao srpska teritorija. Mi smo imali nesreću da se za naš opstanak borimo protiv vrlo agresivnih, primitivnih balkanskih nacionalizama. Ja opet tvrdim da je i pored nacionalizma, u našoj kulturnoj tradiciji, postojala prirodna tolerancija, jedna prirodna mjera, prirodni način zajedničkoga života, koji je uvijek bio napadan, žrtvovan, podcjenjivan i grubo vrijedan. Smatram da je bilo dovoljno snage da se stvori bošnjački nacionalni identitet, ali i prevaga racionalnih gledanja na svijet i na zajedničke interese, koji na ovim prostorima vladaju. Zato je trebalo mnogo urnijeća, mnogo dobre volje, mnogo truda. U Bosni je uvijek bila prisutna

jaka komponenta zajedništva, jedna jaka želja da se taj problem riješi u korist naroda koji na toj teritoriji žive, ali koja je uvijek vodila borbu s importiranim nacionalizmima, koji su nijekali suštinu ovog zajedničkog života što karakterizira Bosnu. Vidite, uvjeren sam, mi smo imali mogućnost da ovaj problem riješimo bez rata.

Pred nama su stajale alternative: nacionalizam ili tradicionalni život u toleranciji. Trebalo je paziti. Ima nekoliko stvari s kojima se mi u Bosni ne smijemo igrati, koje ne smijemo povrijediti, da ne bi došlo do prevage zla. To je taj vjerski elemenat. Vrijedanje jedne vjere, potcjenjivanje jedne vjere od strane druge uvijek je u Bosni bilo igranje sa životom, s vatrom. U Bosni je taj problem postavljen na glavu. Ti moraš paziti na interese drugoga skoro više nego na svoje vlastite interese, ili u svakom slučaju paralelno. Da ih nikada ne povrijediš i da ih nikada ne dovedeš u pitanje. Nije pitanje ugroženosti stvar objektivne naravi, nego je to stvar subjektivnog i psihološkog osjećanja. Na primjer, sigurno Srbi u Bosni i nisu bili ugroženi ali su se - ja znam, jer su meni dolazili - izvjesni srpski krugovi u Sarajevu osjećali ugroženim. Onda se to psihološki iskoristilo.

Ljudi koji su vodili našu politiku nisu s Bosnom imali dovoljno veze, to su ljudi koji nikada nisu doživjeli onu pravu Bosnu. Neki od njih bili su stranci. Eto, taj Karadžić ispod Durmitora, pa taj Boban koji je svojedobno izjavio "šta se nas tiče Čajniče". Dakle, imali smo još i nesreću da su to ljudi koji nemaju tradiciju onoga zajedničkoga života.

Onda smo imali, jednu veliku nesreću, da se za četrdeset godina komunističkog sistema u Jugoslaviji nije išlo ka rješenju tih osnovnih problema, nego su brutalizirane nacionalne, vjerske i kulturne razlike u Bosni. Igralo se na žici 1990, 1991 godine. Korak na jednu stranu mogao je biti iskorak u demokratski, mirni život i rješenja naših problema, a u drugu, put u katastrofu. U historiji se vrlo često događalo da zbog određene situacije jedan narod potone, sunovrati se u propast, ili krene putem prosperiteta. Neću kazati da je moj sporazum bio jedini način da se riješi taj problem, ali je sigurno bio korak u tom pravcu. Pokušavao sam u granicama naših mogućnosti i unutar naših prostora naći rješenje. Koliko god bila neka država velika, jaka, silna i moćna, ona ne može naše probleme riješiti - ona nas može natjerati na nepravedna rješenja koja će se sprovesti, ali naše probleme stvarno možemo riješiti isključivo i samo mi - mislim, narodi koji žive u Bosni i oko nje.

NADEŽDA: Interesuje me, a i vi ste to sada pomenuli, šta je to u tom bošnjačkom mentalitetu što je ustvari doprinelo da se stvari odvijaju na ovakav način. Da li je bošnjačka inteligencija bila dovoljno svesna svih problema koji su se postavljali pred nju, ili ste Vi i pojedini ljudi koje poznajem bili izuzeci?

ZULFIKARPAŠIĆ: Bosna je otkad postoji i multinacionalna, i multikulturalna i multireligiozna sredina. Tu nema diskusije. Od najtamnijih vremena, od desetog stoljeća pa do danas u Bosni se, za razliku od čitave Evrope, uvijek susreću različite vjere, kulture i narodi, i to je sudbina Bosne. E, sada, vidite, ja smatram da je taj bogumilski mentalitet u mirnom vremenu velika prednost, velika baština koju treba gajiti i na koju sam ja bio ponosan. Ali u momentima obračuna i u momentima agresivnih perioda historije taj elemenat, ako se ne organizira, nije najpogodniji za rat i njegove surovosti. Protiv te bogumilske Bosne vodilo se dvadest i pet krstaških ratova, na njih se pokretalo još stotinu raznih vojnih pohoda, te su oni već bili izradili tehniku: kada dođe jača sila, oni je prihvate, a kada sila oslabi, oni se opet vrte svojoj autohtonoj vjeri. Nije to bio neki oportunistički, bila je to jedna pozitivna i nevjerovatno životvorna taktika, način na koji je taj narod mogao uopće opstati. Taj mentalitet očevidno se razvio i prenio kasnije na one koji su prešli na islam. Tako da je taj muslimanski elemenat vjerovatno u tim periodima mira najkonstruktivniji.

Meni je u vezi s time upalo u oči da u Bosni postoji i jedan drugi, neurbani mentalitet. Sve što je državno, sve što pripada zajednici, što njemu ne pripada, tuđe mu je, čak i neprijateljsko. On isključivo vodi računa o svome. Kad sam se vratio iz emigracije, došao sam u jednu Bosnu koju nisam pozuavao. Kod došljaka s brda stan i predvorje su smrdili, a stepeništa su bila prljava. To je osobina onih čobana individualista, jednoga neurbanog elementa. Takav elemenat je nekonstruktivan za zajednicu, dok je ovaj urbani, koji se prilagođava, za stvaranje jedne kulturne sredine i civilizatorskoga društva vrlo pozitivan. Taj je mentalitet s druge strane neotporan prema nasilju. Na primjer, uzmite kada su partizani uzeli vlast Bošnjacima su odredili da se opredijele ili Hrvatima ili Srbima. A Bošnjaci su dali neki čudnovat otpor, nisu rekli: mi nećemo, nego su ostali neopredijeljeni. Tako imate u jednoj socijalističkoj državi masu od osamdeset posto neopredijeljenih muslimana. To komunizam nije mogao akceptirati, toliko "nesvjesnih"

ljudi. Meni, po mome mentalitetu, tako ne odgovara. Ja nisam bogumil po naravi, više sam za borbu i za jedan odlučniji stav. Ne može se poreći da postoji jedan oportunistički, često loše tumačen kao slabost muslimana da su oni masa koja se lahko okreće. To nije tačno, oni imaju jedan instinkt samoodržanja koji s minimumom otpora, ne kroz sukobe, ne kroz ratove niti terorizam, želi sačuvati svoju samobitnost. To se može tumačiti negativno ili pozitivno, i to uistinu ima svojih negativnih i pozitivnih strana. Osobno smatram da je taj bogumilski elemenat vrlo pozitivan, jer je civilizatorski, jer je otvoren prema kulturi, prema životu, jer je neagresivan, jer ne unosi elemenat obračuna, mržnje, terora.

Vidite, i u ovome sadašnjem momentu, kada se siluju žene, kada se ubijaju djeca, kada se svašta radi – gledao sam neki dan reportažu iz Zagreba o izbjeglicama u jednom logoru, Hrvate katolike i Bošnjake-muslimane. Ovi su Bošnjaci pod strašno lošim okolnostima, izmoreni, gladni, dok su ovi drugi očevitno drugačije hranjeni, drugačije obučeni, žive pod drugačijim okolnostima. Pitaju: "Hoćete li se vi vratiti i živjeti zajedno?" Na moje veliko čudo, skoro svi muslimani su rekli da hoće, da hoće živjeti zajedno, da treba oprostiti, a Hrvati su govorili: ne, nikada više zajedno. Mada oni tu nisu gubitnici, oni su dobitnici, ali oni neće da oprostite, kažu: "Nikada više zajedno, ne možemo živjeti zajedno s muslimanima".

I ta vječita spremnost da se oprostite, da se popusti, to može biti jedna izvanredna osobina za čovjeka koji živi civilizirano i razmišlja humano. Takav mentalitet i životni stav ni u kojem slučaju nije za osuditi. Moram priznati da to više cijenim, mada sam po sebi nisam takav. Imam iskustvo iz rata, bio sam četiri godine u ratu, smatram da su Bošnjaci jedni od najboljih vojnika koji postoje na Balkanu. Ako ga se uniformira, ako ga se ustroji, to je narod hrabar, nije kukavički, ne boji se smrti, ali nikada neće na svoju vlastitu inicijativu upasti u neko selo i nekoga pobiti, poklati. Jako je stabilan ako je organiziran i jako discipliniran i izdržljiv u borbi kad mu se daje cilj za koji se treba boriti. Spreman je oprostite, spreman prijeći preko zla, adaptirati se, i nikada ne razmišlja u tom pogledu kolektivno. Ja sam na malo muslimana naišao koji će reći da su svi Srbi krivi, da ih treba zgaziti ili pobiti. Nekad Bošnjaci iznenaduju i mene samoga, jer mi očevitno taj mentalitet dovoljno ne odgovara – ta vječita spremnost da se oprostite.

DILAS: Kada ste se vratili iz emigracije u Bosnu?

ZULFIKARPAŠIĆ: U četvrtak 29. marta 1990. Vidio sam da su se promjene počele događati prvo u Beogradu, zatim u Sloveniji, pa onda u Hrvatskoj. Bio sam na sastanku Egzekutivnog komiteta Liberalne internacionale u Parizu, kamo je došao Slavko Goldštajn⁶³ tražeći da se pošalje delegacija Liberalne internacionale na osnivački kongres Liberalne stranke u Hrvatskoj, koju je on u to vrijeme organizirao s Budišom, Kovačevićem i grupom intelektualaca. Na sastanku Egzekutivnog komiteta predstavnik Švicaraca predložio je da u Zagreb idu predsjednik Liberalne internacionale Soares i ja. To je za mene bio vrlo interesantan izazov. Soares je napisao pismo predsjedniku savezne Vlade SFRJ Anti Markoviću i ministru vanjskih poslova Budimiru Lončaru, a u isto vrijeme i predsjedniku Republike Hrvatske, Ivi Latinu, u kojem je saopćio da dolazi sa mnom, da sam ja istaknuti funkcioner Liberalne internacionale, ali da sam porijeklom iz Bosne, pa se nada da mi se neće praviti nikakve poteškoće, da ću ja pozdraviti kongres.

Imao sam veze sa Slovencima u to vrijeme, i gospoda Katja Boh, kasnije ambasador Slovenije u Austriji, smatrala je da trebam doći i u Ljubljanu, da me Univerzitet poziva da održim predavanje i konferenciju za štampu.

Iz Hrvatske su stigli odgovori da oni nemaju ništa protiv, da je to moja privatna stvar i da se mogu vratiti kad hoću. Tako i iz Slovenije. U svakom slučaju, čuo sam da je onda Centralni komitet, kako se već zvao, u Sarajevu doznao za to, pa su rekli – kad dolazi u Zagreb, neka dođe i u Sarajevo. I mene je kontaktirao moj prijatelj Mevludin Ekmečić, direktor galerije i slikar iz Tuzle, koji mi je rekao: "Slušaj, Adile, molim te, ja sam razgovarao s političarima u Bosni, niko nema ništa protiv da dođeš." Slične vijesti sam dobio i od Enesa Čengića⁶⁴, koji je razgovarao s Nijazom Durakovićem, te od Esada Čengića, moga druga iz mladosti i drugih mojih poznanika. Odgovorio sam da bih rado došao.

Počeo je demokratski proces. Prateći iz dana u dan pisanje štampe, kritiku režima od strane raznih grupa, vidio sam da mogu pridonijeti demokratskim procesima u Bosni, što je čitavo vrijeme i bio moj najveći ideal i cilj.

Tražili su da napišem formalnu molbu, da kažem kako hoću da se vratim.

⁶³ Slavko Goldstein (1928), izdavač, publicista i javni radnik, organizator i prvi predsjednik Socijalno-liberalne stranke Hrvatske, sada izdaje kulturno-političko-književni časopis "Erasmus" u Zagrebu.

⁶⁴ Enes Čengić (1926-1994), publicist i književnik, uredio i vodio izdavanje sabranih djela Miroslava Krležice; najpoznatije mu je djelo "S Krležom iz dana u dan" u 6 svezaka.

Znao sam da je tako postupljeno s Vanetom Ivanovićem, pričao mi je da mu je jugoslavenski ambasador u Loudonu osobno pomogao da te papire ispuni, i nakon dva mjeseca dobio je pismenu odbijenicu. To je bilo jedno poniženje koje sebi nisam htio dozvoliti i odgovorio sam: "Ja to neću da učinim. Neću da molim, jer vi ste slično uradili i s Vanetom Ivanovićem – čovjek je to potpisao, sasvim iskreno htio da se vrati i dobio je odbijenicu". To nisam htio, pa je ostalo da odem samo u Zagreb. Onda su mi oni telefonirali i obećali poslati ljude koji će mi donijeti pasoš. I zaista su jednog dana osvanuli pomoćnik ministra unutrašnjih poslova, Hrvat, jedan viši funkcioner ministarstva vanjskih poslova, a da bih svenu tome vjerovao s njima je bio jedan moj rođak i prijatelj iz mladosti. Uzeli su moju fotografiju i za kratko vrijeme donijeli pasoš.

Miran san u avionu

Ponudili su mi avion bosanskoga predsjedništva, ali sam to odbio i oputovao redovnom linijom. Ipak sam zatražio da mi u Zagrebu osiguraju avion, jer bih inače morao tamo prenoćiti prije nego što krenem u Sarajevo. I zaista, osvanuo je moj prijatelj Mevludin Ekmečić u "cesni" bosanske vlade.

Na putu između Züricha i Zagreba bio sam tako miran da sam zaspao u avionu. Onda se zbilja jedna interesantana dogodovština na zagrebačkom aerodromu: kad sam stao u red kao i ostali putnici vidim, dolazi jedan oficir u uniformi i prilazi svima onima koji kontroliraju pasoše i svakome nešto šapne i pokaže neku cedulju. Kad sam ja došao na red, bila je neka žena policajac, uniformirana, ona vidi moje ime, telefonira i kaže: "Evo ga." Došla je televizija iz Zagreba, oni su bili zamolili toga oficira da me pokaže kad dođem, da me mogu snimati. Tako sam bio na TV-dnevniku taj dan, izvijestili su, vrlo prijateljski, da sam došao, rekli da sam predstavnik umjerene demokratske emigracije koji se vraća u domovinu. Prije moga dolaska posjetila me zagrebačka televizijska ekipa u Zürichu, na preporuku pisca Fadila Ekmečića iz Pariza, a njihova reportaža o Bošnjačkom institutu bila je prikazana i na sarajevskoj televiziji. Na zagrebačkom aerodromu su

me dočekali Hasan Čengić⁶⁵ i Salim Šabić sa šoferom. S njima sam otišao u zagrebačku džamiju.

DILAS: Krenuli ste u Sarajevo. Ukratko nam opišite Vaša osećanja i početak političke akcije kada ste stigli u Sarajevo. Tada ste Vi sa Izetbegovićem, koliko znam, osnovali SDA.

ZULFIKARPAŠIĆ: On je mene posjećivao nekoliko puta i u Zürichu. Tu je 24. februara pala odluka da se osnuje politička stranka. Tražio sam da se ta stranka zove bošnjačka, i on je na to pristao, otišao u Bosnu i kada se vratio rekao je da to sarajevski intelektualci, muslimani, neće. Onda je on predložio ime Jugoslavenska muslimanska stranka, nešto slično kao ona sa Spahom⁶⁶, samo na drugi način. Za to je čuo Tuđman, pa je kasnije preko Davora Perinovića, tadašnjeg predsjednika HDZ za Bosnu, intervenirao kod Izetbegovića, da se u svakom slučaju izbjegne riječ "jugoslavenska" u političkoj stranci. Sjećam se da sam bio s Izetbegovićem u kancelariji kad je dr Perinović došao s tom porukom od Tuđmana. Reagirao sam prilično oštro, rekavši: "Molim vas, to zaista nije vaš problem, niti je to problem gospodina Tuđmana, niti on treba da poručuje kakvo ime da damo stranci!" Osobno nisam bio za naziv jugoslavenska stranka, niti sam htio da se to veže za Spahovu stranku, jer sam smatrao da stranku treba napraviti drugačijom, modernom i liberalnom, bošnjačkom.

S Izetbegovićem sam imao jedan mali nesporazum. Prije moga povratka, on mi je rekao jednu stvar koja nije odgovarala istini u vezi s imenom "Bošnjak". To sam bio provjerio te mu saopćio da ne želim praviti političku stranku s njim. Smatram da čovjek treba biti vrlo korektan u tim ličnim odnosima, uostalom i moj je Institut izdao knjigu o Sarajevskom procesu, kada je Izetbegović s grupom muslimana bio osuđen. Od Koste Čavoškog i

⁶⁵ Hasan Čengić, imam, suđen u procesu muslimanskim intelektualcima 1983. organizacioni sekretar SDA, jedan od najbližih suradnika Alije Izetbegovića, istaknuti predstavnik desnog krila SDA.

⁶⁶ Mehmed Spaho (1883-1939), političar, između dva rata predsjednik i vođa najveće muslimanske političke organizacije – JMO, koja je okupljala preko devedeset procenata bošnjačkog glasačkog tijela. Više puta ministar u Vladi Jugoslavije. Borio se za autonomiju Bosne u njenim historijskim granicama.

Dobrice Ćosića⁶⁷ tražio sam da organiziraju protest protiv njihovoga procesa, i to su uradili. A nakon svega toga Izetbegović nastupa neiskreno, neko-
rektno!

Kad sam došao, uzeo sam apartman u "Holiday Innu", kako bib mogao biti slobodan za posjete i kontakte s ljudima.

Husref-begova džamija

Bio je petak, otišao sam u Husrev-begovu džamiju na džumu, da klanjam. Dok sam odlazio tamo, prošao sam ulicama. Nekolicina prolaznika prišla je da me pozdravi. Začudio sam se da su me prepoznali, možda su me vidjeli na televiziji ili u "Našim danima", gdje su Fahrudin Đapo⁶⁸ i Tihomir Loza objavili reportažu i intervju s mojom slikom na naslovnoj strani. Međutim, kad sam došao pred džamiju, ja vidim, tamo se poredali dostojanstvenici. Padala je malo kiša, ljudi s kišobranom, i ja mislim oni nekoga čekaju, nešto se događa. Nisam ni pomislio da čekaju mene, i kad sam došao u dvorište Begove džamije, malo dalje, onda je neko upozorio na mene i oni su prišli. Tu je bio predsjednik Islamske zajednice s glavnim imamom džamije. Klanjao sam, onda su me zamolili da ih posjetim. Priredili su mi čaj, jedan mali doček, govor, onda sam i ja govorio. Izrazili su želju da sa mnom saraduju, rekli mi da su vrlo sretni što sam se vratio. U početku nisam mislio na političku stranku, nego na Bošnjački institut. Očekivao sam da u zemlji postoji niz političkih ljudi, da postoji opozicija koja će stvarati političke stranke i da ću ja možda neku od njih simpatizirati, podržavati. Tačno je da smo mi u Zürichu osnovali stranku, postavili plan za njen bošnjački profil i ime, ali ja stvarno nisam mislio uzeti u njoj neku funkciju. Smatrao sam da se Bošnjaci moraju prvi stranački organizirati.

Bakir Izetbegović je doputovao iz Züricha, gdje je radio u Bošnjačkom institutu, i prilikom posjete zamolio me da prijedem preko nesporazuma o imenu stranke, što sam ga imao s njegovim ocem, koji moli da se vidimo.

⁶⁷ Dobrica Ćosić (1921), književnik, učesnik NOB-a, član CK SK Srbije, od 1968 u opoziciji. Smatra ga se nosiocom srpskog nacionalizma i inicijatorom poznatog Memoranduma SANU. Davao podršku Slobodanu Miloševiću, biran za predsjednika kraljevine Jugoslavije (Srbija i Crna Gora). (Najznačajnija djela: Daleko je sunce, Koreni i deobe, Vreme smrti, Grešnik;)

⁶⁸ Fahrudin Đapo, žurnalista, kao urednik "Naših dana" svojim radom pridonio prelazu iz komunističkog u poskomunističko doba, glavni urednik "Bosanskih pogleda" 1991, pokretač i saradnik brojnih listova.

Mi smo se sastali u jednoj kafani između židovskog groblja i Osmica. Alija mi je rekao: "Jedino nas dvojica možemo stvoriti političku stranku, ja te molim da ti prijedeš preko ovog nesporazuma, to se više neće dogoditi, mi ćemo vrlo iskreno saradivati, molim te pomozmi nam." I ja sam pristao. On se prema meni tada odnosio vrlo prijateljski. Izlazio mi je u susret, akceptirao moje mišljenje, moje sugestije, bez ikakvih pogovora.

Dolazio mi je tada i s Muhamedom Čengićem – nisam ga nikad prije vidio ili se s njim čuo – simpatičnim mladim inženjerom koji je s Izetbegovićem organizirao pripreme za osnivanje stranke. On i Alija su me upoznali s ostalim ljudima koji su bili zainteresirani za stranku i obavijestili me o konferenciji za štampu, na kojoj je objavljeno da se stranka osniva.

Ljudi su tada bili vrlo plašljivi, rekli su mi da još ima poteškoća i da inteligencija neće da se priključuje. Stvarno, moj dojam je bio da su profesori univerziteta, književnici i drugi, imali jednu distancu vis-à-vis tog pokušaja stvaranja političke stranke. Nisam mislio da je to zbog toga što se oko stranke okupila jedna grupa isključivo muslimanskih intelektualaca, fundamentalista kako su ih poslije nazvali, nego sam smatrao da je ta inteligencija još uvijek bila vezana za režim, za partiju. Oni su u ogromnoj većini tada i bili članovi partije. Sjećam se da Mhamed Filipović nije ni došao na osnivačku skupštinu Stranke. Čitao sam neke njegove stvari, koje su mi se svidjele, naročito njegov stav o bošnjaštvu. Pozvao sam ga, upoznali smo se u stanu jednog mog rođaka, razgovarali, i ja sam ga pozvao na saradnju. On je meni rekao – pazi, ja sam još uvijek član Komunističke partije, dvadeset pet godina sam član te partije i to ne mogu zaboraviti preko noći. Onda je počeo objavljivati u "Borbi" jednu seriju članaka, što je bilo neka vrsta obračuna s partijom, kritika i objašnjenje razloga napuštanja. U to je vrijeme formirao Forum za zaštitu individualnih i tradicijskih prava muslimana – ne Bošnjaka, nego muslimana – što sam ja, u vremenu kada dolazi demokracija, smatrao potpuno suvišnim. To se trebalo stvarati prije četrdeset godina, kada su muslimani bili ugroženi, ali sada je trebalo stvoriti modernu političku stranku. Filipović je dolazio na naše zborove. Ja sam ga forsirao, da drži govore. On nas je uvijek pozdravljao ispred Foruma. To govorim, da bi se vidjelo kako se i on, koji je bio politički aktivan čovjek, kolebao politički aktivirati na jednoj novoj osnovi. Takva je bila sva muslimanska inteligencija u Bosni.

Mi smo prvu skupštinu stranke, izvan Sarajeva, održali u Kladaši. Bio sam tu prisutan. Naša stranka još nije bila registrirana, još nismo bili dobili

nikakvu dokumentaciju. Prema tome, bili smo manje-više ilegalni i kad smo došli na skupštinu u Kladaši, šef policije, odnosno šef bezbjednosti, nam je rekao da mi još nismo registrirani, još nemamo odluku od suda da smo prijavljeni i da ne bi trebalo držati skupštinu. Međutim, pošto se bilo skupilo nekoliko hiljada ljudi, telefonirao sam mu i rekao da dolazim na zbor, da ću na njemu govoriti i održati skupštinu, na što su oni tada ipak pristali.

U svojim sam govorima uglavnom napadao komuniste, jer sam htio razbiti strah kod naroda. Otvoreno sam ih napadao za nevolju koja je zadesila našu zemlju, za nedemokratske metode, ali sam ih izbjegavao povrijediti, nekoga lično napadati, nego sam nastojao da se stvore fer odnosi prema političkim strankama.

U Sarajevu sam odmah, čim sam došao, posjetio predsjednika vlade, ministra prosvjete, ministra ekonomije, predsjednika parlamenta, a stvarno ne znam zašto nisam posjetio predsjednika Republike. I najednput gospodin Piljak meni telefonira i kaže: "Jeste li Vi nešto ljuti na mene?" Ja kažem: "Ni u kom slučaju, molim vas, kako ljut." "Pa" - kaže - "mi se poznamo, a niste došli da se vidimo. Da li bi me htjeli posjetiti?" Ja sam već bio uzeo avionsku kartu za Zürich, trebao samo otići na nekoliko dana - rekao sam: "Kako da ne. Kad god zaželite, biće mi jako drago." Kaže: "Možete li doći danas u jedanaest sati?" Bilo je oko devet i ja sam svoj put odgodio i otišao njemu. Jako prijateljski me primio i ostali smo dugo razmjenjujući poglede na krizu u zemlji.

Svi ti ljudi koje sam posjetio imali su prema meni izuzetno pristojno držanje, ti ministri, predsjednik parlamenta, posvetili su mi dosta vremena za razgovore - slobodno sam iznosio moje kritičko mišljenje i o svemu smo, čini mi se, slobodno razgovarali.

DILAS: Jeste li prepoznali Sarajevo?

ZULFIKARPAŠIĆ: Vrlo teško. Čudnovato, Sarajevo je bilo drugačije. Ali neke stvari se nisu izmijenile, na primjer, stari grad, Baščaršija, pa onda Titova ulica, Ferhadija džamija. Bilo je mnogo novoga: nove zgrade tamo gdje su nekad bila polja, pa onda televizija, tamo je bilo sve potpuno novo, jedan veliki dio Sarajeva koji je bio izgrađen poslije II svjetskog rata bio mi je potpuno nepoznat.

Bio sam iznenađen mnogo višim standardom života nego što sam

očekivao. Na primjer, u mojoj porodici, svi su imali stanove u centru grada, na lijepim mjestima, svi su imali automobile, bilo ih je koji su imali dva automobila u porodici, svi su imali svoje vikendice, neki po dvije, na moru i na planini, išli u lov, ribolov, na tenis, živjeli su životom jedne bogate građanske klase u Evropi. Ja nisam išao u lov, mada sam to volio, nisam radio mnoge stvari, koje su za moje sestriće bile najnormalnije.

Čime sam bio šokiran? Bio sam šokiran prljavštinom Sarajeva. Znae, tu je zaista došao taj seljački, neurbani elemenat i lijepi, stari dio Sarajeva pretvoren je u neku vrstu toaleta. Sve je to smrdilo na mokraću, kad ste ulazili u haustor, morali ste da prelazite preko nečisti. Dok uđete nekome u stan, prođete kroz kaos, a kad vam otvore vrata, vidite vrlo lijep stan, uređen, sa tepisima, čist, dok su stepeništa bila očajno prljava, naročito ulazi, to su bili javni, može se reći, klozeti. To me je šokiralo, takvo Sarajevo nisam poznao. Ljudi su bili glasni, mnogo glasniji nego kada sam otišao iz Bosne, mnogo ordinarniji, dovikivali su se, psovke su se na ulici čule vrlo često, što ja u Sarajevu nikada ranije nisam čuo - uopće se kod nas nije tako razgovaralo, tako psovalo. Mislim da je naša generacija, ili oni koji su stariji od nas, i u Beogradu, i u Zagrebu, i u Sarajevu, bili ljudi koji sada mogu da posluže kao primjer lijepog ponašanja.

Sigurno da je u to vrijeme počelo naglo popuštanje režima. Osjećao sam se slobodnim u Sarajevu. Mene su, dođuše, upozoravali - pazi, čovječe, pa oni tebe prate. Ja bih se na to nasmišao i govorio: "Što god kažem pred vama, vi to slobodno možete svakome reći." Inače, u politici nisam nikada volio konspirirati o nekoj našoj taktici, pa da onda na zboru govorim nešto drugo. Smatrao sam da se mora iskreno izaći sa svojim mišljenjem pred narod i da se treba reći ono što se misli. Bio sam protivnik tajnih sporazuma, tajnih razgovora, jer u demokraciji je osnovna stvar kritika javnosti, kritika štampe, narod mora znati šta vi mislite, o čemu razgovarate. U suprotnom ste vi onda nepoznata osoba, konspirativna, neutralna grupa ili neki zavjerenik, a ne javni političar koji brani i iznosi svoje mišljenje.

NEDOUMICE POLITIČKIH STRANAKA

DILAS: Dobro, da predemo na Vaš rad u SDA, Stranci demokratske akcije, i razilaženje sa Izetbegovićem. Usput, ja se sjećam da ste Vi bili negde u to vreme u Novom Pazaru, imali ste nekih neprilika.

ZULFIKARPAŠIĆ: U Sandžaku se dogodio prvi puč protiv mene.

DILAS: Ko je to organizovao?

ZULFIKARPAŠIĆ: Mislim, da je to organizirao KOS s ljudima koji su radili u SDA. Nosilac tog puča svakako je bio i Izetbegović, jer je između nas došlo do jednog malog incidenta, ali tu je bio i Salim Šabić, neki šnajder iz Zagreba, osoba vrlo forsirana od komunističkih vlasti. Postao je funkcioner u Islamskoj zajednici, a u svoje vrijeme je bio kandidat na listi komunista kao poslanik za gradsko vijeće. Onda klerikalac, moj daljni rodak, Hasan Čengić, neki Sulejman Ugljanin, zubar, koji je na prijedlog Čengića, jer je stanovao kod njegove rodice, bio predložen kao član Glavnog odbora SDA, kao predstavnik iz Sandžaka. Nisam bio saglasan da se u to vrijeme ide u Sandžak. Smatrao sam da mi trebamo održati zborove u većim gradovima Bosne - Mostaru, Banja Luci, Tuzli - prije nego što odemo u Sandžak. Nisam imao ništa protiv toga da mi idemo u Sandžak, ali sam smatrao da postoji jedan čaršijski red, da su nama važniji Mostar ili Tuzla. Međutim, jedna grupa tih ljudi forsirala je zbor u Novom Pazaru kao vrlo hitnu stvar. Neki su se malo kolebali, plašili. Ja sam rekao da ću otići u Sandžak, da tu nema nikakvih problema i krenuo sam svojim automobilom - kupio sam velika kola koja su bila jaka za sve te štrapace na bosanskim putevima. Krenuli smo s desetak automobila, a prije nas je otišla, što ja nisam znao, ova grupa, taj Šabić, Behmen, Čengić, Tanković, Fahira Fejzić....

DILAS: To je u stvari jedna frakcija, odnosno struja, koja je podupirala Izetbegovića.

ZULFIKARPAŠIĆ: Na početku rada stranke štampa je konstatirala da u SDA postoji jedna liberalna struja čiji sam ja nosilac, što je bilo tačno, i na drugoj strani struja vjerski orijentiranih ljudi. Stranku sam htio napraviti jednom građanskom, liberalnom organizacijom koja će biti otvorena za svakog čovjeka, koja neće htjeti da se vjera iskorištava u politici, naročito da se ona zloupotrebljava, da hodže ostavimo na vjerskim i da ih ne guramo na političke funkcije. Oni mogu biti članovi kao i ostali, ali da budu funkcioneri, organizatori, da preko njih ide organizacija zborova to već ne ide. Protiv toga sam bio od samoga početka, dok je Alija Izetbegović meni govorio – pazi, Adile, Behmen je čovjek koji s pet stotina imama ima direktne kontakte, oni će odigrati veliku ulogu na organiziranju naše stranke, pomoći će nam.

Kad smo mi došli u Novi Pazar, dočekala nas je ogromna masa svijeta, vlasti su se držale korektno, milicija takode. Dočekivali su ljude od Sarajeva do Novog Pazara. Sve je bilo organizirano, na ulicama su nas pozdravljali s bajracima. Patrolna kola su se brinula da sve proteče bez ikakvog sukoba. U samom gradu su se, kad smo došli, policajci povukli s ulica – svugdje su bili samo stražari SDA sa znakovima, pokazivali su kuda se skreće, kamo ćemo ići. Došao sam s Alijom Izetbegovićem i s još nekim ljudima u kuću Sulejmana Ugljanina i onda se na tome zboru dogodilo nešto što je mene prilično iznenadilo.

Zbor je rađen na jedan profašistički način. Tamo je bila neka Fahira Fejzić, mlada pušćenica, koja je bila spiker na radiju ili televiziji. Otišla je u Zagreb tome Šabiću, ranije je nosila mini i imala vrlo modernu frizuru, a onda se odjedanput obukla pod mahramu, neku estragavantnu i nepostojeću žensku uniformu, s tri šala u raznim farbama – zeleni, plavi, crveni. Ali je lijepo izgledala, vrlo dobro je čitala na tim zborovima našu proklamaciju i našu rezoluciju za Osnivačku skupštinu. Najedanput jedna ekipa, petero njih, sjednu jedan do drugoga i citiraju: – Alija, "otac domovine", borac za islam, bio na robiji, uradio to i to, koji je jedini naš vođa... A onda, vjerske zastave, na stotine vjerskih zastava vihorilo se stadionom. To je bilo nešto novo, neočekivano. Shvatio sam da je to djelo toga mladog Čengića, koji je malo desno orijentiran i koji je to organizirao. Mislio sam da su to početne bolesti

jedne političke stranke, kojima ne treba pridavati važnost. U to vrijeme već je bilo postavljeno pitanje bošnjaštva.

Nisu htjeli bošnjaštvo

Održao je govor profesor Mujagić, s Univerziteta iz Banje Luke, koji je počeo hvaliti bošnjaštvo kao našu nacionalnu orijentaciju. Do mene je sjedio Izetbegović i kaže mi u jednom momentu: "Ovo je on od tebe, ovo si ga ti naučio." Ja sam se nasmijio i rekao – kakve gluposti pričaš. On kaže – Boga mi, mi ćemo se na ovome razići, ja i ti. Čim smo došli u Sarajevo, zatražio sam razjašnjenje, izvinio se da nije tako mislio kao što je rekao. Onda sam ga upozorio da je to bio jedan fašistički zbor: pa kakvo je to hvaljenje, kakav otac domovine, kakav se to kult ličnosti stvara. On je rekao da je to zaista velika greška, da on o tome nije imao pojma, da su to sve uradili Hasan Čengić i Omer Behmen i da se to više neće dogodati. Uvijek sam prelazio preko tih stvari, ali sam poslije doznao od Kasima Zoranića, u čijoj se kući sve dogovaralo (on je, kad smo se mi razišli, ostao na mojoj strani), da je planiran puč protiv mene, da se istakne Alija Izetbegović, da se u stranci na moj račun njega počne profilirati. Ja to nisam ni zamijetio, jer tome nisam pridavao važnosti.

Postojala je jedna liberalna struja koju sam ja okupio, među ostalim nju su činili: profesor Muhamed Filipović, profesor Fehim Nametak, pa profesor Lamija Hadžiosmanović, profesor Salih Burek, profesor Hamza Mujagić, profesor Kemo Sokolija i mnogi drugi – muslimanski liberalni intelektualci koji su bili za jednu modernu stranku. Kada sam prisustvovao sastancima Glavnoga odbora SDA, oni su pokazivali potpunu identičnost mojim gledanjima i mišljenju. Onda sam počeo dobivati informacije kako održavaju tajne sastanke – jedna grupa tih bivših Mladih muslimana, braća Behmen i jedna klerikalna grupa koja na tim sastancima određuje liniju stranke. Isto sam tako uočio da stranka ide brzim koracima u fundamentalizam i iskorištavanje vjere u političke svrhe. Najedanput su se pojavile zelene zastave na našim zborovima. Svugdje po dvadeset-trideset zelenih zastava, maše se njima, onda ljudi dolaze da drže govor, citiraju po deset minuta sure iz Kur'ana. Onda su se, gdje god bi išli, odjedanput u velikom broju počeli pojavljivati imami, koji su nam bili kao gostoprincipi, ljudi koji sve organi-

ziraju. Tako da je to bila neka vrsta kadrovske komisije, koja je zaista vodila politiku da u stranku ulaze isključivo vjerski funkcioneri i imami. Ja sam u nekim momentima tražio da se te zastave skinu, sklone. Počeli su se pojavljivati ljudi u dželabijama i kaftanima, što nikada niko u Bosni ni u kakvoj prilici nije nosio. Osjetio sam da se radi o provokatorima. Na primjer, odjedanput vidim zastave Saudijske Arabije, arapske nošnje, nešto što nema veze s Bosnom. Onda je normalna stvar da se beogradski novinari "bace" na tu grupu ljudi i fotografiraju ih.

U to sam vrijeme planirao i bio se dogovorio da u Sarajevo dođu Suares i predsjednik Liberalne stranke Njemačke grof Lambsdorf, pa grupa bankara iz Švicarske i grupa liberala iz Francuske. Trebalo je doći još nekoliko istaknutih evropskih liberalnih političara. Kad sam vidio te zastave, sve sam to otkazao. Imali smo zborove SDA s pedeset do stotinu hiljada ljudi, ali sam mislio: ako dovedem te ljude, oni će se zapanjiti kad vide stotine zelenih zastava, to liči na neki pokret u sjevernom Egiptu ili Alžiru, kao neka vjerska manifestacija. To je zaista počelo dobivati forme ekstremizma.

Fočansko pomirenje u rukama osvjetnika

NADEŽDA: Za Vas je Foča izvor inspiracije i mnogo toga ste započinjali ili završavali u njoj. Tako ste, izgleda, želili da baš miting u Foči bude početak nacionalnog pomirenja u Bosni i Hercegovini. Iako su Vam rođenog brata ubili četnici u Foči, Vi predlažete pomirenje svih naroda. Atmosfera na samom mitingu nije obećavala najbolje. Da li Vam je to bio signal da će se situacija pogoršati do današnjih razmera?

ZULFIKARPAŠIĆ: Kad smo pravili zbor u Foči, na kojemu je bilo više od stotinu hiljada ljudi, zamislio sam da to bude zbor pomirenja. Ondje su bile srpske žrtve od ustaške ruke, rekao sam da treba da odemo tamo, položimo vijenac i cvijeće, pa onda na grobove ubijenih muslimana, na drinski most, na druga mjesta. I tu se odigržo jedan mali incident. U ime HDZ-a došao je Anto Baković, katolički svećenik, da pozdravi skup. Počeo je jako neugodno govoriti protiv Srba, o ubijanja časnih sestara, o klanjima koja su se dogodila 1942-1943, riječ je bila o nekoliko časnih sestara koje su bile ubijene u Goraždu, među nekoliko hiljada muslimana. Svakako, ako treba govoriti o

tome, treba spomenuti i hiljade pobijenih muslimana koji su stradali, a on se koncentrirao jedino na časne sestre i na uvrede, što nije bilo u duhu pomirenja, nego je raspirivalo strasti i mržnju. Poslao sam čovjeka koji mu reče da nije njegovo da kao gost vrijeđa jedan drugi narod, i ja sam onda svoj govor malo izmijenio. I za čudo božije, taj moj govor, koji je bio kritika i pokolja nad Srbima i nad muslimanima, štampa nije zabilježila, nego je zabilježila te agresivne govore. Očevidno da su ljudi tražili senzaciju i sukobe. Atmosfera je bila takva.

U svojim političkim govorima i u svom političkom djelovanju imao sam nekoliko osnovnih teza, a najvažnija je bila zajednički život. Uvijek sam govorio da mi moramo izbjeći svaki sukob. Moram kazati da smo najviše aplauza dobivali, i ja i ostali govornici, kad smo govorili o mirnom zajedničkom životu. Narod se plašio rata, narod nije bio za rat, ali je, uporedo s jačanjem naše stranke jačao i jedan negativni elemenat u njoj. Dolazili su neki ljudi i prijetili da će vratiti dugove iz 1942. godine. Ja sam na to uvijek reagirao vrlo energično i pitao ih kako to zamišljaju - ovo je sada druga generacija, druga su vremena.

Na zborovima sam često ponavljao da su Hrvati naši prirodni saveznici, jer su se borili za nacionalnu ravuopravnost u Bosni, jer su i oni bili ugroženi. Onda je moja teza bila: u Bosni se ne može ništa bez Srba, ne smije se ništa protiv Srba. Smatrao sam da ne smijemo stvarati političku organizaciju koja će proizvoditi strahove i zle slutnje. Bio sam više za to da pravimo mirnije zborove, da mobiliziramo naše mase, a ne da demonstriramo svoju snagu, nego da se sve uputi na politički dijalog. U Foču je sigurno došlo dvije trećine ljudi koji s Fočom veze nisu imali, iz Sandžaka i drugih krajeva. Nama su rekli da će nam Crnogorci razbiti zbor. Telefonirao sam ministru unutrašnjih poslova Muhamedu Bešiću i to mu rekao. On mi kaže - ne treba da se vi ništa bojite, mi ćemo kontrolirati stvari. Rekao sam mu - možete li spriječiti dolazak tih ljudi, tih dvije-tri hiljade ljudi iz Crne Gore. On mi odgovori da je obaviješten kako iz Sandžaka dolaze desetine hiljada Bošnjaka, koji su već krenuli autobusima.

I taj zbor je prošao bez incidenta. Bila je i druga struja, koja je htjela pokazati neku silu, organizaciju, zelene zastave, prijeteće parole, što je meni smetalo, i to je eskaliralo. Dolazio sam u neke sukobe i s Izetbegovićem i s Behmenom i s drugima iz vodstva. Dogodilo mi se, na primjer, da dođem u Jajce i ondje osnujemo organizaciju, napravimo odbor SDA, a iza mene

sutradan dolazi Behmen i stvara drugi odbor. Bio sam podpredsjednik stranke, a dolazi on, član glavnog odbora, i pravi drugi odbor. Nisam od toga pravio pitanje, iz prostog razloga što zaista nisam poznavao ljude u Bosni, pa sam dopuštao da mi se može dogoditi da pogriješim u izboru ljudi. Smatrao sam da ne trebamo voditi neke inkvizitorske istrage ljudi koji hoće s nama saradivati, već im moramo otvoriti vrata. Program naše stranke trebao je biti obnova Bosne, tolerancija, zajednički život, mir s komšijama, stvaranje demokratskih političkih struktura i stvaranje perspektive za modernizaciju bosanske industrije, privrede, političkog života. Nekoliko sam puta Izetbegoviću zaprijetio da ću napustiti stranku i povući se ako se bude išlo ovim, po mom mišljenju, negativnim pravcem. On bi uvijek prihvatio moje kritike i odmah bio spreman sve to izmijeniti, bar je meni tako govorio. Stoga bih gotovo svaki put dobio nečistu savjest kako sam prema njemu oštar, nepravedan, pa bih se skoro povukao.

Na putu u Cmu Goru, kad sam išao u Rožaje, na granici gdje je devedeset posto muslimana, čekala me je, na proplanku gdje je divan hotel, grupa muslimanskih intelektualaca, koji su htjeli formirati neku svoju stranku ili prići nama. Rekli su mi da bi prišli, ali da idemo previše u militantnu vjersku organizaciju, koja ne daje mjesta liberalnim ljudima. Uvjeravao sam ih da to nije tako.

Zagrebačka grupa i oružje

Tu mi pride Ugljanin i zamoli da se odvojimo; ispričao mi je kako je on organizirao nabavku oružja iz Zagreba, da će doći dva-tri kamiona. Upitao je možemo li poslati neke ljude na izobrazbu u inostranstvo, te da ima stotinu avijatičara Sandžaklija u Turskoj koji čekaju priliku da bombardiraju Srbiju. Bio sam zgranut i pitao: "O čemu ti govoriš, čovječe? Kakvo oružje iz Zagreba u Sandžak, jesi li ti normalan? Kakvi avijatičari? U turskoj vojsci je takva disciplina i odanost da oficiri samo svoju komandu slušaju, a nikako strane političke stranke. Turska je država koju vodeiskusni ljudi, a ne avanturisti. Sve su to dječije tlapnje. Ko ti je to organizirao iz Zagreba? Da li ti to organiziraš?" Rekao je kako je to organizirao sa Šabićem iz Zagreba. Čim smo došli Izetbegoviću kazao sam mu - Alija, ovo je jedna vrlo nezgodna stvar, o kakvom je to oružju riječ? Onda on reče nešto kao - ja

pojma nemam o tome, ja sumnjam u to - i htio je prijeći preko toga. No ja sam na tome insistirao. posumnjao sam da je to smišljeno da se uništi naša stranka, da je to provokacija obavještajne službe, odnosno KOS-a.

Na osnivačkoj skupštini HDZ-a u Sarajevu, gdje je došao Dalibor Brozović⁶⁹, upitao sam ga - molim te, imate li vi arhive KOS-a i Službe unutrašnjih poslova u Zagrebu pod vašom kontrolom? Rekao je da imaju. "Hoćeš li biti dobar, zamoli Tuđmana za to, ja bih htio da mi kažete nešto o Salimu Šabiću, jer ja sumnjam za njega da je provokator." A njega je Izetbegović metnuo do mene za podpredsjednika. I nakon nekoliko dana mi se javi Brozović, kaže da je Šabić ne samo bio, nego još uvijek jest aktivan, i da je vezan za glavni grad. "Imamo veliki dosije, i možete sve vidjeti", javio mi je. Ja toga momenta ustanem i odem Izetbegoviću u drugu sobu - slušaj Alija, evo meni sada javlja Brozović, tako i tako, i oni su nam spremni sve to dati na uviđaj. Trebali bismo otići i to pogledati. Bilo mu je neugodno, sav se zacrvnio. Neko je tada ušao u kancelariju. On je to jedva dočekao i rekao da ćemo razgovarati kad taj čovjek ode. I nestade iz kancelarije. Ja ga toga dana više nisam vidio. Sutradan ga opet za to upitam i on kaže: "Pazi, to može biti provokacija s hrvatske strane, da nas zavade, jer Šabić je protiv Tuđmana, pa je to, moguće, neka podvala. Ja radije ne bih, ali možemo otići da vidimo." Odlazak na kojem sam insistirao on je stalno odlagao.

Onda sam pozvao prof. Filipovića i prof. Mujagića, i pošli smo u Zagreb posjetiti Brozovića. Brozović je pozvao predsjednika Vlade, Josipa Manolića, koji dode s dosijeom i kaže: - Da, on radi za KOS, imamo sve informacije o tome. On je vezan za Beograd. Ja vam preporučujem da mu ili kažete otvoreno, pa da počne raditi za vas, pa neka daje i krive informacije, ili se pravite da ne znate, pa ga kontrolirajte i prekinite mu informacije. A ima i drugih rješenja. U to vrijeme Izetbegović je bio u Zagrebu, stanovao je kod toga Šabića. Telefonirao sam i rekao: "Hajde Alija, da ti pokažem što Manolić ima, hajde da vidiš, molim te, te informacije." I ovoga puta pronašao je neki novi razlog za svoj nedolazak.

Sutradan smo imali zbor u Kladuši. To je najveći zbor koji sam u životu vidio i prisustvovao mu. Kažu da je bilo tri stotine hiljada ljudi, neki kažu manje, ali to je nešto nevideno za mene. Bio sam na velikim zborovima u

⁶⁹ Dalibor Brozović, sveučilišni profesor, lingvist, akademik, direktor Leksikografskog zavoda Hrvatske, prvi podpredsjednik Republike Hrvatske 1990, podpredsjednik HDZ. Napisao mnogobrojne naučne radove.

Italiji kad se raspravljalo pitanje republike ili monarhije, ogromna masa na Piazza Popolo, bio sam na velikim Titovim zborovima u Beogradu, ali takvoga zbora kao ovaj nisam vidio. Tu kad narod diše, to je kao da tenk tutnji, to je nevjerovatno. Tu su bile parole, zelene zastave, povici, transparenti: "Ubićemo Vuka!", "Živio Sadam Husein!" Kakav Sadam Husein? Slike Sadama Huseina, neke nošnje, stotine zelenih zastava.

Tu je prvi put s nama istupio i Fikret Abdić⁷⁰ te najavio svoj pristup SDA-u.

Delirijum u Kladaši - razlaz

Trebao sam biti posljednji govornik, tako da zbor završi mojim govorom. Porazilo me je ponašanje te mase. Narod je vrištao, klepetao, pao u delirij na riječi jednoga ludog profesora iz Cazina. Pomislio sam da to nije ono što želim. Ja svoj život ne mogu završiti u ovakvoj stranci. Čovjek kao ja, koji se uvijek borio za individualni stav, za poštovanje čovjeka. U dubini duše osjetio sam da to nije moja stranka, da to nije ono za što se ja borim, da to nije ono što će moj narod izvesti na pravi put. I tu sam donio odluku: ili ću stranku promijeniti u jednu građansku, demokratsku i liberalnu ili ću je napustiti.

Već je bilo prilično kasno, pred nama su bili skori izbori, ali za mene je to bilo irelevantno. To je bila jedna teška odluka. Htio sam se posavjetovati s desetak ljudi koji su imali političkog iskustva. Sjećam se. Đido, da sam došao u Beograd i Vas pitao za mišljenje koje sam jako cijenio. Vi ste meni rekli neka dobro promislim. Niste mi preporučili da napustim SDA. I sve što ste mi rekli bilo je manje-više promišljeno, ali meni je bilo jasno: ako odem, ostat ću u manjini, ali ja se jednostavno, ni fizički ni psihički, više nisam mogao identificirati, niti angažirati za jednu stranku koja je postala konzervativna, vjerska, masovna, u kojoj su se s nekoliko otrcanih parola, vjerskih i nacionalnih, mobilizirale mase koje su svakako očekivale neki preporod, neku izmjenu, ali koje su možda imale i iluzije da će zagospodariti Bosnom. A onda ovi ljudi! Spletke i intrige. Laži i podmetanja. Forsiranje familije,

⁷⁰ Fikret Abdić, bivši direktor "Agrokomerca", kandidat za predsjedništvo BiH na listi SDA, dobio najviše glasova na izborima i postao član Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Nakon Vance-Owenovog plana proglasio autonomiju, tzv. Zapadnu Bosnu, na području općine Velika Kladaša, oslanjajući se na Republiku Hrvatsku i na četničke paradržavne tvorevine u Hrvatskoj i Bosni. U augustu 1994. nakon vojničkog poraza u sukobu s Armijom BiH, napustio područja Krajine.

ignorancija. Neprofesionalizam u radu, nepolitičnost i nedemokratski mentalitet. Gramzljivost i borba za položaje u stranci. Nebulozni planovi, nebulozne predstavke.

Kad sam se vratio u Sarajevo, Izetbegović je primijetio moje distanciranje, pa me je zamolio za razgovor, na kojemu mi je potvrdio dogovor u samom vrhu stranke, da ću ja biti kandidat za predsjednika države, i da ću organizirati vladu i državu, a da će se on baviti isključivo pitanjima u stranci, da mi podijelimo te funkcije. Međutim, to je za mene sve postalo nevažno. Njemu ja više nisam vjerovao, jer sam doživio niz slučajeva gdje mi je jednu stvar tvrdio, rekao, kleo se, a drugu stvar činio.

Ljudi koji su sačinjavali glavni odbor, izuzev možda jednog ili dvojice, bili su apsolutni amateri, koji o politici nisu imali pojma, kao ni o povijesti naše zemlje, koji su imali nastrane poglede na svijet, čudnovato pravili prognoze, kombinacije. Očevidno da su ti ljudi bili iznenađeni samim uspjehom Stranke i već su sebe vidjeli kao predsjednike vlada, kao ministre, kao ovo i ono.

Bosna je plakala te noći

Zakazao sam stoga konferenciju za štampu u hotelu Holiday Inn i saopćio razloge razilaženja s fundamentalističkom frakcijom Izetbegović -Behmen. Moram priznati kako nisam imao namjere ratovati s Izetbegovićem. Mislio sam da ćemo se razići, da će jedan dio stranke povući on, a da ću jedan dio povući ja.

ĐILAS: Vaša priča me pobuđuje da se prisećam na svoje raskide i preživljavanja. I meni je – kao i Vama na zboru u Kladaši – najednom, u jednoj noći decembra 1953. prodrlo, zgusnulo se u saznanju da više ne mogu ni da sledim, a nekmoli da učestvujem u politici Centralnog komiteta Saveza komunista, partije u kojoj sam bio 22 godine – srećom samo u njoj. Teško je, nemoguće je sasvim objasniti takva nagla saznanja, takve za ličnost sudbonosne, naizgled nevoljne odluke. Svakako, takva rešenja se pripremaju sitnim zbivanjima, primedbama, čak vizuelnim utiscima – kod Vas zelenim zastavama – a ponajviše razmišljanjima i sučeljavanjima sa onim što se naziva savešću. Tu se više odlučuje o ličnosti, o svom integritetu dovedenom u procep vernošću ili nevernošću ideji. Posle toliko mnogo godina rekao bih da se radi više o ličnosti – nego kao što sam onda i dugo potom verovao da

se odlučuje o ideji, o saznanjima. A i šta su ideje – ako ih ne nose ličnosti spremne – bolje reći: naterane svojom suštinom – da se za njih žrtvuju: ideje su za herbarijum ako ne ožive i ne žive u živim ljudima.

Izvinite, malo sam Vas skrenuo sa Vašeg povestvovanja. Nastavite svoju zanimljivu, a još više tragičnu priču o tragici ličnosti doslednoj svojim uverenjima – u ovoj zemlji koja svoju istoriju beleži od tragedije do tragedije.

ZULFIKARPAŠIĆ: Nakon konsultacija, na konferenciju za štampu sa mnom su pošli profesor, Fehim Nametak, Muhamed Filipović i Hamza Mujagić koji su bili dio liberalne grupe unutar SDA.

To je bio strašan šok za Bosnu. Nije pretjerivanje ako kažem, Bosna je plakala te noći. Dobivao sam telegrame, primao telefonske pozive, dolazili su ljudi iz SDA, iz Sarajeva i cijele zemlje, moleći me da povučem odluku. Pojavilo se bezbroj zvanih i nezvanih posrednika.

Kad sve nije uspjelo, vrlo brzo su me predstavili osobom koja razbija muslimanske redove, koja razbija muslimane. I tu fantazijama ljudskim nije bilo kraja, tu je bilo nečuvanih niskosti.

Svoje sam poglede uporno branio, te sam formirao Muslimansku bošnjačku organizaciju – MBO. Za mene se odmah izjasnio odbor Sarajeva, odbor Banja Luke, odbor Tuzle i odbor Mostara. Izjasnili su se za mene i drugi gradovi kao što je Foča, Gradačac, Vlasenica, Tuzla itd. Shvatio sam da je to u redu. Oni kažu da su ostali uza me, i ja dalje ništa nisam poduzimao. Međutim, ova struja s kojom sam se konfrontirao – Izetbegović, Behmen, Muhamed Čengić – poslala je stotine ljudi, aktivista, hodža, koji su preplavili Bosnu, išli u te krajeve, među ljude koji su se za mene opredijelili i onda slali telegrame podrške Izetbegoviću, na otrcani komunistički način. Na primjer, dolazi telegram iz Tuzle. Od petnaest članova odhoda, samo se jedan izjasnio za Izetbegovića, a svi ostali za mene, i taj jedan poslao telegram u ime odbora da se daje podrška Izetbegoviću. Tako se dogodilo i u Mostaru i u Sarajevu. Predsjednik sarajevskog odbora bio je profesor Fehim Nametak, on je, s većinom odbora, ostao uza me. Ponovo su Izetbegović i njegovi na brzinu skupili trojicu, četvoricu svojih rođaka te isfabricirali novi odbor, pripremili ljude koji su se razišli po džamijama i govorili protiv mene.

Izbori su bili na pragu, nismo imali vremena za kvalitetnu izbornu pripremu. Provedena je kampanja protiv mene po metodama koje nisam očekivao. Mahom su to manje-više nesposobni ljudi, ali kada je bila riječ o

stolicama, o borbi za vlast, oni su pokazali nevjerovatnu upornost, žilavost i sposobnost za klevete i razne podvale. Međutim, ja sam nastojao sačuvati ljudski odnos. Kad sam sreo Izetbegovića, pozdravio sam se s njim, nisam htio praviti osobne ratove od tog konceptijskog razlaza. Poslije izbora, na kojima sam izgubio – dobili smo samo dva poslanika – bio sam jedini predsjednik stranke koji nikad nije otišao u Parlament, jer sam smatrao, po običajima u Evropi, da samo izabrani čovjek može govoriti u Parlamentu, osim uz proceduralne pozive. Drugi su dolazili, govorili su Izetbegović i Karadžić. Karadžić uopće nije bio kandidiran, niti je bio član Predsjedništva ni član Parlamenta, a stalno je govorio u parlamentu. Meni su preporučivali da se pojavim u Parlamentu. Rekao sam da je tamo prof. Filipović, neka on govori, neću njemu da smetam niti da dajem primjer neparlamentarne prakse, da neko, de facto nepozvan, govori. Po čemu smo mi članovi Parlamenta? Pa zašto su se onda kandidirali poslanici, ako svaki funkcioner partije ode tamo, uzme riječ i govori, daje savjete ili prijeti? To se dogodilo, pala je prijetnja od Karadžića da će muslimanski narod možda nestati u Bosni, ako se dogodi ono što neće Srpska demokratska stranka. Nisam htio da Parlament na taj način iskorištavam i tamo nisam nikada otišao.

MBO - pravo na drugačije mišljenje

NADEŽDA: Osnovali ste MBO, inače ta stranka je onoliko koliko je meni poznato u nekim intelektualnim krugovima Bosne veoma dobro dočekana, mada joj se i dalje zameralo i diskutovalo oko imena. Zašto MBO, zašto ne samo Bošnjačka organizacija i slično. Potom ste, ipak, promenili naziv, nije više MBO, nego LBO – Liberalna bošnjačka organizacija. Je li tako?

ZULFIKARPAŠIĆ: Ne, ime nije promijenjeno, to je ostavljeno da se u praksi pokuša, a da se na prvome kongresu o tome prodiskutira. Smatram da je pitanje bošnjaštva pitanje bosanskih muslimana, dok su katolici nacionalno opredijeljeni kao Hrvati, a pravoslavci nacionalno opredijeljeni kao Srbi. Intelektualci koji su meni na toj odrednici "muslimanska" zamijerali mogli su stvoriti srpske i hrvatske bošnjačke stranke. Pošto to nisu uradili, bilo je slučajeva da je meni došla jedna grupa Srba i Hrvata koji su željeli promjenu imena. Rekao sam im - odlično, napravite vi bošnjačku demokratsku ili

liberalnu organizaciju, vi, ta vaša grupa, pa ćemo se mi onda ujediniti; kad vi kažete da imate toliko pristalica, evo napravite je vi. Nijedan od njih to nije uradio. Dakle, to je bio manje-više izgovor, ali je činjenica da smo mi napravili jednu liberalnu stranku. Osnivačkom kongresu je prisustvovao Desimir Tošić⁷¹, koji je slučajno bio u Sarajevu. Pričao je poslije u Beogradu da je prvi puta prisustvovao jednoj pravoj demokratskoj manifestaciji, koja je imala jednu slobodnu diskusiju, i jedan visoki nivo. Mi smo, činjenica je, privukli većinu bosanske inteligencije, međutim u jednome narodu kao našem sitno je posijana inteligencija. Mase, one polupismene, su u većini podržale politiku Alije Izetbegovića, tako da smo mi ostali mala, elitna politička stranka.

Mi smo imali svoje novine, ponovno sam pokrenuo "Bosanske poglede". S njima sam imao velike probleme, vi to znate, jer te novine nisam htio kontrolirati, dosljedno svom principu. Oni su često zauzimali stanovišta protivna mojim političkim stanovištima. To sam tolerirao, bio sam čovjek koji je u vlastitoj stranci financirao vlastitu opoziciju i pomagao je, izdavao te novine koje su vrlo često otvoreno kritizirale moju politiku i nisu davale podršku nekim mojim akcijama koje sam u to vrijeme pokretao. I pored toga to je bio najbolji list u Bosni.

Činjenica je da je MBO okupila u Bosni inteligenciju, što je imalo i negativnih i pozitivnih strana. Negativno je što su strukture vlasti bile loše, što su kandidati SDA u Parlamentu imali jedan slab politički i moralni nivo. Ti razni predsjednici općina, općinski odbornici po čitavoj Bosni bili su često vrlo problematični ljudi, nesposobni, špekulanti, šverceri, karijeristi. Tako da je zbog toga trpjela struktura lokalnih i republičkih ustanova, jer je inteligencija ostala van SDA i u većini slučajeva prišla našoj stranci. Opor-tunizam je učinio svoje, i to se izmijenilo. Mi smo vodili opoziciju. Dok sam još bio u SDA, dolazio mi je Mirko Pejanović⁷² s idejom da se stvori koalicija političkih stranaka koje su za suverenu Bosnu, za zajednički život, za demokraciju i koje bi spriječile moguće ekscese. Primio sam ga zajedno s Izetbegovićem, i pristali smo na to.

Kad je došlo do razlaza u SDA, Izetbegović je to preokrenuo, pa je

⁷¹ Desimir Tošić, podpredsjednik Demokratske stranke Srbije i jedan od osnivača Demokratske alternative, dugogodišnji urednik "Naše reči" u Londonu.

⁷² Mirko Pejanović, srpski političar, član delegacije Bosne i Hercegovine u Ženevskim pregovorima i član predsjedništva RBiH.

napravljena koalicija između SDA, SDS i HDZ (Ključić⁷³, Karadžić i Izetbegović). Karadžić i Ključić su mi tvrdili da su oni tražili da i MBO uđe u tu političku zajednicu, ali je Izetbegović na to stavio veto. Da je MBO bila upoznata s principima njihovog dogovora, sumnjam da bi uopće htjela ući u takvu koaliciju, tim više što je ona pravljen bez ikakvog političkog sporazuma koji bi se mogao objaviti. U početku sam se nadao da je riječ o ozbiljnome sporazumu, što je meni odgovaralo, jer Bosni ide u prilog stvaranje koalicije Srba, Hrvata i Muslimana.

Mislio sam tada da su oni politički uspjeli, da su učinili veliki korak naprijed, mada sam poznavao njihove strukture i nivo, u koji sam pomalo sumnjao. Međutim, vrlo brzo se pokazalo da se oni ni u čemu drugome nisu složili nego da komuniste potuku zajednički, da glasaju jedni za druge, tako da Srbi glasaju za Muslimane i Hrvate u predsjedništvu, Muslimani za srpske i hrvatske kandidate i obrnuto. To je bio sporazum o podjeli vlasti i ništa više.

⁷³ Stjepan Ključić, novinar, bio predsjednik HDZ BiH, zastupao stanovište suverene Bosne, član Predsjedništva BiH, predsjednik novoosnovane Republikanske stranke.

UOČI SUKOBA

NADEŽDA: MBO, Vaša stranka, iako je stvarno okupila intelektualnu muslimansku elitu, zapravo nije postala masovna stranka. Vi ste pre svega bili mala stranka sa dosta velikim uticajem u javnom životu. Kako biste odredili rad nacionalnih stranaka u Bosni?

ZULFIKARPAŠIĆ: Sâm sam bio jedan od osnivača SDA zajedno s Izetbegovićem. Može se reći da sam je doveo skoro do vlasti, igrao sam u političkom životu Bosne takvu ulogu kojoj je bila posvećena pažnja i od masa i od štampe. Možda je i stoga uloga MBO-a bila visoko ocjenjivana. Govorio sam vam o tom sporazumu za međusobnu podjelu vlasti, štu su ga napravile tri nacionalne stranke, kojima smo bili opozicija. Mi smo odmah zauzeli opozicioni stav i pokazali da se borimo za stvaranje dobrog državnog aparata, koji će funkcionirati i pripremiti ustav države, jer je Bosna bila bez ustava. Htjeli smo da skupština priprema valjane zakone, da se počne provoditi jedna ekonomska reorganizacija iz dirigitane privrede u slobodnu i tome slično. Razumljivo je da se sve to moglo dogoditi po samoj logici stvari.

Te tri stranke dobile su ogromnu većinu birača, i one su napravile sporazum i podijelile vlast. Najvišu funkciju u Predsjedništvu uzela je SDA, u Vladi HDZ, a u Skupštinu SDS. Međutim, od prvih početaka vidjelo se da oni ustvari nemaju zajedničkoga programa niti imaju zajedničke politike, niti su uopće složni u bilo kojem osnovnom pitanju zemlje. Onda se postavlja pitanje: u čemu su se oni složili? Složili su se da jedan za drugoga glasaju dok ne dođu na vlast, a čim su prigrabili vlast, radili su jedan protiv drugoga. Tako se dogodila čudnovata stvar. Opozicija Izetbegoviću nije bila van Parlamenta, nije bila van Vlade, ona je bila u Vladi, to je bila politika SDS-a i HDZ-a. HDZ je imala svoje političke protivnike u ljudima koji su bili članovi te koalicije, pa su na govore HDZ-a Srbi napuštali skupštine i obrnuto.

Počela se razvijati jedna apsurdna politika, da politička koalicija koja drži čitav državni aparat radi sama protiv sebe. Počela je prvo borba kako će se organizirati odbrana zemlje. Bili su potpuno oprečni pogledi na to kako će se voditi politika, kakav odnos zauzeti prema susjednim republikama. U to je vrijeme Milošević bio član Predsjedništva Srbije, pa su predsjedništva republika dobila najveći značaj. Na primjer, po svim ustavnim propisima i po svoj logici skupštine su trebale izabrati delegacije koje će riješiti pitanje Jugoslavije, razgraničenja, podjelu financija, pitanje vojske, pitanje međunarodnih odnosa i ostalo. Najedanput su se pojavili predsjednici republika, zvali su ih "putujući cirkus", a koje ustvari niko nije ovlastio. Parlamenti nisu donijeli odluku da predsjednici republika imaju kompetenciju za te sporazume. No, s obzirom na to da je dominirajuća ličnost bio Milošević, to je ispadalo kao logična stvar.

Naša stranka je tada, prije svega, insistirala na definiranju ciljeva – šta oni hoće da riješe, koji su aktuelni problemi jugoslavenske zajedničke politike, da se odredi pitanje mogućih izbora u čitavoj Jugoslaviji, da se odrede komisije iz parlamenta, tačna procedura pregovora i ciljevi pregovora. Mi često nismo znali radi čega se sastaje Predsjedništvo. Milošević pozove, i oni se sastanu. Pričalo se da Tudman i Milošević dijele Bosnu. Počelo se predbacivati da televiziju drže Muslimani, da je novinska kuća "Oslobođenje" u rukama SDA, odnosno i suprotno, da je "Oslobođenje" u rukama SDS-a, da na televiziji dominiraju bivši komunisti ili Srbi. SDS je stvorila neku omladinsku organizaciju, koja se zvala "Mlada Bosna". Stvarala se Muslimanska omladinska organizacija – MOS. Pojavile su se neke poluvojne formacije koje su te stranke pomagale. Izbio je spor oko reorganiziranja ministarstva unutrašnjih poslova i oko ministarstva odbrane. Došlo je do sukoba između vojske i ministarstva odbrane Bosne i Hercegovine, na čijem se čelu nalazio predstavnik HDZ-a.

Strah i oružje

Počelo se naoružavati narod, počelo je dolaziti do prijetnji i do niza raznih mjera koje su potpuno izgubile svaku perspektivu skladnoga zajedničkoga života. Na primjer, najedanput su preduzete mjere da se iz Bosne razne ustanove sele, da se razna vojna postrojenja pakuju i sele u Srbiju. Druga stvar, organizirana je nabavka oružja. Počela je njegova prodaja po visokim

cijenama. Na scenu su stupili ratni profiteri. Počelo se govoriti o regijama, u isto vrijeme pojačano je oduzimanje oružja od teritorijalne odbrane. To je stvorilo nepovjerenje. U muslimanske općine dođe Armija i uzme oružje. Uzimali su i iz srpskih općina, ali tako da uzmu, na primjer, iz Glamoča pa ga daju u drugo srpsko mjesto. Kad čovjek sve to analizira vidi da su već tada vršene pripreme za sukob u Bosni. Izetbegović se još uvijek oslanjao na armiju, uvjeren da će ona spriječiti progon muslimanskog stanovništva. U isto vrijeme je odlučio da Muslimani trebaju otkazati poslušnost, ne odazivati se mobilizaciji. Stvoren je malo-pomalo jedan kaos. Srbi su počeli stvarati sopstvenu vlast i regionalne vlasti u Krajini. Osnovana je skupština u Banjaluci i niz raznih stvari koje su očividno vodile nacionalnome i vjerskome sukobu najvećih razmjera. Dobivao sam informacije da Srbi prave spiskove koje muslimane treba strijeljati. Ljudi su mi govorili da takve spiskove pravi HDZ. Jednog dana me jedan Srbin, poznati akademik, sreo pa kaže: "Vi ste moje najveće razočarenje, gospodine Zulfikarpašiću." "Zašto, gospodine?" Kaže on: "Vi pravite spisak Srba koje treba likvidirati." "Ko pravi?", pitam. "MBO", kaže on. "Hvala što ste mi to rekli, ja čitavo vrijeme čujem kako vi pravite spiskove. Ja mislim da smo mi svi ljudi, čovječe božji, poznamo se, vidamo se, razgovaramo i dozvoljavamo da nam ovakve stvari prolaze. I vi vjerujete da ja pravim spiskove i da ja treba da vjerujem da vi pravite spiskove!" "A ja sam zaista čuo", kaže, "ja sam čuo neki dan da vi to radite." Dakle, atmosfera je bila vrlo konfuzna, napeta i bolesna.

Tajni razgovora Karadžića i Miloševića

Pokušao sam napraviti apel generalima JNA, u otvorenome pismu objavljenom u "Bosanskim pogledima", gdje sam tražio da vojska ne bude u službi jednog naroda, a protiv drugog. Ministarstvo unutrašnjih poslova je, koristeći se modernim sredstvima prisluškivanja, snimalo razgovore između Miloševića i Karadžića. Osim toga, došli su do vojnih naređenja. Sve je bilo napisano mašinom, takozvana plava koverta, koja se otvara u određenom momentu. Sadržala je naređenja armije komandantima. Koliko se sjećam, u naređenju koje sam imao priliku vidjeti, pisalo je da se sve državne ustanove stavljaju pod kontrolu JNA, da se policija stavlja pod direktnu komandu armije, da se uspostavlja stroga kontrola saobraćaja, ograničava kretanje,

uvodi policijski sat, likvidiraju neprijatelji i onemogućava svako političko djelovanje nepoželjnih i "antijugoslavenskih elemenata" i niz drugih mjera kojih se više tačno ne sjećam, a koje su govorile o zavođenju apsolutne vojne diktature, i sve to u službi plana stvaranja Velike Srbije, uz možda i jedan krvavi obračun s političkim protivnicima.

Došlo se i do pisma komandantu Banjalučkog garnizona, ja mislim Uzelcu. Pozvali su me iz Predsjedništva i dali mi da to pročitam. I zaista je tu bilo jezivih stvari. Na primjer, iz zabilježenog telefonskog razgovora Miloševića i Karadžića vidjelo se kakve ljude treba pohapsiti ako dođe do obračuna i šta sve treba uraditi. Govorilo se o žrtvama, spominjale brojke, koliko bi Srbija mogla imati žrtava. Neka stranka se proglašava lošom jer su dozvolili da joj muslimani budu članovi. Sve je to bila jedna nevjerovatna konspiracija. Onda sam otišao kod Izetbegovića na razgovor u vezi toga.

DILAS: Je li autentičan taj tekst?

ZULFIKARPAŠIĆ: Bez sumnje, ti su tekstovi bili autentični. Kad smo to doznali, dobili smo jedno pismo, koje mi je potvrdio i Karadžić kasnije, da se pripremao dan kada će se istočna Hercegovina pripojiti Crnoj Gori i stvoriti se Srpska krajina. To je zaista bio udar na egzistenciju Bosne i Hercegovine. Ja sam tada, na svoju inicijativu, sazvao konferenciju za štampu i pozvao na nju i druge stranke. Tu je došao predsjednik HDZ-a Kljuić, predstavnik Socijalističke stranke, bivših komunista, Adil Kulenović⁷⁴, pa Muhamed Čengić, sekretar SDA, jer je Alija Izetbegović to vrijeme bio na putu. Odlučili smo izaći u javnost s tim dokumentima, objaviti ih. Odlučili smo učiniti posjetu Washingtonu, Londonu, Parizu i Rimu, gdje bi posjetili predsjednike vlada, ministre vanjskih poslova i upoznali ih s tim. To je bio jedan stav, ne protusrpski, već protiv Karadžića, koji je bio jedan od glavnih nosilaca te politike.

Bio sam vrlo nezadovoljan što je politički razvoj pošao tim putem. Namjera mi je bila: ako se to objavi u javnost, bit će to način da se izbjegne sukob. Govorio sam da Armija neće moći uraditi te stvari koje pišu u tim dokumentima, ako se unaprijed objavi da oni to i to za taj i taj dan pripremaju. Napravili smo i delegaciju koja je trebala otputovati. Trebalo je da Izetbegović, Kljuić i ja zajedno idemo, prvo u London, pa u Washington.

⁷⁴ Adil Kulenović, portparol SDP, sada direktor sarajevskog Radija 99.

Tudmanova "londonska tajna"

U vrijeme kad sam razgovarao s engleskim ambasadorom u vezi s datumom i pitanjem ko će nas primiti, dobio sam dokumenat iz Londona o razgovorima Tuđmana s ministrom vanjskih poslova, gdje on predlaže podjelu Bosne kao jedino političko rješenje. Odmah sutradan dobio sam protokol njegovog razgovora na jednoj intimnoj večeri, koju mu je priredio podpredsjednik Konzervativne stranke i na kojoj je bilo desetak osoba. On i tu ponavlja svoje stavove. Tu se poziva na sporazum Cvetković-Maček iz 1939, koji su Englezi u svoje vrijeme pozdravili, i da bi to trebalo ponovo realizirati. Vidio sam da ne mogu ići s Kljuićem u London, kada šef njegove stranke hoće da podijeli Bosnu. Obavijestio sam Kljuića da mi je to poznato i tražio da telefonom razgovara s Tuđmanom i da mi, u roku od dva sata, javi šta Tuđman kaže na to. Tuđman je odmah poslao, valjda avionom, nekim privatnim, u Sarajevo gospodina Dalibora Brozovića s još nekim višim činovnikom hrvatskog Predsjedništva. Došao je da mi objasni Tuđmanov stav i uvjeri me kako nije istina da je on za podjelu Bosne, da je sve krivo shvaćeno. Iz razgovora s Brozovićem bila je očevitna njegova uvjerenost kako je to Tuđman uistinu zastupao i da je Brozović osobno protiv toga, te da se našao u nezgodnoj situaciji gdje mora braniti Tuđmana. On nije bio u stanju sakriti te činjenice, nego je poslije neke detalje prihvatio, rekavši da Tuđman nije tako mislio, da se s tim ne slaže ni Mesić, da je to bilo samo ispitivanje stanovišta Engleske. Iz tog razgovora vidio sam da je Brozović jednostavno u nedoumici kako da se pravda. Mi smo još jedanput sve provjerili kroz diplomatske kanale i dobili sve potvrđeno.

Sporazum umjesto rata

Ja sam onda vidio da nama ništa drugo ne preostaje nego pokušati otići vuku u jamu i ondje riješiti problem.

Čitavog mog života bio sam uvjerenja da su balkanski nacionalizmi i krvavi sukobi najčešće plod zabluda, brojnih predrasuda koje mi imamo jedni o drugima. Primjera radi, pogledajte te naše narodne pjesme, koje govore o našoj ratobornoj historiji. U srpskoj narodnoj pjesmi uvijek su muslimani ti koji su zulumčari, ali i obrnuto, u narodnim pjesmama muslimana vlasni su naši protivnici. Iracionalne mržnje između nas - to su zapravo veliki historijski nesporazumi. Tu je riječ o zaostavštini Srednjega vijeka, komb-

inaciji vjerskog fanatizma i skurilnog nacionalizma, koji nema snage svojom racionalnom politikom doći do ciljeva, nego s vremena na vrijeme pribjegava najmračnijim ljudskim instinktima.

I onda dođe ova potvrda svega u šta nisam želio vjerovati. Sjećam se tih noći kad po četrdeset i osam sati nisam skidao odjeće sa sebe. Posjećivao sam neke prijatelje, šetao, išao na neke razgovore i čitavo vrijeme bilo mi je jasno kako se prodaje oružje, kako se oružje nabavlja. Iz razgovora s Karadžićem saznao sam da on ima podatke kako se u tim i tim punktovima u Sarajevu prodaje oružje, da je tu Izetbegovićeva familija upletena, što, po mom mišljenju, nije bilo tačno. Organi MUP-a su zaplijenili kamione s oružjem iz Srbije, kobajagi za kasarnu u Visokom, a to je bilo namijenjeno srpskim paravojkama. Nastojao sam doznati neke stvari preko ljudi sa izvora. Pozivali su me pojedini oficiri, ne samo Muslimani nego i Srbi, i rekli da se dijeli oružje u velikim količinama srpskom stanovništvu. Jednostavno, kamionima se odvozi oružje u Han Pijesak i dijeli se po srpskim selima, "sve zbog straha, pa da se mogu braniti".

Takvo je stanje bilo, sukobi su se mogli vrlo lahko dogoditi – provokacijom ili nepažnjom. Uvjerio sam se da mi ne preostaje ništa drugo nego to raščistiti isključivo sa Srbima. Vidio sam da taj rat koji nam dolazi nije rat između Srba, Hrvata i Muslimana, u što se poslije nažalost pretvorilo, nego prije svega između Srba i Muslimana. Pošto sam imao iskustvo iz Drugog svjetskog rata, znao sam kakve se strahote mogu kod nas dogoditi. O tome sam otvoreno govorio i pisao. Vi se, Đido, sjećate moje posjete Vama, kad ste mi rekli: "Ma ipak su ovo druge generacije, sad su ljudi drugi, četrdeset godina je prošlo". Rekao sam Vam da ono što se u Libanonu za godinu dana pobije, to će se kod nas u Bosni dogoditi za nedjelju dana. Mi smo drugačiji, drugi temperamenti, mi smo drugi ljudi, Balkan je opasno područje. Neki narodi padaju u nesvijest kada vide krv, za razliku od nas Balkanaca, koji padamo u zanos, obuzima nas opojnost kada osjetimo miris krvi.

Vidite, bio sam uvjeren da se taj nesporazum između nas može otvorenom politikom bez zadnjih namjera raščistiti. Moje je duboko uvjerenje bilo da su naši narodi, a naročito Bošnjaci i Srbi, propustili priliku da po odlasku Turaka sjednu za sto i srede račune. Slijedeću takvu priliku propustili smo stvaranjem Jugoslavije. U međuvremenu su Bošnjaci postali politički faktor, drugačiji nego što su prije bili, kada su svoju sudbinu vezali za jedno carstvo koje je umiralo i koje je gubilo. Činjenica je da su muslimani

psihološki bili vezani za Tursku. Propast Turske oni su doživjeli skoro kao svoju vlastitu propast. Došli su u defanzivu psihološku, fizičku i materijalnu. Isto tako, muslimani su za vrijeme Austrougarske bili u opoziciji srpskim pretenzijama na Bosnu, dok su se Srbi osjećali pobjednicima koji su zauzeli i oslobodili Bosnu, oslobodili jugoslavenske krajeve. Srbi su bili uvjereni da su oni nas oslobodili, učili su to u školama, i da mi njima dugujemo veliku zahvalnost što su nas pustili da živimo.

A onda, poslije agrarne reforme i općeg osiromašenja došlo je do jednoga moralnog rasula naše muslimanske sredine. Došlo je i do izvjesne fizičke degeneracije. Bilo je sela da su ljudi imali guše, rahitis, endemski sifilis, svrab..., i to ne zbog toga što su bili nekulturni, nego što je njima bio povučen tepih ispod nogu za onu голу egzistenciju te su ljudi živjeli u velikoj bijedi. Hasan Kikić⁷⁵ piše o radnicima oko Tuzle i tuzlanskog bazena, u kakvim su kolibama stanovali, pod kojima su okolnostima radili, kakva su bijeda i nevolja bili. To pauperizirano seljaštvo, kojemu je zemlja bila oduzeta, moralo je raditi najgore poslove za najnižu nadnicu u Evropi u to vrijeme.

DILAS: Takvu bedu i propadanje sam video u Sandžaku: uverljivo i dirljivo ju je opisao Ćamil Sijarić u "Bihorcima ..."

ZULFIKARPAŠIĆ: Govorio sam vam kakva je bila reakcija nakon Drugoga svjetskog rata, gdje se muslimanima otvorila jedna mogućnost, perspektiva, iako ne u potpunosti kao ostalima. Muslimanska sredina je ozdravila, popravila se, stvorila je svoju inteligenciju, svoju literaturu. Tu su bili Meša Selimović, Mak Dizdar⁷⁶, tu su bile kulturne ustanove, tu je bila izmjena misli, takmičenje ideja, tu su bili ljudi koji su sve to, na prostorima na kojima su živjeli, osvojili za sebe i svoje potomke. Ta muslimanska sredina bila je drugačija nego ona pred Drugi svjetski rat i u ratu. Sada je, strahovao sam, očevidno taj sukob mogao biti mnogo opasniji, mnogo drukčiji, mnogo žešći, krvaviji. Kod mene je sazrela misao da nama nema drugoga nego pokušati

⁷⁵ Hasan Kikić (1905-1942), književnik, urednik časopisa "Putokaz", kao partizan ubijen od četnika. (Najvažnija djela: Provincija u pozadini, Ho-ruk, Bukve.)

⁷⁶ Mehmedalija Mak Dizdar, (1917-1971), najveći bosanski pjesnik, pjesmama duboko uticao na svoju sredinu, politički se zalagao za afirmaciju bošnjaštva, bosanski jezik i njegovu čistoću, suradivao i bio pokretač brojnih časopisa, urednik književnog časopisa "Život". Preveden na mnoge jezike. (Najvažnija djela: Kameni spavač, Ostrva, Plivačica, Koljena za madonu.)

iskreno rasčistiti problem. Neki su mi kasnije govorili "ti si dobro razmišljao da dobijemo na vremenu". Nisam ni pomišljao na taktiku, da mi dobijemo na vremenu dok se ne naoružamo. Mislio sam da je došlo vrijeme da tu stvar do temelja raščistimo i spriječimo zlo i sukobe za sva vremena.

"Nisam išao da molim"

Želim naglasiti, da ja nisam išao Srbima da molim, nego da otvoreno razgovaram. Rekao sam im: "Rastat ćemo se kao prijatelji ili kao neprijatelji kad ja izađem iz ove sobe - što zavisi od Vas", bilo je to moje duboko uvjerenje. Bio sam uvjeren da je to u velikom interesu i Srba. Zašto sam mislio da je u interesu Srba? Srbi su se u to vrijeme osjećali izoliranima, u ratu s Hrvatima koji ne uspijeva, koji oni ne dobijaju, koji je krvav. Evropa je protiv njih kao agresora. Neriješen problem Kosova, tmurne perspektive u čitavoj Jugoslaviji, u Bosni. Naoružavaju se Hrvati i u Bosni, šalju se kao dobrovoljci da brane Hrvatsku. Iz vojske bježe Muslimani. Srbi su imali osjećaj da su bez prijatelja i u političkoj izolaciji u Evropi. U tome momentu, eto, njima prilaze predstavnici jednoga naroda, koji je jedan od velikih naroda, u stvari Bošnjaci su bili treći po brojnosti u Jugoslaviji, dok su muslimani u vjerskom smislu predstavljali drugu po veličini konfesionalnu skupinu.

NADEŽDA: Vaša ideja je bila da Srbima to takode odgovara.

ZULFIKARPAŠIĆ: Njima je odgovaralo psihološki više nego nama. Oni to nisu očekivali, bili su iznenađeni i zaprepašteni mojim prijedlogom u pozitivnom smislu riječi, kao i zbog toga što su iza pregovora stajali Izetbegović i SDA.

DILAS: Vaše osnivanje Muslimanske bošnjačke organizacije, pre svega je pokušaj stvaranja pluralizma u okviru muslimanske ideje i muslimanskog pokreta, muslimanskog, odnosno bošnjačkog naroda.

Tri partije u Bosni, srpska, hrvatska i SDA, su nacionalne, totalitarne partije koje u suštini nisu demokratske, koje i da hoće u stvari ne umeju da se sporazumeju, jer su isključive i znaju da reaguju samo na silu, tj. ako ih

sila prisili i to samo ako ih egzistencijalno ugrozi onda idu na popuštanja i kompromise. Ja sam u tom osnivanju video prvi pokušaj pluralizma u Bosni. Neki pluralizam u Srbiji i Hrvatskoj već postoji i tada je postojao. U stvari to je bio nastavak Vaše linije koju ste imali u emigraciji.

ZULFIKARPAŠIĆ: Pri stvaranju SDA i saradnji s Izetbegovićem i njegovom grupom moja namjera je bila da se formira jedna građanska, liberalna stranka centra, bez tendencije da okuplja mase i da bude neka populistička partija. Osjetio sam da se kod nas na Balkanu uopće, a pogotovo nakon četrdesetogodišnje vladavine Komunističke partije u Jugoslaviji, trebaju izvršiti duboke izmjene u razmišljanju, da se demokratizira društvo, da se dedramatiziraju problemi, da se normalizira jedan odnos između politički različitih stranaka koje će se stvarati, da se drugo mišljenje ne smatra izdajom, da se razgovori, na primjer, sa Srbima ne smatraju otvaranjem fronta protiv Hrvata, i obratno, da se čitava ta stvar svede na jedan normalan politički proces kakav se događa u čitavoj Evropi, a što je pred nama stajalo kao jedna otvorena mogućnost.

SDA - populistička stranka

Za SDA je novinar Manojlo Tomić, odmah po osnivanju stranke, napisao da tu postoje dvije struje. Jedna liberalna, evropska, otvorena, a druga tradicionalno konzervativna, nacionalistička. Pročitavši njegov komentar naše osnivačke skupštine, vidio sam da je vrlo dobro zapazio strujanja na samoj osnivačkoj skštini. Vrlo sam brzo uvidio da se u stranci pojavljuju oprečna mišljenja. Meni nije smetalo drugačije mišljenje. Za moje gledanje na vjeru i osjećanje prema njoj, za moju odanost tradicijama, tu je bilo ljudi koji su pretjerali, koji su upotrebljavali komunističke metode u organizaciji, koji su tražili neku odanost vođama. Smatrao sam da su to ostaci komunističkoga sistema i počeci pokušaja da se metodama na koje su ljudi jedino naučili nastavi politički rad. Mislio sam da će to proces demokratizacije kod nas izmijeniti. Prema tome, bilo je evidentno da u SDA postoje dvije struje, i oko mene su se počeli okupljati neki intelektualci. Međutim, razvitak našega političkoga života u Bosni odvijao se vrlo dramatično.

Na osnivačku skupštinu došlo je dvije-tri hiljade ljudi, a već na drugoj je bilo desetak hiljada, mada je to bilo u provinciji. Hoću samo reći da su muslimanske mase prilazile stranci s raznim predrasudama i pretpostavkama o političkom životu. Svako je imao svoje videnje, ali su se ljudi zadržavali na površini. Nije se išlo u dubinu, nije se gledalo da se stvori jedna moderna politička stranka. Ljudi koji su ušli u odbor, što ga je Izetbegović predložio, bili su manje-više nepoznati u javnome životu Bosne. Od početka je taj kadrovski sastav stranke pošao pogrešnim putem. Nisu se tražili širokogruđi ljudi, sposobni, koji su za dijalog, za takmičenje, razmjenu misli, za analize, nego oni koji su manje-više pokazali odanost, nešto slično kao što je bilo u Komunističkoj partiji. Organizacija stranke išla je u pravcu da su mladi imami i hodže igrali glavnu ulogu u biranju odbora po selima i gradovima provincije.

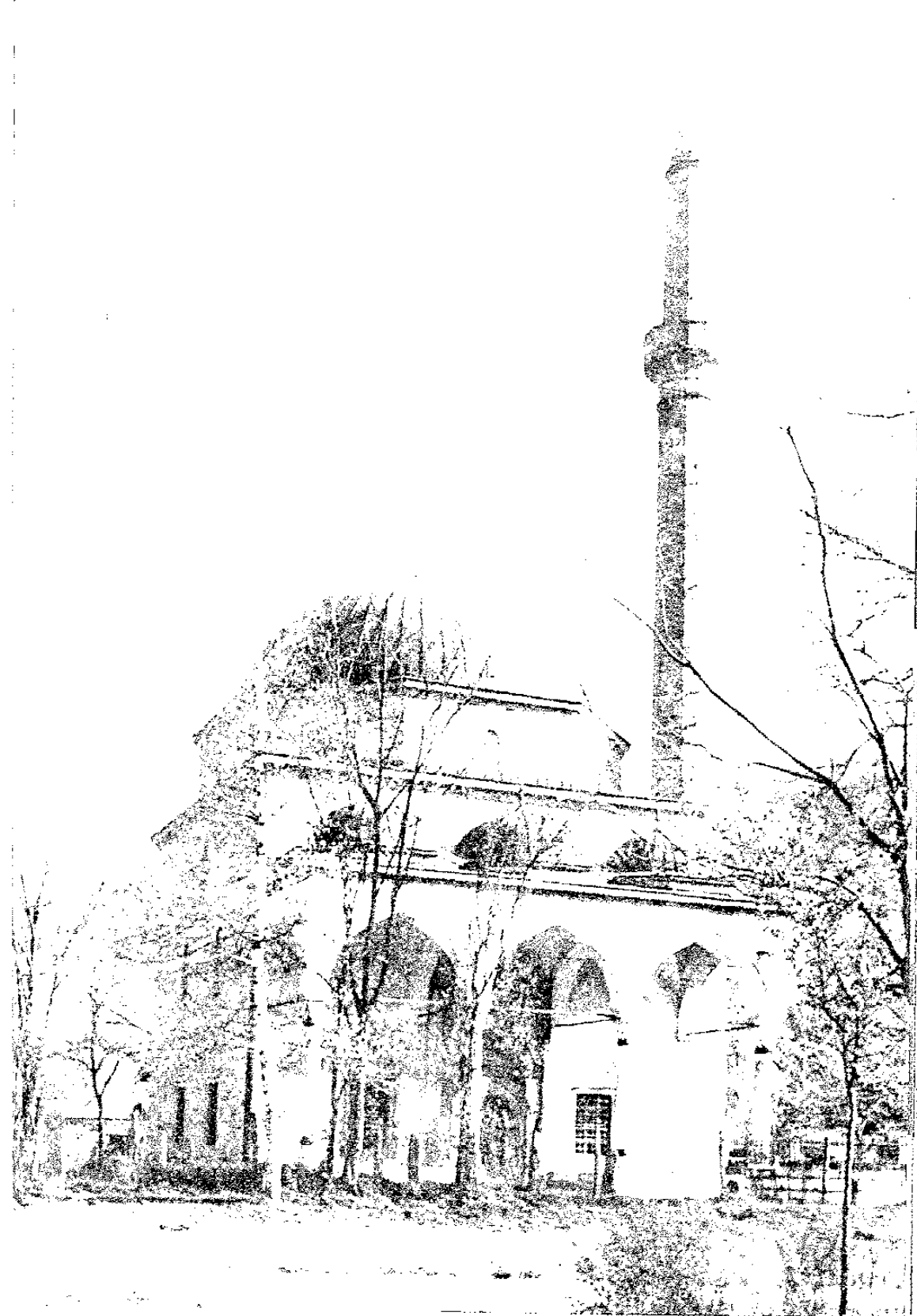
To je bilo vrlo opasno, jer nijedna crkvena ni vjerska organizacija nije bila infiltrirana od strane komunista tako temeljito kao što je bila Muslimanska zajednica. Negdje 1989-1990 nastao je pokret imamâ na čelu sa Salih ef. Čolakovićem⁷⁷, sastavljen od vjerskih službenika koji nisu htjeli primati direktive od komunističkih komiteta, već su nastojali biti nezavisni od državnih i političkih struktura. A grupa Alije Izetbegovića se u vjerskim zajednicama prije svega oslonila na ljude koji su služili režimu i bili spremni bezuvjetno služiti i SDA, da bi se na taj način rehabilitirali, da bi svoje djelovanje opravdali.

Stranka je okupila ljude koji nisu bili ni analitičari, ni ideolozi, niti su bili ljudi koji su mogli stvoriti široke političke platforme za perspektive svojoj vlastitoj zemlji. Riječ je bila, prije svega, o jednoj grupi bivših zavjerenika, zatvorenika, koji su vrlo usko gledali i vrlo usko djelovali.

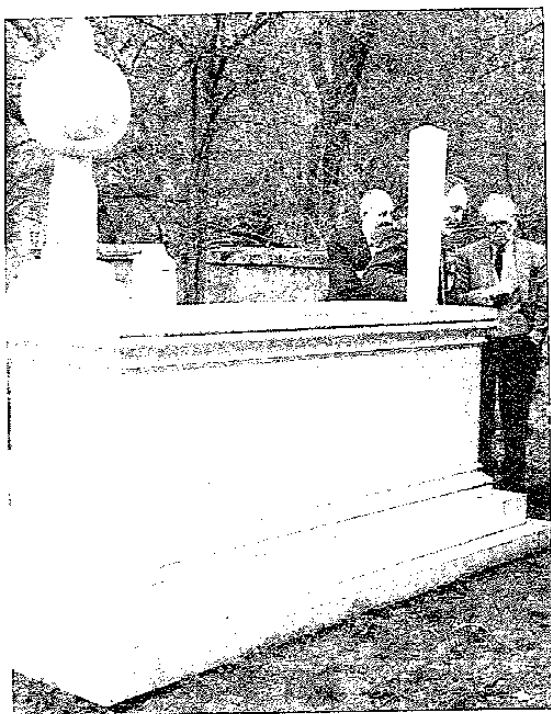
Svi u jedan tor

Operiralo se tu jednom logikom, koja je bila odraz pojednostavljenja svih problema, da sino u opasnosti te da se moramo utjerati u jedan tor, da moramo biti pod jednim vodstvom, u jednoj stranci. Kada sam napustio SDA mislio sam da je to nova šansa za stvaranje demokratske stranke, koja će

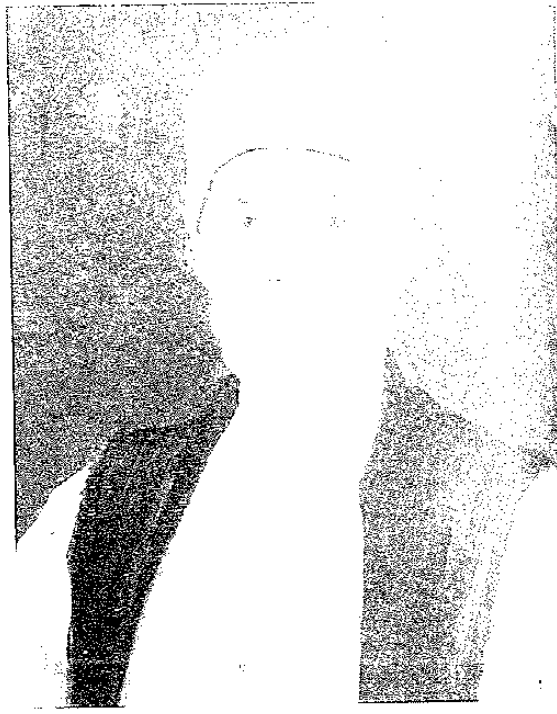
⁷⁷ Salih ef. Čolaković, mostarski muftija, koji je s jednim brojem imama ustao protiv komunističkog kolaboratera Reisa Mujića. Biran 1991 za Predsjednika Mešihata Islamske zajednice Bosne i Hercegovine.

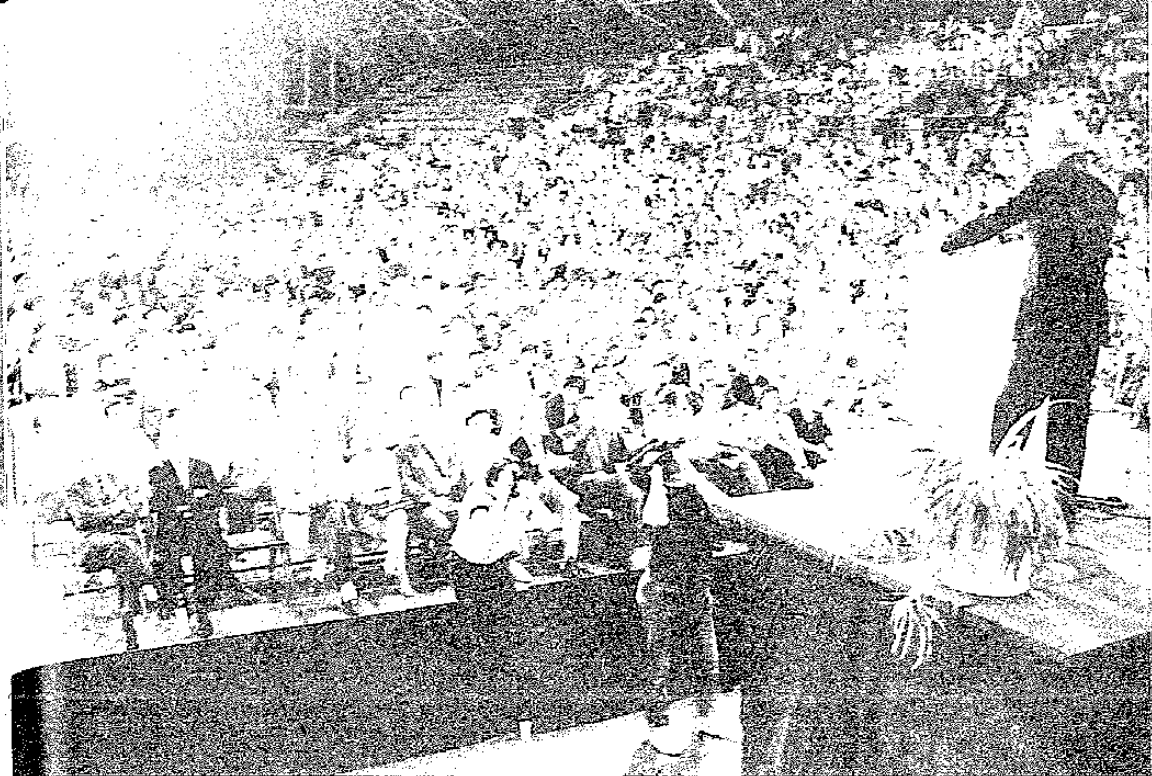
Aladža džamija u Foči. prije rušenja 1992.

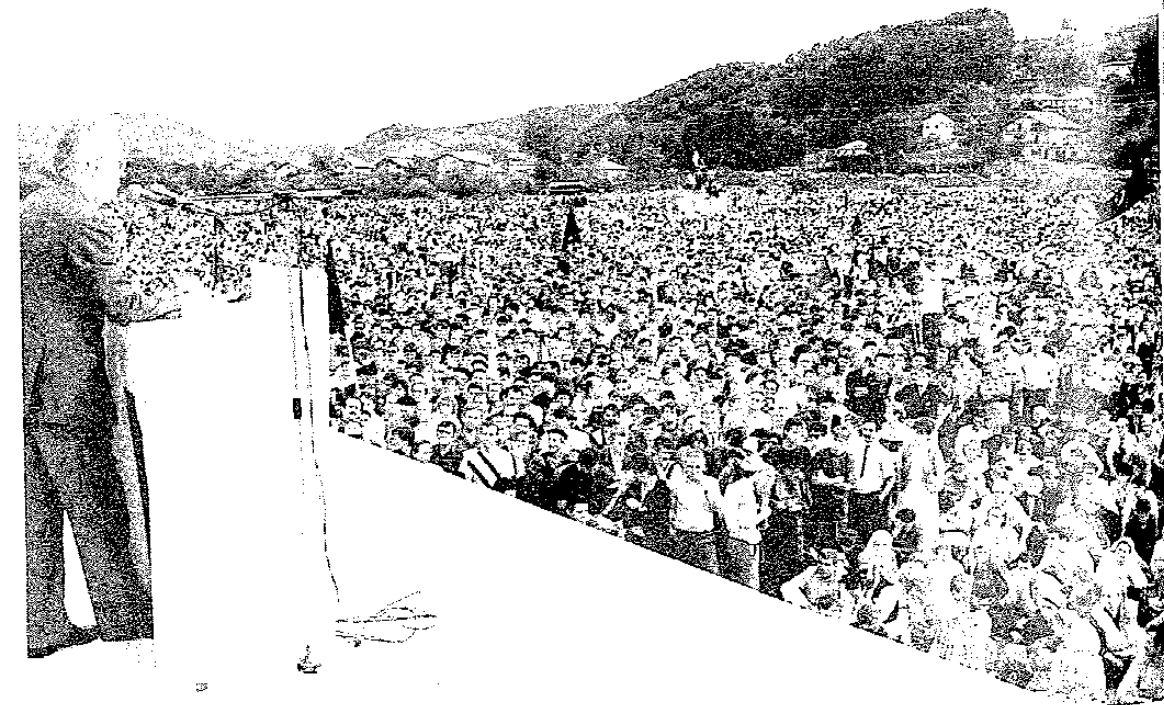
Na oćevom mezaru u Foći. marta 1990

Portret Husein-bega Zulfikarpašića. rad Ismeta Mujezinovića

Adil na osnivaćkoj skupštini SDA u Sarajevu. maj 1990

Adil na mitingu SDA u Foći. avgust 1990.

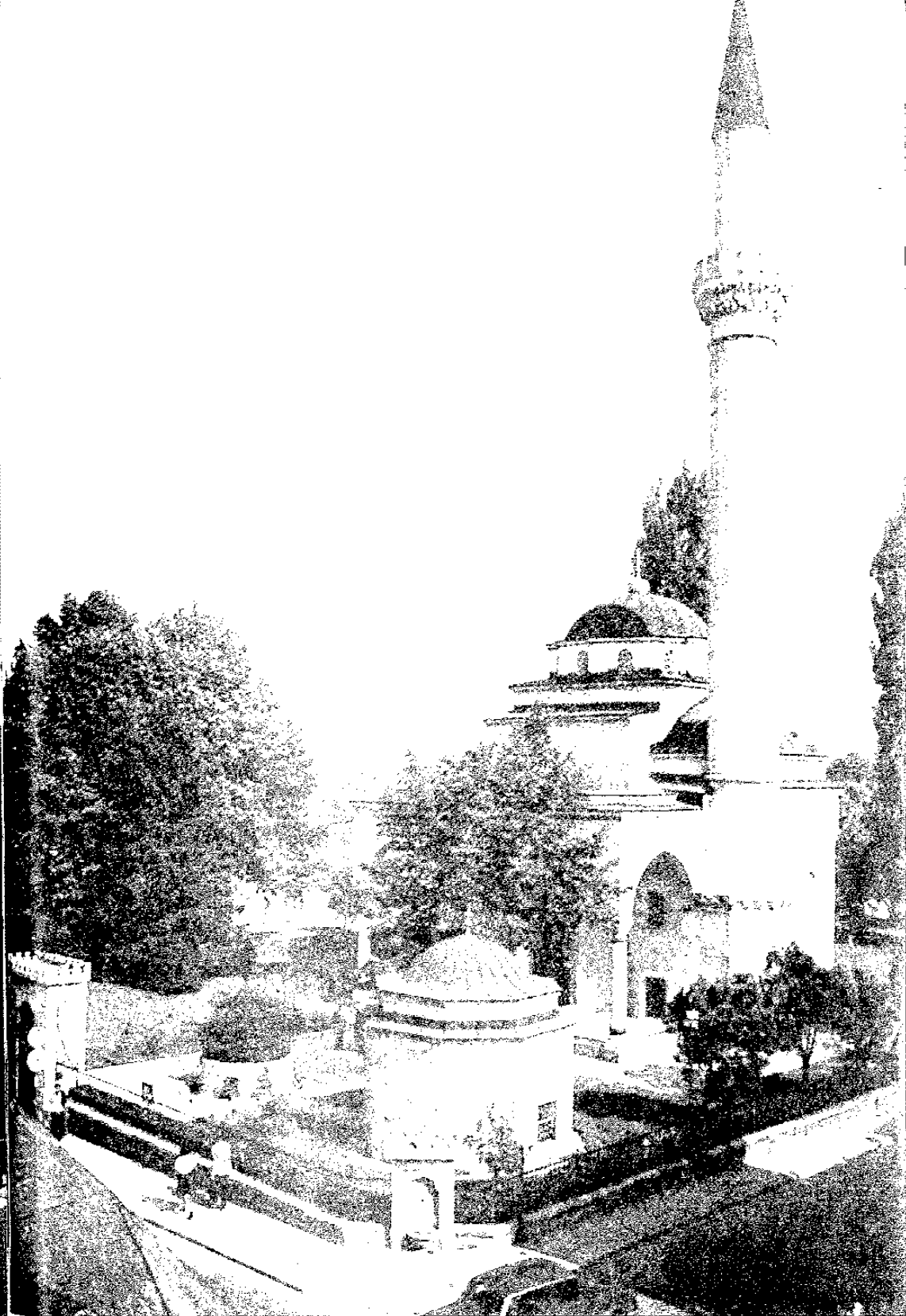

Na mitingu SDA u Kladuši: Muhamed Filipović, Muhamed Ćengić, Adil Zulfikarpašić, Fikret Abdić, Alija Izetbegović – septembar 1990.

Adil na mitingu SDA u Tuzli, august 1990.

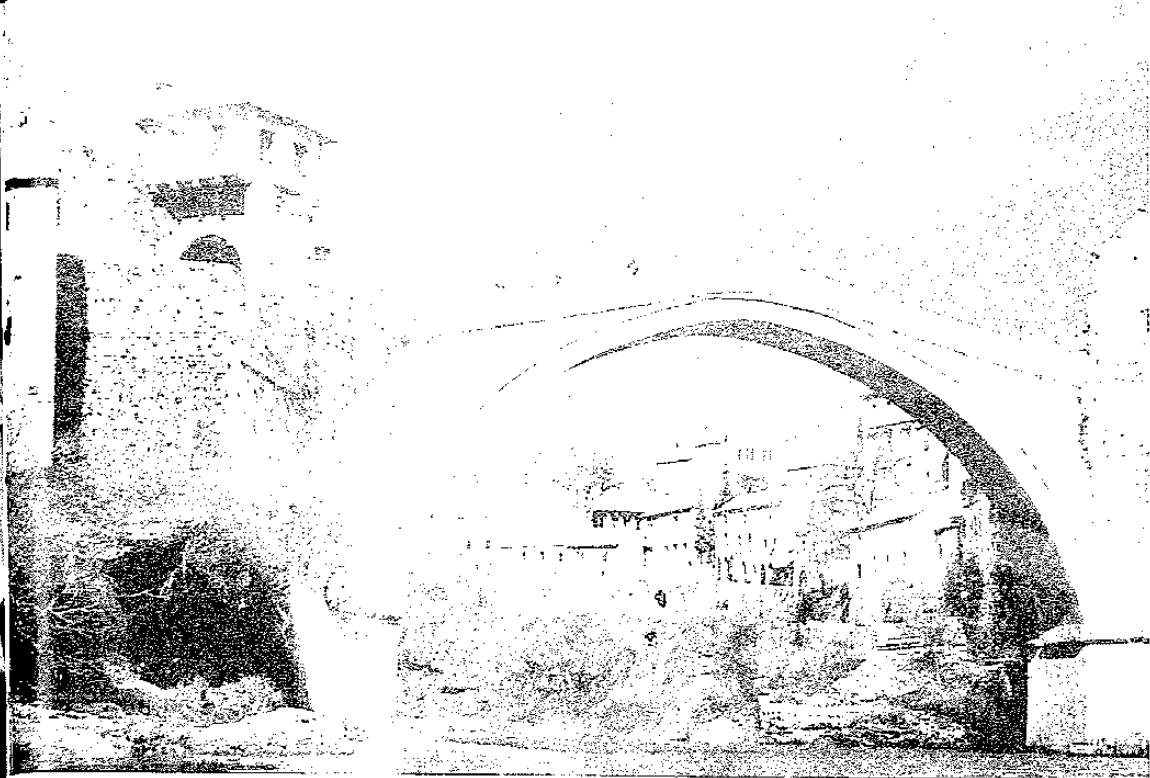
Adil na osnivačkoj skupštini MBO, oktobar 1990.

Ferhadija džamija u Banjaluci, prije miniranja 1993.

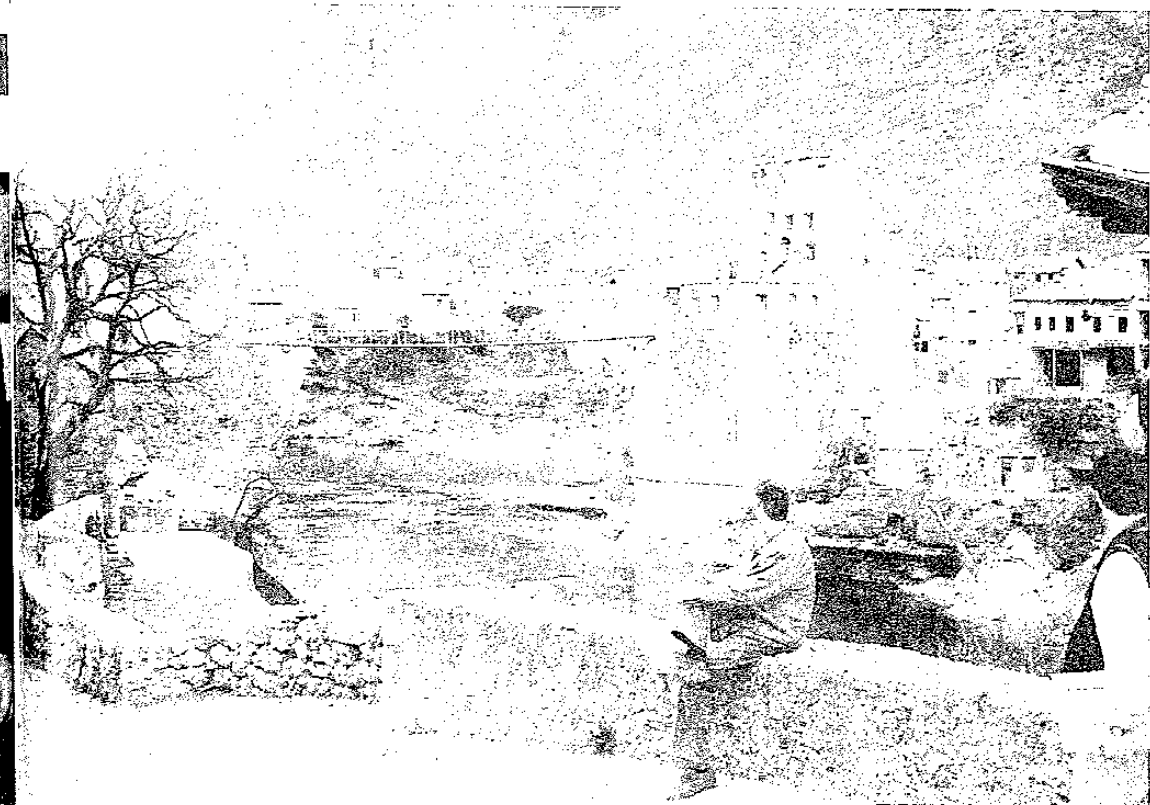
Adil s Alijom Izetbegovićem na jednom od mnogih mitinga SDA. 1990

Stari most u Mostaru prije rušenja

Prilikom formiranja udružene opozicije BiH. u Ljubljani, novembar 1992: Mirko Pejanović, A. El. Salih Baščević, Rasim Kadić, Mirko Ljuzović, Muhamed Filipović, Nijaz Duraković

Stari most nakon rušenja, 1994.

Adil i Milovan Đilas, u Budimpešti, mart 1994.

Obilazak boraca Armije BiH na prvim borbenim linijama, u Sarajevu, april 1994

Milovan Đilas, Nadežda Gaće, Adil – Budimpešta, mart 1994

Adil s komandantom Prvog (sarajevskog) korpusa Armije BiH i s komandantom jedne sarajevske brigade, april 1994.

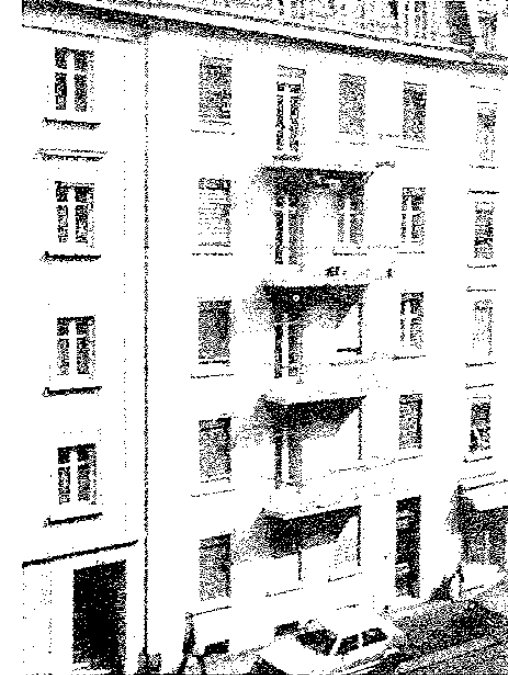

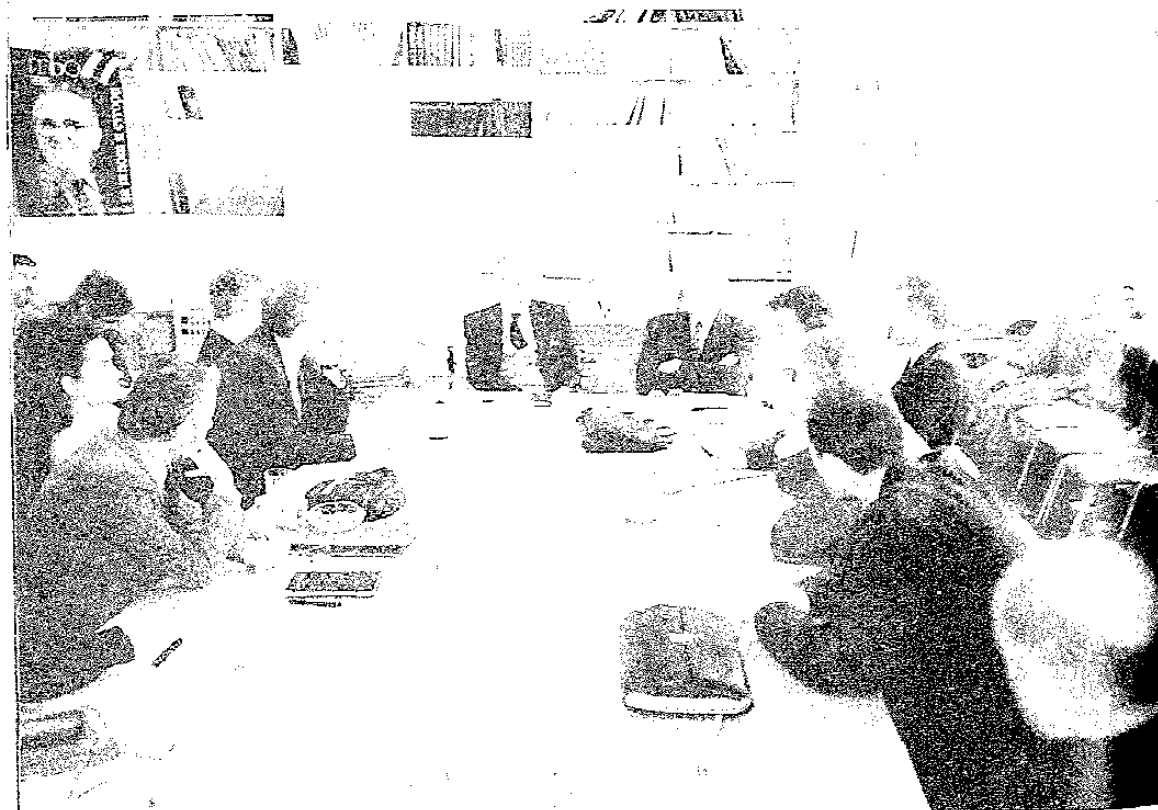
Adil s familijom u Sarajevu, april 1994.

Adil s komandantom jedne od specijalnih jedinica u Sarajevu, april 1994.

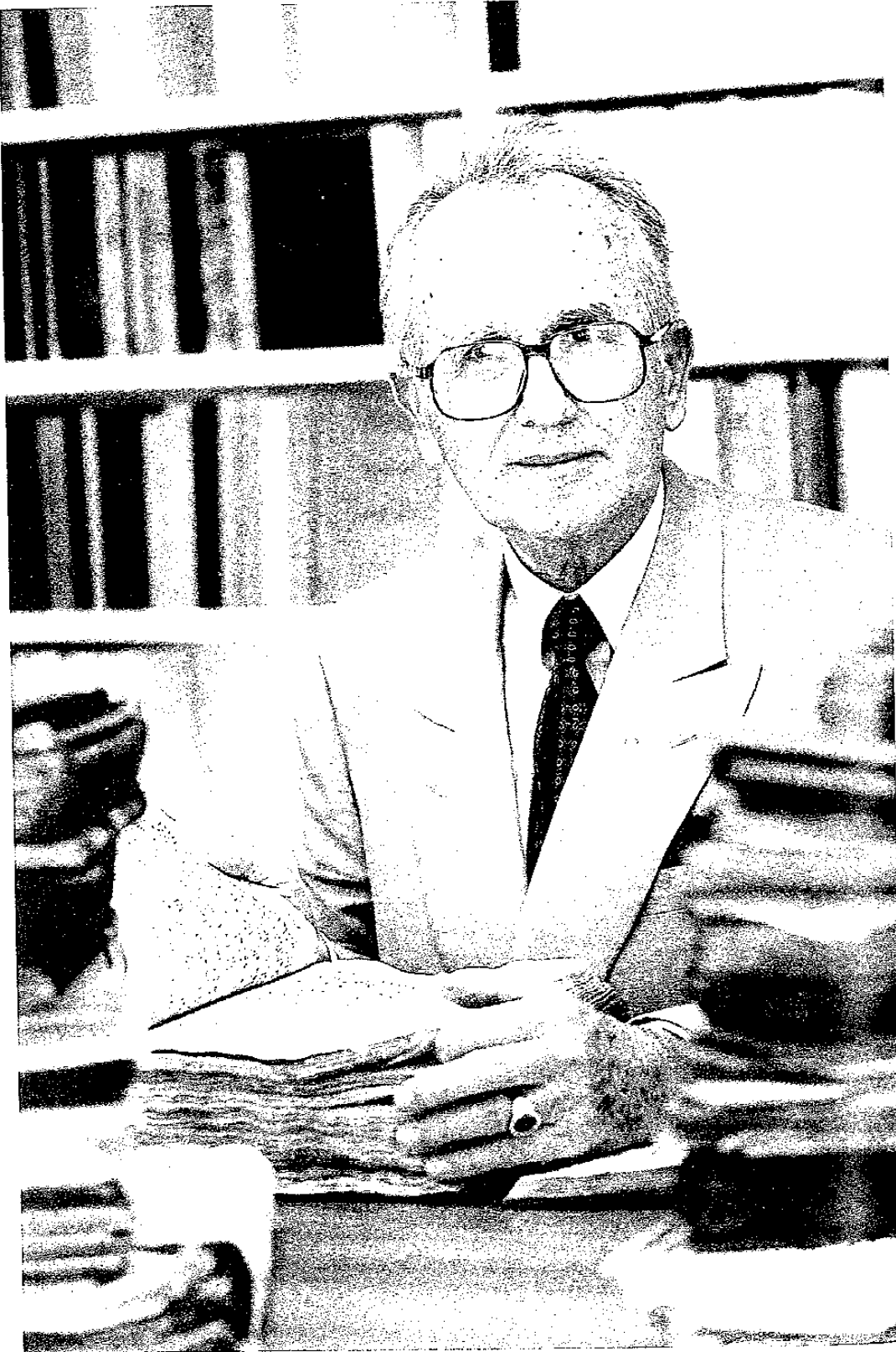
Bošnjački institut u Zürichu

Adil u uredu MBO, april 1994.

Adil, Vlado Gotovac, Miko Tripalo i Ivo Banac, na Bledu, maj 1994

Adil u Bošnjačkom institutu. u Zürichu. juni 1994

javno iznijeti svoje ciljeve, koja će reći da se bori za slobodnu privredu, za slobodno društvo, za zajednički život i da će to biti utakmica raznih političkih mišljenja. Međutim, događaji su se odvijali tako da je sve nevjerovatno ličilo na onu nekadašnju aferu izbacivanja Huma i Karabegovića iz partije. Od pedeset i nekoliko komiteta samo jedan jedini nije glasao za njihovo istjerivanje! Nešto se slično dogodilo i nakon moga izlaska. Proglasili su nas razbijačima muslimanske nacije, izdajcima islama, i diskusija je pošla krivim putem.

Nikako nisam dozvoljavao da, stvarajući MBO, ulazimo u te diskusije, da se branimo i dokazujemo kako nismo ono što su tvrdili krugovi SDA, već smo napravili svoj program i nismo vrbovali članstvo. Bio sam protiv stranačkih legitimacija. Svaki slobodni građanin opredjelit će se za koju stranku da glasa, jer slobodan građanin glasa jedanput za jednu stranku, a sutradan za drugu, zato što se opredjeljuje za program. Sinatrao sam da mi moramo dostići taj nivo političkoga gledanja na probleme, da se dedramatizira gledanje po kojemu je neko pristalica jedne stranke kao što je, na primjer, u svoje vrijeme bilo u Srbiji – demokrati i radikali, kao što je na kraju krajeva i u Americi – republikanci i demokrate, gdje se na grobovima piše: "On nikada nije glasao za republikance". Namjera mi je bila da se stvori moderna stranka, da se da jedna alternativa za koju će se ljudi opredjeljivati po svojoj volji i bez ideoloških predrasuda. O tome sam govorio kasnije, tvrdeći da je to šansa za muslimanski narod, da on dobije više opcija za izražavanje svoga političkog stanovišta.

U Bošnjačkom institutu posjedujem neke predizborne proglose i letke, koje sam skupljao po svojim navikama kolekcionara. Neki dan sam pogledao jednu kolekciju letaka SDA, koje bi možda trebalo objaviti. U njima SDA traži od svojih pristalica da glasaju za Plavšićku i Koljevića, da glasaju za SDS, spominju Karadžića. Na primjer, u Kaknju kažu otvoreno: "Naš saveznik i prijatelj je Srpska demokratska stranka na čelu s Karadžićem, a naš neprijatelj, koji je štetan po islam, jeste Muslimanska bošnjačka organizacija na čelu s Adilom Zulfikarpašićem..." Dakle, ljudi koji su se poslije pokazali kao ubice nad muslimanskim življem bili su kroz propagandu SDA projicirani kao saveznici, prijatelji i ljudi za koje na izborima treba glasati.

NADEŽDA: Bio je postignut dogovor između SDA i SDS da glasaju jedni za druge. Kako su mogli postići taj dogovor da jedni za druge glasaju, a da

istovremeno, ne samo Vas nego i druge partije koje su postojale u Bosni, dovedu u potpuno nezavidan položaj i da zapravo svi, sem nacionalnih stranaka, budu gubitnici?

ZULFIKARPAŠIĆ: Oni su ustvari bili i ostali najveći protivnici jedan drugom. Jedina njihova zajednička strana bila je preuzimanje vlasti. Na primjer, Hrvata je u Bosni sedamnest procenata, Srba nešto oko trideset procenata, i svaka je stranka znala da ne može sama protiv druge preuzeti vlast. Oni su svakako bili ljuti protivnici jedan drugome, to se vidi i sada, mada su govorili jedni o srpskoj, drugi o hrvatskoj, treći o muslimanskoj Bosni. Davor Perinović napisao je knjigu o svome političkome djelovanju iz vremena predizborne kampanje i izbora. Na jednom mjestu kaže kako mu je Tudman naredio da uzme u HDZ što više muslimana. I uistinu je imao uspjeha, jer je prilikom osnivanja HDZ-a u Bosni, u glavnom odboru, i u ostalim odborima, bilo muslimana gotovo koliko i Hrvata, da bi kasnije naredio da se svi muslimani odstrane. Dakle, oni nisu bili kadri preuzeti vlast pojedinačno, te su došli na ideju, pred same izbore, da jedan drugog pomažu, da uđu u koaliciju.

Sporazum za pet minuta

Kada sam čuo da su oni napravili taj sporazum, vjerovao sam da je riječ o sporazumu koji je pismeno izrađen, koji ima zacrtane ciljeve i definira obaveze jednih prema drugima. Međutim, odmah nakon izbora počele su svade između njih, mada su vlast, međusobno podijelili. Tada sam se pitao: pa dobro gdje je taj sporazum? – dok nisam kasnije upitao jednoga od tih ljudi koji su taj "sporazum" napravili. To je bio Muhamed Čengiđ. Pitao sam ga, kad smo se vidjeli u Ljubljani, kakav je to sporazum bio i ima li on tekst sporazuma. Rekao mi je da su se oni sporazumjeli u pet minuta: – Sastali smo se, Karadžić i Krajišnik iz SDS-a, Ključić i Boras iz HDZ-a, Alija i ja. Rekli smo da idemo na izbore zajedno, da glasamo jedni za druge, da i našim glasačima tako preporučimo i tako ćemo sigurno pobijediti i podijeliti vlast između nas, vladu neka uzmu Hrvati, skupštinu Srbi, a predsjedništvo mi, Muslimani, kao najbrojniji. Rekao mi je da je dogovor trajao pet minuta i da nikakvoga pisinog sporazuma nije bilo: – Jednostavno smo to odlučili i onda smo imali jedan zajednički zbor u Konjicu, gdje smo svezali naše

zastave. Radila je mašinerija naših političkih stranaka i na izborima smo sjajno prošli.

E, naravno, pošto nije bilo nikakvih objašnjenja kako će ta vlast funkcionirati, odmah je došlo do sukoba. Muslimani su htjeli ući u državne strukture, jer nisu bili dovoljno zastupljeni – bilo je previše Srba direktora i šefova. Došlo je do apsurdna da su Srbi dobili na izborima, pa sada treba nekako da izbace svoje ljude, "da ih nagrade" što su za njih glasali na taj način što će ih smijeniti s direktorskih položaja, kako bi učinili ustupak Muslimanima. Te male stvari pretvorile su se u najvažniji, najveći problem: ko će ostati na vlasti i na položajima.

Tako je tada došlo do sukoba u Parlamentu i do sukoba u Vladi. Ministarstva koja su bila pod Hrvatima nisu slušala Izetbegovića, nego svoga šefa stranke Ključića. Srbi nisu slušali predsjednika Vlade Pelivana, Hrvata, nego su slušali Karadžića, itd. Muslimani su slušali samo Izetbegovića, šefa svoje stranke. U Predsjedništvu je bilo isto tako. Kad smo mi pravili sporazum i otišli Izetbegoviću da mu izložimo u čemu smo se složili, onda je Koljević, koji je sjedio do mene, rekao Aliji da je on u predsjedništvu određen za vanjsku politiku, za veze s inostranstvom. Alija je na to šutio. Koljević kaže: "Ti ideš u Ameriku, a ja o tome pojma nemam, nisi me ni upitao. Vodiš i svoju kćerku, zar je ona član delegacije?" Nato mu Izetbegović kaže: "Pa ja sam mislio da je ovako: vi imate skupštinu, Hrvati imaju vladu, a mi imamo predsjedništvo."

Ja sam onda njemu rekao: "Ti si predsjednik svih, čitave Bosne! Šta znači predsjednik Muslimana?" Počeli su gotovo da se svadaju, pa sam ih prekinuo i rekao da mi radimo sada na sporazumu, i da je to najvažnije. A ne kako su podijelili vlast, jer su je podijelili tako da kontroliraju jedni druge, i da imaju odlučujući faktor: jedni u skupštini, drugi u vladi i treći u predsjedništvu, što je potpuno postavljanje na glavu svih demokratskih principa.

Opozicija Vladi nije bila opozicija koja je kao opozicija izišla na izbore, nego je, kada se diskutiralo o državnosti Bosne, opozicija glasala za Bosnu, a koaliciona partija SDS je glasala protiv. Rekao sam već da je opozicija državi sjedila u Vladi, ona je bila u vladajućoj koaliciji. To je bio apsurd i nosilo je u sebi opasnost sukoba. Ta predizborna koalicija nacionalnih stranaka mnogo je pospješila sukobe i stvorila atmosferu razračunavanja i međusobne animoznosti u svim strukturama države, što se prenijelo i na narod, na najšire krugove.

NADEŽDA: Nakon pobjede koalicije SDS-a, HDZ-a i SDA je usledio period, više od godinu dana, u kome je postalo jasno da se stvara jedna apsurdna psihoza nepoverenja i mržnje između tri naroda koji žive u Bosni. U tom periodu i Vi i Vaša stranka, kao i druge opozicione stranke, ukazivali ste na mogući konflikt. Da li je bilo moguće da dođe do udruživanja opozicije i da se tako možda promeni odnos snaga u Bosni.

ZULFIKARPAŠIĆ: Nije bilo moguće. Nacionalne stranke su htjele, svaka za sebe, učvrstiti svoje položaje. One su počele stvarati općinske vlasti, i te su se vlasti jako identificirale s onim krajevima gdje su dobile glasove. Na primjer, odmah nakon izbora mi smo imali u Zapadnoj Hercegovini ambleme hrvatske države i slike Tuđmana, a ne amblemne Bosne. U Krajini, gdje su Srbi dobili većinu, imali smo da su te općinske vlasti počele otpuštati činovnike i policajce koji su bili Muslimani. U sarajevskoj općini Stari Grad za predsjednika općine došao je neki Selim Hadžibajrić, koji je počeo otpuštati Srbe, općinske službenike, jer to je jedna općina s preko 80 posto Muslimana. To sve je, normalno, izazvalo nepovjerenje po principu - ako vi mene i moje otpuštate tamo, onda ću ja vama otpuštati ovdje. Došlo je do otpuštanja Bošnjaka u fabrikama u Banja Luci i Bijeljini.

S jedne strane tendencija da se Jugoslavija razruši ili oslabi, a s druge tendencija da se Jugoslavija sačuva imale su odraz na rad Skupštine. Hrvati su imali potpuno oprečno stanovište od Srba. Muslimani odudaraju i od jednih i od drugih, tako da je atmosfera političkog života bila zatrovana i išla u pravcu obračuna, prvo političkih, a nosila je u sebi i veliku opasnost nacionalnih sukoba.

11

O HISTORIJI I IDEOLOGIJAMA

ĐILAS: Koliko razumem, taj eventualni blok opozicionih partija ne samo da nije mogao da pobjedi, nego nije mogao ustvari ni da se stvori. Komunisti su se bili reformisali, ali za sebe, za svoju svest: drugi ih još nisu shvatali kao reformisane i ako bi ma ko napravio s njima sporazum u to vreme, bio bi shvaćen kao da pomaže vraćanje komunizma ili bi bio izložen žestokim napadima. A kad gledamo šta se dogodilo u Srbiji, Hrvatskoj, naročito u Bosni, gdje su se suprotnosti između Hrvata i Srba koncentrisale preko leđa Muslimana, meni pada na pamet misao: kod naroda u izvesnim periodima pod određenim okolnostima nastupaju pomame, gubljenje svakih racionalnih kontrola. Sa naglim padom komunizma, gdje su i komunisti postajali nacionalisti u velikom broju, probudio se elementarni nacionalizam koji u krčmama, u selima, po ulicama, po zabitim krajevima postoji spontano i koji ima duboke korene i u kulturnom nasleđu, da ne ulazim u čijem, ni koliko kod koga ima duboke korene. Jer nikad mi nismo imali, bar ne u dovoljnoj meri, kritički pisanu i kao takvu učenu istoriju, nikad nismo razvili demokratsku svest, nikad nismo imali značajniju političku filozofiju, pogotovo demokratsku, nikad nismo imali demokratiju na ovom balkanskom prostoru. Uostalom, ni u srednjoj Evropi nije bilo demokratije u smislu zapadnih demokratija. I kad je iza komunista nastao vakuum, onda su šovinistički elementi pre jedno-dve-tri, ako ne i pet-šest godina, inspirisani od najjačih intelektualaca u Srbiji, a u Hrvatskoj od inteligencije listom, izazvali masovne pokrete, masovne pomame. Prvo uzmite Srbe. Prvo uzmite Srbe u Srbiji, kao primer: danas se zna šta su značili memorandumi i kako su pripremani. Uzmite "Politiku". Stvarana je atmosfera da će Hrvati Srbe u Hrvatskoj da pokolju. Tu su najmračnije ličnosti, sa najnaopakijim, sa izopačenim činjenicama i izopačenim idejama istupali slobodno u štampi i na televiziji - štampa i televizija su pretvarani u organe takvih ličnosti i

takvih ideja. Uzimam Srbiju kao primer. I stvorila se atmosfera straha, iz atmosfere straha ide atmosfera mržnje, a iz mržnje idu – sukobi. Ističem tu ideološko-psihološku stranu kao veoma važnu.

ZULFIKARPAŠIĆ: Ovdje je demokracija u zapadnom smislu riječi nepoznata, i promjene ne idu prema demokraciji, nego idu u jedan vakuum u kojemu dolaze do izražaja nacionalistički, najmračniji porivi. Ali, gledajući naš narod i narode koji su živjeli izvan demokracije shvatio sam da oni ne mogu ništa ni u literaturi početi s izrazom sloboda, da je ona za njih apstrakcija, da ne mogu početi ni s izrazom demokracija.

Uzmimo za primjer historiju Rusije i Balkana: nisu nepopularni ljudi koji su bili despoti i diktatori, već oni koji su bili slabići. Naš narod zna jedan apsurdan izraz – "pravedan diktator". Kad je došla Austrougarska ona je bila stroga, stvorila je zakone za Bosnu takve da je svaku kaznu povisila za trećinu, ali je sudila "ni po babu ni po stričevima" i došla na glas kao pravedna država. Mada strogoća ne smeta narodnim masama koliko smeta nepravda, narod nije znao šta znači sloboda, slobodne institucije, slobodne organizacije, demokratija – to su pojmovi koji su za nas, može se reći, do dana današnjega neiskušani.

Vraćajući se u zemlju imao sam jednu, moglo bi se reći, traumatu, bio sam opsjednut problemom nacionalnoga i vjerskoga sukoba. Toga sam se strašno bojao i imao sam ideju da SDA napravi političku koaliciju s komunistima. Zamolio sam ministra privrede u tadašnjoj Vladi Bosne i Hercegovine, izvrsnog stručnjaka i intelektualca, Džemala Hadžiabdića, da ode Nijazu Durakoviću i kaže mu da ja smatram kako bismo trebali napraviti političku koaliciju. Zašto? Smatrao sam da komunisti, u čijim su se redovima nalazili i Srbi – većinom Srbi – pa onda Hrvati i Bošnjaci, da će oni najbezbolnije biti u stanju u ovome prelaznom procesu dati svoj veliki udio. Ja sam zaista tražio kontakte s komunistima koji su tada već bili reformirani. Vidio sam kako Duraković nastupa i kako on ne ide na onemogućavanje tih demokratskih procesa, ali se još, po mome mišljenju, nije bio dovoljno snašao. Mislio sam da on kao predsjednik SDP-a ima vrlo prisne veze s beogradskom centralom, da s armijom ima bliski kontakt, da ima kontakt s raznim općejugoslavenskim ustanovama i bilo mi je važno da mi njih dobijemo, da oni aktivno suraduju u prelaznom periodu. Smatrao sam da taj prelazni period nikako ne smije isključiti bivše komuniste. Gospodin

Duraković mi je kasnije rekao kako on tada nije mislio da je to potrebno. Ali ono što vam želim kazati je da sam iz straha od mogućnosti sukoba smatrao kako je demokratskim strankama preporučljivo aktivno uključivanje partije na vlasti u proces demokratizacije, uključivanje bivših komunista i socijalističkog saveza, da bi se izbjegli nacionalni sukobi.

Iracionalni antikomunizam

DILAS: Svaki iracionalni antikomunizam – kao ideologija, vodi u neku formu fašizma – to celokupno iskustvo do sada govori. Ovim ne pravdam komunizam, nego navodim mađarskog publicistu Fejteu: ima bitne razlike između nacizma i komunizma. Mediteranski fašizam je drugačiji od nacizma, mediteranski fašizam je ekstremni nacionalizam. Nacisti ostvaruju program koji su zacitali, koji su proklamirali; tako reći nema slučaja da se neki pravi nacista pokajao. Nisam čuo ni ustašu da se pokajao za zločine. Sa komunizmom je drukčije – u komunizmu ima i humanističkih, sveljudskih crta. Ovo sam do sada pričavao Fejteu, ali nisam još završio. Zato se u komunizmu uvek javljaju jeresi, dok u nacizmu toga nema. Iz komunizma ima izlaza. Razume se, to ide sporo, dugo, teško, uz ogromne žrtve i stradanja – ali ima izlaza. Rekao bih da ni iz naših ekstremnih nacionalizama nema izlaza: oni moraju biti odstranjeni – evolucijom ili fizičkom silom, ali moraju biti uklonjeni sa trenutne, sadašnje istorijske scene.

ZULFIKARPAŠIĆ: To pokazuje i kraj Njemačke. Koncentracioni logori radili su do zadnjega dana s istim metodama i tempom.

DILAS: Ne možete vi popraviti nacizam, ne možete vi ekstremni nacionalizam poboljšati. To je nemoguće.

ZULFIKARPAŠIĆ: Ove generacije, koje su ušle u politiku da komunizam zanijene demokracijom, bili su u velikoj mjeri bivši komunisti ili ljudi koji su se potpuno adaptirali komunističkim metodama i načinu njihovog političkog djelovanja. Oni su bili amateri za demokraciju, nisu imali ni namjeru, niti su bili u stanju da je shvate, niti su imali predstavu o tome šta je demokracija. Oni su, jednostavno, komunističku ideologiju zamijenili

svojom, a ljude koji se s njima nisu slagali komunističkim metodama odmah proglašavali neprijateljima i protivnicima. Neki dan sam čitao šta kaže Alija Izetbegović povodom nekog letka koji je grupa intelektualaca u inostranstvu napisla protivu njega, gdje mu zamjeraju neke stvari. On zaključuje da su potpisnici tog letka, u kome se on kritizira, izdajice svog naroda. Vidite, dakle, pomisao da je neko izdajica naroda, jer njegovu osobu kritizira, jeste jedna od osnovnih komunističkih teza, koja je u praksi sprovedena tako da se ideološko shvatanje ili osoba identificira s društvom, i onda, ko kritizira tu osobu ili ideologiju proglašava se neprijateljem naroda, izdajicom.

Potreba za izdajicama

DILAS: Nijedna totalitarna ideja ne može bez izdaje: mora da proglašava druge izdajicama da bi mogla da se održi. Čim vam neko kaže da ste izdajica – znajte da je on, po pravilu protivnik ljudske slobode.

ZULFIKARPAŠIĆ: Jeste, ljudi uzimaju božije atribute, da oni osuđuju, da oni odlučuju. Druga je stvar kada se sudskom istragom utvrdi da je neko izdao domovinu ili počinio djelo špijunaže, djelo izdaje, to je druga stvar, ali u političkoj borbi i demokraciji riječ izdajica predstavlja potpuno nepoznat pojam. Normalna je stvar rešpektiranje drugoga mišljenja, traženje u protivničkim argumentima stvari koje su korisne, dopadljive i tome slično. To je osnovna stvar jednoga demokratskog življenja. Kod nas je ta politička aktivnost, koja je došla reformiranjem komunizma, ništa drugo nego nastavak pojednostavljene komunističke ideologije, a ja bih još dodao: brutalizirane u nacionalističkim pokretima poput preokrenute medalje.

DILAS: Smatram da Alija Izetbegović intimno o sebi misli da je božiji izaslanik na zemlji pozvan da uradi neku veliku stvar. Mislim da Slobodan Milošević misli intimno da je on nekom silom, verovatno misli svojim rođenjem, svojim talentom, određen da vaskrsne srpstvo, Dušanovo carstvo, i da njemu ta misija pripada. Slično i Tuđman, da ne nabrajam. Ti ljudi i ne misle normalno, nemaju normalna ljudska osećanja i mišljenja, imaju ogromne apstraktne ciljeve koji se ne mogu ostvariti sem nebiranim sredstvima. To je šta mislim kakvi su oni intimno, ali ne garantujem da su takvi.

ZULFIKARPAŠIĆ: Ti ljudi, koji su ušli u politiku s nekom specijalnom misijom, sami sebi sve opraštaju, a druge ljude osuđuju, oni sami prave ocjenu šta je dobro, šta je zlo – prosto uzimaju božije prerogative u političkom razračunavanju. Pričao mi je o tom predsjednik Saveza reformista, Mustafa Čengić, koji je prije nekoliko mjeseci izašao iz Bosne i koga sam sreo u Rimu. Pričao mi je da se u Bosni među muslimanima, među imamima sada širi priča da je Izetbegović onaj trinaesti imam koji se krije negdje i koji ima misiju da izvede islamski narod na pravi put, da je on poslan od Boga. Pričao mi je da je u jednoj hudbi čuo: "Mi smo spasili islamski svijet, jer smo pokazali kakve neprijatelje on ima na zapadu, tako da smo se žrtvovali za spas islama." Trebalo bi na osnovu toga zaključiti da ove velike žrtve, ovih tri stotine hiljada ljudi, ovaj milion i po raseljenih, nije za džabe, da je to Bog, da bi milijardu muslimana osvijestio, uzeo nas kao primjer, da mi izvedemo cijeli islamski svijet na pravi put. Vidite, to su tako monstruozne stvari, a on nije imao razloga da to izmišlja nego mi je o tome govorio s velikom zabrinutošću. Upitao sam ga šta kaže narod na ove patnje koje je doživio, šta misli o ljudima koji to u najmanju ruku nisu spriječili? On mi odgovori da se sada baš ti ljudi smatraju najzaslužnijima, kako su oni jedini pozvani da nas izvedu na spas. To je ta ideologizacija politike.

DILAS: Ideologizacija zločina, opravdavanje zločina.

ZULFIKARPAŠIĆ: Ne samo to. Pitam se je li to slučajnost da je najveći crkveni orden pravoslavlja upravo sada od grčkog klera dat Karadžiću za spas kršćanstva, dok Alija Izetbegović prije godinu dana dobija orden za širenje islama od Saudijske Arabije. Molim vas, Bošnjaci u Bosni su desetkovani, doživjeli su katastrofu, otjerani su sa zemlje, uništene su im kuće, a on prima nagradu za širenje i promociju islama. Pa šta onda znači katastrofa, šta znači naš poraz – ljudima koji su u tome bilo kakvo pridomjeli ne mogu se davati nikakve nagrade.

DILAS: Nedavno je Karadžić dao adekvatnu izjavu: da su Srbi – nije jasno misli li konkretno na bosanske Srbe ili na Srbe uopšte, da su oni avangarda slovenstva i pravoslavlja. To je isto ono što govore za Izetbegovića. Njima je udarilo u glavu da su oni inicijatori spasavanja slovenstva od Zapada i obnove slovenstva, koje, uzgred, nikada nije postojalo kao neko jedinstvo, kao uostalom ni islam.

ZULFIKARPAŠIĆ: Nikada nije postojalo jedinstvo islamskih naroda osim za vrijeme Muhameda a.s. i dvojice prvih kalifa.

ĐILAS: On je postojao kao religija. Kao politička forma nikad nije bio jedinstven.

ZULFIKARPAŠIĆ: Zaista se čini da postkomunističko društvo uvijek dolazi u opasnost padanja u nacionalizam, u vjerski fanatizam, u ruke neodgovornih neznalica i političkih amatera. Neke zemlje imale su sreće da stvore političke strukture, a ja sam nekako mislio da je bivša Jugoslavija za to najviše predisponirana, jer su Titovim sukobom s Kominformom u svoje vrijeme ipak otvorena vrata jednoj vrsti liberalizacije, pa su ljudi za razliku od čitavoga istočnog bloka masovno putovali na zapad, studirali na zapadu, obrazovali se – turisti su dolazili mnogo više u Jugoslaviju. Hrvatska je bila puna stranih turista, vrata su bila više otvorena i mi smo očevidno bili u prednosti, i materijalnoj i društvenoj. Po razvitku formi demokracije više smo napredovali nego jedna Češka ili Madarska. Ali, nažalost, nismo se uspjeli očuvati od utjecaja najnacionalističijih i profašističkih elemenata koji su izrasli iz komunizma.

ĐILAS: Ono što Adil govori za imame, hodže i dervise, važi i za Srpsku pravoslavnu crkvu - ne celu, jer postoji tamo struja koja je racionalnija, pa je kroz racionalizam liberalnija, ali i mi slične pojave imamo u pravoslavnoj crkvi. Smatram i u katoličkoj, mada manje znam o katoličkoj crkvi. Da ne nabrajam činjenice koje su poznate.

ZULFIKARPAŠIĆ: Očevidno, katolici su imali najrazumnije stanovište za proces demokratizacije sistema i najpozitivniji odnos prema državi u doba kada su naši predstavnici i najveći državni faktori dijelili Bosnu. Jedan dio našega klera ostao je na stanovištu cjelovitosti Bosne, a tu je ostao i čitav katolički kler, na čelu s bosanskim nadbiskupom monsijorom Puljićem, kao i Papa i Vatikan. Oni su uvijek stajali na stanovištu nedjeljivosti Bosne, što je pozitivno djelovalo na razvitak događaja, ako je bilo uopće moguće da neka sila u ovom ludilu pozitivno djeluje.

ĐILAS: Ja nisam video – ali je video neko u koga nemam razloga da

sumnjam – na "Studiju B" u Beogradu je pre jedno mesec, mesec i po dana, bio kaluder iz Hilandara. To je najsvetija tačka srpskog pravoslavlja, ceo Atos je najsvetije parče pravoslavne i hrišćanske zemlje. Taj kaluder je govorio otprilike: Bogami je Nemanja kad neki ne slušaju, kad skreću od vere, kažnjavao, kad treba odsekao i uvo i jezik, to bi trebalo i sad raditi. To bi trebalo i sad raditi, jer ako bismo to sad radili, prilike bi bogami, bile drukčije.

To je jedno ekstremno gledište, ali niko ga nije demantovao iz crkve. Ima i drugih koja su na drugi način ekstremna, ne možda tako otvoreno, ali se bitno ne razlikuju, ima značajnih ličnosti sa visokim činovima u pravoslavlju koje istupaju slično. U tome je najčešći motiv ortodokсни antikomunizam – antikomunizam katkada toliko žestok da zaslepljuje, da vodi u bezizlaz, u politički ekstremizam.

ZULFIKARPAŠIĆ: Glavno glasilo Alije Izetbegovića i organ SDA, donijelo je jedan naslov u kojemu se traži stvaranje muslimanske države i striktno provođenje šerijata, što je u jednoj multinacionalnoj, multikulturalnoj i multi-religijskoj sredini, kakav je Bosna, apsolutno nemoguće. Moguće je biti dobar musliman, i to treba propovijedati – da se živi po normama islama – ali da se zavedu šerijatski zakoni u vrijeme kada je svakome čovjeku dozvoljeno da sam odredi svoj odnos prema vjeri! Šerijat predviđa niz raznih kazni za ljude koji ne izvršavaju svoje vjerske dužnosti. Ne možete vi tražiti od jednoga čovjeka koji je ateista ili je musliman da bude kažnjen zato što ne provodi ono što je propisano crkvenim zakonom pravoslavlja ili od nemuslimana tražiti da se ravna po šerijatskim zakonom islama, što je opet u jednoj islamskoj zemlji sasvim drugačije nego u Bosni, koja od svoga postanka do dana današnjega živi kao multinacionalna i multireligijska sredina, u kojoj je uvijek tolerancija bila osnov mogućnosti života.

O BOŠNJAŠTVU

DILAS: To što ste radili po povratku u Bosnu je u kontinuitetu sa vašim radom u emigraciji - o tome smo nešto već rekli. Dolazimo na Vaš pokušaj sporazumevanja sa Srbima, tu su i razgovori sa Miloševićem koje ste imali, čak ste do nekih verbalnih sporazuma i saglasnosti došli. Onda se situacija menjala. Ja u tome isto vidim kontinuitet Vaše politike dok ste bili u emigraciji. Konkretno to povezujem sa Vašim sporazumom sa grupom "Oslobođenje". Tu vidim jednu istu liniju, kontinuitet, istu doslednost. Razume se, stav se razvijao prema prilikama, konkretizovao, i projektovao u saradnji sa Srbima, odnosno Hrvatima, na ravnopravnoj osnovi.

ZULFIKARPAŠIĆ: Mislim da je kod Bošnjaka jedna od važnih stvari bila naći saveznika za svoju političku borbu. To važi još od Mehmeda Spaha, koji je za prve Jugoslavije svoje političko djelovanje započeo u vrlo nepovoljnim prilikama po Bošnjake, u procesu agrarne reforme, oduzimanja i pljačkanja zemlje, u procesu isključenja Bošnjaka uopće iz javnog života i organiziranja društva bez njihovog učešća. Tada se na hrvatskoj strani pojavljuju Radić i Maček, a na srpskoj Radikalna stranka. Ona je bila protumuslimanska, velikosrpska i šovinistička, pa se tražio savez, jedno vrijeme s Demokratskom strankom Ljube Davidovića.

Muslimanski danak

Ne bih rekao da smo mi imali neke komplekse, ali smo, u borbi za političku afirmaciju, bili prinuđeni tražiti saveznike, a ti su saveznici bili isto tako nestabilni. Na primjer, kada se Spaho bio malo oslonio na Radića, ovaj je na jednome zboru, rekao da Spaho radi ono što mu on naredi. Onda je Spaho sutradan odgovorio da je Radić morao biti pijan kad je to izjavio:

"...jer ja ne radim ono što meni naredi gospodin Radić, ja radim ono što je u interesu moga muslimanskoga naroda". Dakle, mi smo interesantni srpskim ili hrvatskim nazovi-saveznicima kao glasačka masa. Ti su saveznici tražili da se mi s njima identificiramo. Meni je to uvijek smetalo. Imao sam niz razgovora o tome s političarima koji su bili ministri kod Cvetkovića, pa i s njim samim, zatim s hrvatskim ili slovenskim političarima, bivšim ministrima.

Naročito su za mene važna bila mišljenja srpskih i hrvatskih političara. Oni bi uvijek pokazali neku naklonost Muslimanima, ali su zahtijevali od nas, na primjer Hrvati, da vodimo jednu protusrpsku politiku. Oni su sebi dozvoljavali da mogu sjediti sa Srbima i razgovarati, ali nama to nisu tolerirali – mi smo morali biti jedna agresivnija legija u njihovim redovima. Isti je slučaj bio kod Srba, trebalo je da mi vodimo protuhrvatsku politiku da bismo dobili srpsku naklonost.

U emigraciji sam često doživljavao da sjednem s hrvatskim političarima koji su bili skloni napraviti neki sporazum s nama. Jedanput sam s Krnjevićem postigao sporazum za saradnju između Hrvata i Muslimana, i mi smo ga htjeli napismeno formulirati i potpisati, ali da on pristane na dvije stvari: prije svega na samostalnu Bosnu i drugo, na muslimane kao Bošnjake, kao narod. Objasnio sam mu da su Hrvati naši prirodni saveznici i da ćemo u toj Bosni surađivati zajedno, da ćemo se vjerovatno jedan na drugoga oslanjati, i on jednom prilikom reče da bi to mogle biti kao dvije Hrvatske. Ja nisam tu protivrječio, ali sam rekao da sinatram da su oni naši prirodni saveznici. To je bilo moje uvjerenje – i sada je to moje uvjerenje – a onda je on rekao: dobro, sad ćemo to napisati, potpisati i objaviti. Sutradan je došao i rekao mi: "Ja to ne mogu potpisati,." Sastao se sinoć s bosanskim Hrvatima, s Ilijom Jukićem⁷⁸ i Antom Martinovićem⁷⁹, koji je tada živio u Južnoj Africi, a boravio je u Londonu u to vrijeme, i oni su mu rekli da to nije ništa drugo nego prihvaćanje Jugoslavije.

DILAS: On je bio izraziti antijugoslaven.

ZULFIKARPAŠIĆ: Da, on je bio izrazito antijugoslavenski orijentiran. Onda sam ja rekao, da tu postoje problemi za budućnost, za naš narod, da dovodimo u opasnost egzistenciju naših naroda ukoliko ne izbjegnemo

⁷⁸ Ilija Jukić, prvak HSS-a, u ratnoj vladi zamjenik ministra vanjskih poslova.

⁷⁹ Ante Martinović, prvak HSS-a, ministar u ratnoj vladi.

otvorene sukobe, građanski rat, nacionalne i vjerske konflikte, koji vode međusobnom ubijanju. On je, ipak, odustao od sporazuma. Mi smo kao poznanici i prijatelji došli u veliku krizu. Nastojao sam da ga ne povrijedim, ali sam mu ipak rekao da sam očekivao da ako nešto kaže neće doći s argumentom šta je rekao Ilija Jukić. Po mome sudu, on je morao imati i svoje vlastito mišljenje. Sjećam se kako je neposredno poslije neke diskusije jedan drugi, vrlo istaknuti hrvatski političar rekao: "E dragi moj, ako ti tako misliš, ako ti nećeš s nama Hrvatima na naš način, onda ćemo mi vas podijeliti sa Srbima." Ja sam tada bio uvjeren da Hrvati nikada neće biti u situaciji da nas podijele, pa sam mu rekao da oni naklonost Bošnjaka trebaju kao nasušni hljeb u rješavanju svojih problema, a da tu naklonost mogu izgubiti protubošnjačkom politikom, kojom će pretvoriti dobre prijatelje u protivnike. Rekao sam mu: "To ko će koga dijeliti, kako ćemo se dijeliti i hoćemo li se uopće dijeliti, pokazat će vrijeme."

Isti slučaj bio je i sa srpskim političarima. Tu je bilo ljudi, bivših ministara koji su Bosnu prihvatili, ali su smatrali da ona mora biti pod srpskom dominacijom. S obzirom na srpsku relativnu većinu, po tadašnjim statističkim podacima, oni su vjerovatno smatrali da će to biti dvije srpske republike. Ja sam njima naglašavao bošnjaštvo i bošnjački identitet, bošnjačku državu ravnopravnu Srbiji i Hrvatskoj – naravno, jer ništa drugo nisam nikada ni tražio. S te strane sam dobijao odgovore – mi ćemo vas podijeliti. Sjećam se diskusije s profesorom Radojem Kneževićem⁸⁰ prvakom Demokratske stranke. Upitao me je šta mislim o ideji da se Bosna pripoji Dalmaciji, pa je, u maniru kralja Aleksandra, predložio da se tu naprave banovine, tako da se, na primjer Užice može metnuti u Drinsku hanovinu, Foča u Zetsku itd. Hoću samo da pokažem u kojoj je mjeri bilo teško voditi bošnjačku politiku i kako je bilo teško naći zajednički jezik s tim ljudima.

Nisam vjerovao u podjelu Bosne

Granica Hrvatske u Drini je bila stvar koju hrvatski političari, u velikoj većini, nisu uopće htjeli da diskutiraju. O tome nema razgovora. A naravno, sa srpske strane gledano, Bosna je srpska, i tu također nema razgovora. Iako su argumenti bili iracionalni, ipak se išlo na pridobijanje Bošnjaka. Jer, ko

⁸⁰ Radoje Knežević, profesor kralja Petra II i organizator 27. martovskog puča s generalom Dušanom Simovićem.

ima muslimane ima Bosnu. To je bila opcija. A ja sam htio i srpskim i hrvatskim političarima razbiti tu iluziju, to da Bošnjake mogu uzimati kao neku političku legiju koja će braniti njihove interese i za njih ginuti. Nastojao sam u krugu bošnjačkih intelektualaca u emigraciji razbiti osjećaj inferiornosti, stvoriti kod njih osjećanje da to jesu i da sami sebe trebaju smatrati političkim faktorom, subjektom koji će biti odlučujući faktor u rješavanju pitanja Bosne. Možda je to bilo jedno prepotentno stanovište, ali ja sam bio uvjeren da su Bošnjaci najdržavotvorniji narod u Jugoslaviji, da su oni to po svojoj tradiciji, jer su najduže imali svoju državu. Prvo, kao bogurnili, bili smo branioci slavne bogumilске kraljevine Bosne, dok su pravoslavni i katolici bili peta kolona, jedni Vizantije, drugi Rima i Ugarske. Kad smo primili islam identificirali smo se s Turskom, s velikim carstvom, velikom silom. Mi smo bili država. Razvio se, kroz stotine godina, jedan državotvorni mentalitet.

Sjećam se jednog primjera iz škole, dvojice srpskih kolega, koji bi vrlo rado pokidali one žice kojima prolazi telefon. Sve što je bilo državno bila je "Alajbegova slama", dok smo mi to čuvali: to je državno! Inali smo pozitivan odnos prema državi, prema javnim dobrima - to je naše. Ja sam u svome životu iskusio kako običan seljak, Bošnjak, ima državotvorno gledanje na zajedničku imovinu, smatra da to treba čuvati. Na primjer, sječa šuma: to izgleda smiješno, to nije neka optužba i nije neki veliki kriminal, ali od stotinu onih koji su šumu posjekli svega par procenata su bili Muslimani. Drugi su bili za to: sve što je državno treba posjeći, uzeti. Bio sam uvjeren da smo mi svojim mentalitetom, kao autohtoni bošnjački elemenat, ujedno i jedan državotvorni elemenat.

ĐILAS: Dakle za Vas nije to bila samo religiozna odrednica.

ZULFIKARPAŠIĆ: Najmanje religiozna. Smatram da mi jesmo Bošnjaci i po svome mentalitetu, i po svom političkom opredjeljenju i po svojoj psihološkoj strukturi. Vjerski elemenat i vjerski momenat je tu manje značajan i nije odlučujući, mada je bio važan faktor.

ĐILAS: U Bosni su svi postajali kroz religiju. I Srbi i Hrvati su postajali kao nacija kroz religiju. Pa onda zašto i treći ne bi imali pravo na to?

ZULFIKARPAŠIĆ: Jest, ali meni je, na primjer, pričao Krnjević: kada se on

kandidirao, 1920 godine na prvim izborima u Tuzli, imao je velike probleme s Hrvatima, jer su mu svi govorili - Kakvi Hrvati, čovječe? Šta ti tu nama pričaš, mi smo katolici, bosanski Šokci! Oni su reagirali na to njegovo prozivanje Hrvata kao da je to promjena vjere. Dakle, taj proces političkoga i nacionalnoga osvješćenja ili opredjeljenja nije u to vrijeme bio završen niti kod Hrvata niti kod Srba. Mi smo, naprotiv, gubili već postojeće opredjeljenje. Bošnjaci su svoj identitet počeli gubiti još za vrijeme Austrije. Austrija nije htjela priznati nacionalni identitet muslimana, pa smo se mi borili za vjersku autonomiju i morali se identificirati s vjerom. U to vrijeme nije bilo moguće da se pokatoliči Evropa, ali je tendencija forsiranja katoličkog elementa u Bosni za vrijeme Austrije bila očevidna.

Smatram, dakle, da je, bošnjački elemenat tradicija naroda te zemlje, tradicija naše historije i da smo mi bošnjački identitet gubili. Ja sam odgojen kao Bošnjak. Sjećam se kad sam jednom prilikom rekao "Bosanac", otac mi je objasnio da je bosanac, bosanski poni, a čovjek je Bošnjak. Kad sam došao u emigraciju i kad sam oživio bošnjaštvo kao nacionalnu i političku identifikaciju muslimana, meni su svi zamjerali da je to jedan arhaičan izraz, dakle izraz koji ne odgovara, i da je adekvatan izraz "Bosanac". Vrlo brzo su najveći intelektualci, Hrvati i Srbi, taj izraz prihvatili, jer smo se mi tako predstavili. Na primjer, srpska "Naša reč" pišući o nama nije vidjela ništa strašno u tome da nas naziva Bošnjacima: "Bošnjačka partija", "Bošnjačka organizacija", "...mi s Bošnjacima". Takvog su mišljenja bili i hrvatski intelektualci, demokrati iz HSS-a..

Bošnjaštvo ometa granicu na Drini

Vrlo brzo nacionalisti su u tome vidjeli opasnost, pa je proustaška nacionalistička štampa prema bošnjaštvu reagirala "na nož". Isto tako su razne pročetničke stranke govorile da priznaju Bosnu, ali bošnjaštvo nikako. Nisu imali ni pojma o historiji Bosne, za njih je stvaranje bošnjaštva bila neistina i falsifikat. Malo pomalo počeo se tolerirati naziv Bošnjak i kod jednih i kod drugih. Tako su, na kraju krajeva, išli i komunisti kad su vidjeli da se ne mogu muslimani identificirati kao Hrvati ili Srbi, nego su radije ostajali neopredjeljeni. Ne može jedna socijalistička država imati dvadeset godina neopredjeljen narod koji ima svoju inteligenciju.

Svakako je bošnjaštvo ometalo planove o granici Hrvatske na Drini kao i planove o pravljenu Velike Srbije. Tako je to i shvaćeno, tako sam to i ja

shvatio. Izbjegavao sam sukobe na tu temu. Kad bi me neko napao, ja sam više dokazivao razloge zašto se smatram Bošnjakom negoli da njih pobijam. Tako sam ostavio po strani te napade, a smatrao da se mi moramo artikulirati i kao takvi nastupati, pa će nas svi malo-pomalo prihvatiti. Naravno da su mene kuražile promjene koje su nastupile u tzv. socijalističkom taboru kao i dolazak novih, reformističkih snaga u njihovim redovima.

Kad smo vidjeli, početkom šesdesetih godina, u Demokratskoj alternativi, tu mogućnost, taj fakat pojave reformističkih snaga u socijalizmu, tada o tome niko na svijetu nije govorio. Tada je još bio hladni rat, ali mi smo u svojoj ocjeni i analizi naišli na stvarne znakove pojave izvjesnih opozicionih snaga. Tome je svakako pridonijelo istupanje pojedinaca intelektualaca u komunističkim partijama, koji su još prije toga uvidjeli da staljinistički socijalizam ne rješava probleme i da se sistem mora na neki način demokratizirati i otvoriti. I kada se to zaista konkretiziralo, vidio sam priliku da se vratim u Bosnu. Živio sam za to da se vratim i pomognem procesu demokratizacije svoje zemlje.

Meni je sigurno sada jasno, kada gledam iz ove perspektive, da sam učinio niz raznih grešaka. Prije svega grešku što nisam stvorio jednu političku stranku koja bi se oslanjala isključivo na demokratske ljude koji misle slično kao ja, pa makar to bio vrlo mali broj ljudi, makar to ne bi bila masovna stranka. Druga je greška stvaranje i pomaganje nacionalne stranke, što je pridonijelo tome da se stvari u Bosni razvijaju u pravcu sukobljavanja i konfrontiranja interesa.

ĐILAS: Karadžić još uvek tvrdi da su bosanski muslimani u stvari islamizirani pravoslavci, kao što ima podosta hrvatskih političara koji ih smatraju islamiziranim Hrvatima: budući da muslimani na to ne pristaju – treba ih prisiliti ili istrebiti, smatraju oni – drugog izlaza za srpsko-hrvatske nacionaliste nema.

ZULFIKARPAŠIĆ: Ako smo mi islamizirani pravoslavci, dakle njihova braća, zašto nas Karadžić tako nemilosrdno ubija? Siluje naše šćeri i žene, granatira gradove gdje ginu nedužni stanovnici? A ako smo islamizirani Hrvati, zašto nas Tuđmanova armija ubija, ruši mostarski most i sa zemljom ravna bošnjačka sela i gradove? Dakle, nije to rat za slobodu ugroženih Srba i Hrvata, već se ratuje za Bosnu, koja se može dobiti jedino istrebljenjem i uništenjem Bošnjaka.

13

HISTORIJSKI SPORAZUM

NADEŽDA: U jednoj tako složenoj i napetoj atmosferi u Bosni, Vi ste početkom maja došli na ideju da pokušate da napravite sporazum sa Srbima da biste predupredili sve ono što se posle u Bosni i dogodilo, upravo iz činjenice da ste jako dobro poznavali situaciju unutar Bosne, da ste znali da je narod uveliko naoružan, da ste se svi podelili između sebe i da više niko nikom ne veruje i da zapravo vlada strah, a od straha do otvorenog sukoba je mali korak.

ZULFIKARPAŠIĆ: Vidite, ja i dandanas čvrsto vjerujem i mislim da je moj sporazum bio u tom momentu jedina alternativa ludilu i zlu i onome putu koji je tako podrnuklo, ali tako nepogrešivo išao nacionalnim i vjerskim sukobima u Bosni. Mislim da se u Bosni nikada ne smije igrati sa čašću i interesima svoga komšije. Ne smije se vrijedati, ne smije se njegova situacija ismijavati niti zloupotrebljavati, to je jedan nepisani zakon u Bosni. Drugi nepisani zakon jest: ne smije se udariti na vjeru drugoga. To je usadeno u dubini duše i onih koji nisu duboki vjernici. U Bosni se ne podnosi kritika od inovjeraca. Jedan musliman koji nije vjernik, koji je možda i ateista, uvrijedi se ako jedan katolik ili pravoslavac kritizira ili ismijava islam. Isti je takav slučaj s pravoslavljem, isto tako i s katoličanstvom. I s tim stvarima se u Bosni jednostavno ne igra.

Interesantno je da su sve nacionalne stranke jako inzistirale na čvrstoj povezanosti s vjerom. Bilo je za očekivati da će oni brižljivo njegovati vjersko osjećanje – dogodilo se suprotno. Stoga sam uvijek vrlo energično reagirao prema mojim Bošnjacima kad sam osjetio da se neki oлакho ili uvredljivo izražava o našim komšijama, Hrvatima, Srbima, odnosno katolicima i pravoslavicima. Osim toga, ja sam, kao liberal i kao čovjek odgojen u toj sredini, imao i simpatije prema komšijama, istinske simpatije, to neću

da krijem. Čim sam napravio sporazum, na nekoliko mjesta sam govorio da su Hrvati naši prirodni saveznici. Hrvati su manjina u Bosni. Oni su najugroženiji, najviše iseljavaju, najviše napuštaju zemlju, najbrže mijenjaju zanimanja, najviše se kreću prema Evropi i po prirodi stvari traže oslonac na Bošnjake. A onda postoji niz raznih historijskih momenata koji pokazuju da smo mi u izvjesnim periodima ostvarili saradnju i naklonost jednih prema drugima. A treće, ja ne znam u Evropi dva sličnija naroda po svome mentalitetu koji su se tako psihološki razdvojili jedan od drugoga, koji su zamrzili jedan drugog i koji ubijaju jedan drugoga, kao što su Srbi i Hrvati. To su dva agresivna balkanska nacionalizma, koji su bili stotinu godina jedan protiv drugoga. I ta, neću da kažem mržnja, ali ta odbojnost jednih prema drugima ima jako duboke, isprepletene i kompleksne razloge, od iracionalizma preko obične svakodnevne stvarnosti do fantazije. Ne može se živjeti u jednoj višenacionalnoj i višekulturnoj zemlji, a da se jedna takva činjenica potcijeni.

Smatrao sam da Hrvati mogu zauzeti konstruktivan stav prema Bosni, ako se budu osjećali sigurni u Bosni. Tim više što u nekim hrvatskim slabo naseljenim krajevima, kršnim krajevima, Hrvati imaju apsolutnu većinu i njima se lahko izdvojiti iz Bosne, naročito Zapadnoj Hercegovini. Smatrao sam da naša naklonost treba da bude prema njima kao iskreni oslonac da se oni u Bosni ne osjećaju ugroženima. Smatrao sam da ćemo mi u budućem parlamentu često istupati zajedno, da imamo u njima saveznika, a i oni u nama. Sve to, ali da ne stvorimo jednu protusrpsku frontu. S obzirom na to da smo mi, uvjeren sam, bili u tome malo demokratičniji, malo popustljiviji, trudio sam se da Bošnjaci oblikuju taj odnos prema Srbima, da on ne prijeđe onu kritičnu granicu gdje se može drugoga povrijediti, stvoriti na drugoj strani osjećaj ugroženosti. Narna nije opasno po naš opstanak da se Hrvati osjećaju ugroženima, iako nam nije politički oportuno i pametno. Ali životno nam je opasno da se Srbi osjećaju ugroženima i da Srbi smatraju da s nama ne mogu živjeti. Prema Hrvatima sam imao niz raznih naklonosti koje nisam krio. O tome sam govorio na zborovima. Imao sam kontakte s hrvatskim političkim strukturama i u Zagrebu i u Bosni. Moj odnos prema njima bio je vrlo iskren i vrlo srdačan. U isto vrijeme takve sam kontakte gajio s mnogo pažnje i prema Srbima i prema Beogradu, jer sam uvažavao činjenicu da mi živimo zajedno.

Srbi, Hrvati i Bošnjaci zajedno

Problem Jugoslavije je bio problem zajedničkog života – zajednički život Srba i Hrvata, a kod nas zajednički život Srba, Hrvata i Bošnjaka. Prema tome, mi smo morali biti za zajednički život, mi nismo imali druge alternative. Zato je moje čvrsto uvjerenje – ponavljao sam to stotinu puta – ako se mi ovdje potučemo i ako se mi ovdje počnemo međusobno sukobljavati, to će biti strašan pokolj, ali mi ćemo jednoga dana, ono što nas ostane, onaj ostatak ostataka, morati sjesti zajedno pa opet razgovarati o tome kako zajednički živjeti. Nikada nisam vjerovao u to da se Bosna može podijeliti, da se Bosna može raskomadati i da se to može dogoditi s nekim sporazumom. Moram priznati da nisam očekivao ovolike zločine, da nisam očekivao ovako vehementne i duboke rane. Naročito nisam očekivao da će doći do čišćenja teritorija i protjerivanja Bošnjaka, uništenja historijskih spomenika, mada sam o svemu tome razmišljao i u svemu tome vidio opasnost i mogućnost da se tako nešto, možda u manjim mjerama, može dogoditi.

Kada se zaratilo u Hrvatskoj, hrvatska politika i hrvatski političari su na svaki način htjeli Bosnu uvući u taj sukob, da bi rasteretili svoju borbu sa Srbima, da bi našli jednoga saveznika. A politika, ne samo moja nego i Alije Izetbegovića, bila je da se Bosna ne uvuče u sukob Srba i Hrvata. Međutim, kad je do njega došlo, opasnost uvlačenja Bosne u rat bila je vrlo evidentna i pred tim činjenicama se nisu smjele zatvarati oči. Ja sam rekao da smo mi to pokušali ublažiti i doći do nekoga dijaloga. Međutim, ove tri političke stranke su ličile na slijepe i gluhe, zatvorene u jednom tamnom prostoru, gdje je svaki vikao jednu drugu molitvu, pričao drugu priču, a niko nikoga nije čuo niti je bio spreman slušati. I zaista sam vidio da je situacija dramatično opasna i da se u tome pravcu užurbano razvija. Nametalo se pitanje naoružanja, pitanje ugroženosti, mi smo čitavo vrijeme jedan drugoga uvjerali ko je više ugrožen. Srbi su se smatrali ugroženima, iznosili nekakve primjere koji su uglavnom bili isfabricirani. Međutim, to je irelevantno u političkim rasudivanjima. Taj subjektivni osjećaj je jedan od dominantnih osjećaja, jer predstavlja bazu političkoga stava i pravca u kome se jedan kolektiv kreće.

Želim još jednom podvući: ja sam apsolutno po svom političkom uvjerenju, po nacionalnome osjećaju, po svim porivima moje aktivnosti i javnoga rada, bio za iznalaženje solucija zajedničkog života. Kada sam vidio da se mi nalazimo pred jednom neposrednom katastrofom vodio sam razgovore i susretao se s Karadžićem, Koljevićem, Kljuićem... Iz tih kontakata vidio sam kako namjere pojedinaca nisu više važne. Počelo je predbacivanje, uznemirenost i počeli su jedan drugome poturati neke stvari. Sjećam se da sam sreću Karadžića koji mi je konkretno rekao kako ima informacije da se dijeli oružje, na tim i tim mjestima, da postoje lageri. To po mojoj ocjeni tadašnje situacije i po mojim saznanjima nije bilo tačno, ali za mene je bilo važno da on ima takve informacije i da on vjeruje da je to tako?

Mi smo imali evidenciju da su se čitava srpska sela naoružavala, da je tu pomagala vojska, da je oružje dolazilo iz Srbije – sve su to bile činjenice. E vidite, jedna politika se sastoji u tome da ona zna izanalizirati situaciju, ocijeniti je i onda nešto uraditi. Iz dokumenata koje sam dobio na uvid, telefonskih razgovora o kojima sam već govorio, saznao sam za naređenja armiji, za pripreme od strane Srbije, vojne pokrete, odlazak tenkovskih jedinica na razne pozicije, kopanje rovova oko Sarajeva. Sve te stvari, koje su bile prikazane kao nužni manevri armije, ustvari su bile faktičke pripreme za razne akcije koje su pokazale da stvari idu ka sukobu. Opet ponavljam, moje je uvjerenje bilo da je to sukob između Bošnjaka i Srba. Ja sam onda razmišljao, kako, i da li se to nopće može spriječiti.

Kako spriječiti sukob

Otišao sam Aliji Izetbegoviću, s njim razgovarao, otvoreno ga pitao je li on vidi da mi idemo jednom otvorenom sukobu sa Srbima. Rekao mi je da je toga svjestan. Pitao sam ga zatim, da li ima garanciju od neke svjetske sile – mislio sam na Ujedinjene Nacije, NATO ili Ameriku – od nekoga ko je u stanju sprovesti garancije i onemogućiti sukobe. Pitao sam da li će nas neko braniti. On je rekao da takvih garancija nema. Pitao sam ga da li ima neki sporazum s Armijom, jer je pričao da ima dobre odnose s Kadijevićem, da s Armijom ima kontakte, da se s njima sastaje. I na to mi je pitanje negativno odgovorio kazavši kako s Armijom nema nekih konkretnih dogovora.

DILAS: Dao je tada jednu izjavu: "verujem generalima".

ZULFIKARPAŠIĆ: To je govorio, da vjerujemo armiji, da ona neće dozvoliti sukobe. Upozorio sam ga na tu izjavu, a on mi je odgovorio da je to bolje nego četnici. Rekao sam: – U redu, ali mi idemo u sukob. On je na to rekao: – Pa znaš li ti nešto, što ne uradiš? – A šta mogu da uradim? – Možeš da razgovaraš – kaže – ja to ne snijem.

On je jednom prilikom dao onu poznatu izjavu da će se Jugoslavija organizirati na taj način što će se stvoriti jedna uža federacija između Srbije, Crne Gore, Bosne i Makedonije i jedna šira između ostalih zemalja. Reakcija je bila jako negativna, prije svega muslimanska, zatim reakcija njegove stranke i općenito u Bosni. Tako da je on to odmah javno porekao. Na ulicama su osvanuli natpisi da je on Srbin, da je sluga itd. SDA je tada mislila da je moja stranka organizirala tu kampanju protiv njega, a mi s tim nismo imali nikakve veze..

To je za mene bio jedan nepromišljen potez. On je Bosnu poklanjao Srbiji i Crnoj Gori, odvajajući se od svojih prirodnih saveznika Slovenije i Hrvatske, a ustvari nisu imali predstavu ni kakva će ta federacija biti, ni kakve će biti njene kompetencije. Tako se politika ne vodi. Ta politika je bila, i danas je to moje uvjerenje, s njegove strane pogrešna.

Nastavio je: – Vidiš kako je narod reagirao kad sam se htio približiti Srbima, i to neće proći. Ja sam mu na to kazao: – Pazi, šta misliš da ja i ti nešto zajednički poduzmemo. Sam je rekao da to onda ima šanse: – Ali ja ne mogu razgovarati sa Srbima, oni meni ne vjeruju. On je toga bio svjestan. Rekao sam: – Dobro, ja ću razgovarati sa Srbima. Smatram da mi moramo tražiti mnogo više nego jednu usku federaciju, da najmanje što možemo tražiti jeste naš potpuno ravnopravan status vis-à-vis Srbije i Hrvatske.

U to je vrijeme Srbija već stvorila jednu strukturu koja je imala sve elemente samostalne države – imala je ministarstvo vanjskih poslova, njihova skupština donosila je zakone po pitanjima koja su bila u kompetenciji savezne vlade, po pitanjima carina, i niza drugih stvari. Na to sam upozorio Izetbegovića. Odgovorio je: – Teško vjerujem da bismo mi sada, u ovim okolnostima, mogli uspjeti, ali ja te molim pokušaj.

To je bilo naveče, sada se više ne sjećam tačnog datuma, ali bio je 13. ili 14. juli 1991. Izišao sam iz njegove kancelarije, otišao kući i pozvao tele-

fonom podpredsjednika Stranke, prof. Filipovića, koji je bio poslanik MBO-a u parlamentu. Pozvao sam ga i ukratko mu objasnio situaciju. On je odmah uzeo isti takav stav. Kazao sam mu: – Razgovarao sam s Alijom. On me je zamolio da pokušam nešto učiniti. Šta misliš da predložimo jedan, za Bosnu i Bošnjake, prihvatljiv sporazum? Prvo, Bosna ravnopravna Srbiji i Hrvatskoj, Bosna kao suverena i samostalna država, nedjeljiva, i bez nacionalnih kantona.

U to vrijeme Srbi su Bosnu već podijelili na kantone. Oni su imali ideju o ujedinjenju s Krajinom i ujedinjenju nekih krajeva s Crnom Gorom, tako da se Bosna rastoči. Filipović je na to rekao: – Ja smatram da bi to bilo nužno. Rekao sam mu: – Molim te, hajde ti (jer on je ipak čitavo vrijeme živio u Sarajevu), telefoniraj Karadžiću i ugovori hitan sastanak s njim, Koljevićem i Krajišnikom.

Nakon jednoga sata on mi je telefonirao i rekao da je našao Karadžića i da ovaj putuje, te se s nama može vidjeti tek za tri dana. Rekao sam mu da je to kasno i da sve moramo riješiti odmah. Potom sam osobno telefonirao Karadžiću i kazao mu: – Pazite, mi se moramo odmah vidjeti, stvar je vrlo ozbiljna. On je rekao da je već zakazao neki sastanak i da mora ići. Rekao sam mu: – Mislim da ovo ima prednost, da je ovo neodgodivo.

Kazao sam mu kako sam i ja sam imao niz zakazanih sastanaka i već sam uzeo kartu i dogovorio da otputujem u inostranstvo. Onda je on rekao: – Dobro, samo da najprije porazgovaram s Koljevićem i Krajišnikom.

Za pola sata je telefonirao i kaže: – Dobro, mi ćemo vas sutra u pola osam ujutru čekati u predsjedništvu, u kancelariji Nikole Koljevića.

Pošao sam s Filipovićem. Rekao sam kako smatram da bismo trebali s njima otvoreno razgovarati, da mi moramo reći zaista ono što mislimo, da je ovo historijski trenutak, to više što Alija Izetbegović i SDA stoje iza toga, što nas je on zamolio da to uradimo. Rekao sam Filipoviću: – Molim te, dok budeš iznosio svoje mišljenje drži dogovora, tako da nebi došlo do nekih nesporazuma između nas.

Jutro dogovora

Kad smo ušli u Koljevićevu kancelariju, tamo su sjedili Krajišnik i Koljević. Bili su malo nervozni, tako su se nekako i ponašali, ali vrlo uljudni. Upitali smo se za zdravlje, uto je došao i Karadžić, i on nam malo po crnogorski kaže: – S kakvim dobrom ste došli? Rekao sam mu: – Odlučili

smo da s vama otvoreno razgovaramo, da vam damo jedan prijedlog. Mi ćemo vam reći naše limite preko kojih ni u kom slučaju ne možemo prijeći, i kad ih prodiskutiramo rastaćemo se kao prijatelji ili kao protivnici. O svakoj stvari u kojoj se može popustiti mi smo spremni razgovarati, ali vam želimo izmijeti neke stvari koje mi ne možemo prihvatiti, a vi iznesite stvari koje vi niste spremni akceptirati. Prije nego što počnemo, htio bih vam postaviti nekoliko pitanja: jeste li vi svjesni da se mi nalazimo pred jednim ratom i sukobom?

Oni na to nekako uglas rekoše: – Jesmo. – Jeste li vi svjesni da je riječ o sukobu između Bošnjaka i Srba? Kažu: – Jeste brate, ali sve što predložite, to je protiv nas.

– Je li vama jasno – nastavio sam – da je krajnje vrijeme, da je pet minuta prije dvanaest? Na to Koljević kaže: – Ja mislim da je pet minuta poslije dvanaest.

Prvo sam iznio stvari koje mi ne možemo prihvatiti. Rekao sam da mi imamo informacije o onim stvarima koje sam dobio na uvid, a to su njihovi razgovori s Miloševićem. Ukratko, svaka stvar koju sam iznio bila je izvađena iz tih dokaza. Rekao sam: – Slušajte, mi ne možemo prihvatiti podjelu Bosne, neke regione, ne možemo prihvatiti ulogu Bosne koja bi bila manja od ostalih republika. Mi vam nudimo sporazum i želimo zajednički život u zajedničkoj zemlji s Crnom Gorom, sa Srbijom, s Hrvatskom, sa svih šest, postojećih republika. Mi ćemo biti zagovarači toga, i ako neko neće da živi zajedno s nama, naći će se način na koji treba provesti odcjepljenje.

Mi smo iznijeli koji su to naši principi i onda se razvila diskusija. Krajišnik je rekao da je kasno, da on pozdravlja ovo približavanje, ali da se oni ne mogu odreći regija, jer je to već otišlo vrlo daleko. Na to sam kratko rekao: – Onda mi nemamo o čemu razgovarati, mi na tome insistiramo. Svaka podjela na regije, jeste radanje sukoba, a to se ne može dogoditi mimim putem i ne može da se dogodi a da se ne stvore neprijateljstva. Mi smo došli napraviti jedan historijski sporazum kako bi se ti sukobi izbjegli.

U svome uvodu, to moram napomenuti, rekao sam da je po mome mišljenju između nas situacija jasna, nema sela koje je sporno u Bosni, zna se šta je srpsko, šta je bošnjačko, šta je hrvatsko, da su ti naši sukobi više iracionalnog nego stvarnog karaktera. Mi smo propustili priliku da se razjasnimo odlaskom Austrije, odnosno padom Turske, stvaranjem prve Jugoslavije i ovu priliku sada ne smijemo propustiti. Moramo ove stvari

raščistiti, zavrnuti rukave i raditi zajednički na stvaranju Bosne prihvatljive za sve!

Onda su oni spomenuli Hrvatsku krajinu i da su već u pregovorima s Hrvatima. Odgovorio sam na to da je isti takav slučaj sa Sandžakom.

Bosanske granice ne mogu se mijenjati

- Sandžak je dio Bosne, u Sandžaku žive Bošnjaci, ali mi ne postavljamo pitanje granica. Ništa se Bosni i Hercegovini ne može dati, ali joj se ne može ni oduzeti.

Prije nego što sam izložio ove detalje, rekao sam: - Molim vas, sve ovo što govorimo važi za Bošnjake i za Srbe, ali i za Hrvate, kao da su i oni ovdje prisutni. Oni su državotvorni narod u Bosni. - Moram priznati da ni jednoga momenta nisu oklijevali da kažu: - Normalno, mi ovdje smatramo da se Hrvati, kao državotvorni narod u BiH ničim ne mogu dovesti u pitanje.

Iz te naše diskusije je izišlo da se Koljević i Karadžić slažu s odgaganjem stvaranja regija i da prihvataju naš stav da mi drukčije ne možemo nego da ostanemo zajednička država, Bosna i Hercegovina. Mi smo insistirali da i oni priznaju kako je Bosna samostalna i suverena država. Rekli su da to mogu priznati samo ako ona ostane u jugoslavenskoj zajednici. Mi smo ponovili kako smatramo da Bosna mora biti ravnopravna Hrvatskoj i Srbiji i da mi polazimo od zajednice šest ravnopravnih republika.

Neko je na sastanku rekao - sa srpske strane - da se može dopustiti odvajanje Zapadne Hercegovine. Odbio sam to s obrazloženjem da mi moramo stati na stanovište da se granice Bosne i Hercegovine ne mogu promijeniti, i da moramo biti spremni boriti se za te granice. Obrazlagao sam to rječima: - Hoćete li Krajinu, mi hoćemo Sandžak! Međutim, nemojte da kompliciramo stvari, vi ćete riješiti pitanje Krajine u pregovorima između Srbije i Hrvatske, a možda u pregovorima između nas sviju. - Na to su oni rekli, potvrdivši tako moja saznanja, da pripremaju ujedinjenje i pripajanje hrvatske krajine Bosni. Odmah sam ustao protiv toga i rekao kako to ne dolazi u obzir.

Vidjelo se da su oni na umu imali Veliku Srbiju, ali su to krili. Međutim ja sam nastavio: - Pazite molim vas, što se tiče jezika, za nas je ovo bošnjački jezik. Mi ni u kom slučaju ne želimo po prijašnjim hegemonističkim i veliko-

srpskim i velikohrvatskim uticajima i propisima tolerirati da taj jezik bude srpskohrvatski. Vi ga možete zvati srpskim jezikom, ali za nas je to bošnjački jezik.

Za Srbe nije bilo sporno da ćemo mi učiniti sve da svoje nacionalno osjećaje artikuliramo kroz bošnjaštvo. Da li Koljević ili Krajišnik, ne sjećam se tačno, inzistirao je poslije našeg sastanka da moramo biti veoma pažljivi kako ćemo javnosti saopćiti elemente iz našeg dogovora. Rekao je kako moramo paziti na naše pristalice: - Ovo ne smije izgledati kao neka kapitulacija jednih prema drugima.

Onda sam predložio da se uz sporazum napravi i jedan protokol, da se taj protokol ne objavi, ali da se u njemu jasno kaže kako se Krajina ne može pripojiti Bosni i da smo se, pored niza ostalih stvari, složili da je za nas jezik bošnjački.

Tražio sam, dakle, da se naprave dva dokumenta - jedan koji će biti objavljen i koji se sastoji od principa: samostalna Bosna, zajednički život, zajednica naroda, i jedan za internu upotrebu, ali pravno jasan i obavezujući.

"Alija će Vas slagati"

Oni su se složili. Odmah sam postavio pitanje Miloševićevog stava, jer sam znao njihovu povezanost s Miloševićem. Rekao sam: - želim da se odmah vidim s Miloševićem i s njim raspravim ovu stvar. Karadžić je ustao i telefonirao Miloševiću, kome je rekao da sam upravo kod njih i da smo im predložili jedan historijski sporazum; i kazao mu je te tri tačke: - Mi smo mišljenja da je to dobro i da o tome treba razmisliti.

Onda se okrenuo meni i rekao: - Milošević Vas čeka kad god želite doći, ako hoćete sutra. - Onda je bilo govora da li da odmah idem avionom. Ja sam rekao da ću ići sutra. Odmah su se ponudili, počeli da pričaju, stvorila se atmosfera, ne bih rekao prijateljska, ali napetost je popustila. Najednput je stvorena ljudska atmosfera između nas, onda su počeli govoriti kakve su imali poteškoće ili ih još imaju.

Pitali su me da li Alija Izetbegović zna za ovu posjetu. Rekao sam da govorim i u Izetbegovićevo ime. Pozvao sam ih da odemo Izetbegoviću, da on to potvrdi, jer bili smo u zgradi predsjedništva, a njegova kancelarija nalazila se odmah tu pored nas. Telefonirao sam Aliji i on nas je

pozvao. Odmah smo otišli u njegovu kancelariju. Iznio sam mu ukratko o čemu smo se sporazumili. On se sa svim složio i zatražio da Koljević i Filipović "stave sve na papir". Rekao je da sutradan odlazi u Ameriku i da će po povratku iz Amerike to potpisati.

Između njih je odnos bio za mene vrlo neugodan i čudnovat. Kad je on naglas rekao: – Ja ću to kad dodem iz Amerike potpisati, meni se obratio Koljević i rekao: – On će nas slagati.

Meni je bilo vrlo čudnovato da on jednome svome kolegi, predsjednik Republike, naglas kaže da laže i da će nas prevariti. Pošto sam vodio tu konferenciju uzeo sam riječ, kao predsjedavajući: – Molim Vas, Nikola, kako možete tako govoriti.

Znajući da Alija ima običaj mijenjati svoje mišljenje, ipak sam mislio da to neće uraditi u ovom historijskom momentu, gdje me je upravo on zamolio da pregovaram – da ne dolazi u obzir da će on izmijeniti svoje stanovište.

Potom je došlo do svađe oko tog putovanja. Koljević mu je rekao da je on, a ne Izetbegović, zadužen u predsjedništvu za spoljnu politiku: – Kako ti ideš u Ameriku, a ja ne znam ni zašto ti ideš, ni s kim ćeš se sastajati?

I onda su počele svađe. Ja sam ih prekinuo i rekao: – Pazite, ovo je tako važno i molim vas, vi te vaše međusobne obračune raspravite nekom drugom prilikom. Ovo je sada suviše ozbiljna stvar. – Rastali smo se s tim da se Izetbegović sasvim složio s onim što smo ugovorili sa srpskom stranom. To veče Koljević je imao nastup na televiziji s Dubravkom Kenić. Tom je prilikom spomenuo sporazum, tako što je rekao: – Ja sam danas telefonirao svojoj ženi i prvi put poslije nekoliko mjeseci idem mirne savjesti, jer smo učinili jedno veliko djelo. Rekao je da se sastao s muslimanskim prvacima – "...s kojima smo napravili jedan sporazum koji će na najbolji način riješiti pitanje Bosne. Mi više nismo u opasnosti da se pobijemo s našim komšijama".

To je u Bosni odjeknulo. Svi su pitali, koji su to bosanski prvaci koji su kod njih bili. Razvila se diskusija i sutradan se već pričalo da je stvoren sporazum, da su ga napravili Zulfikarpašić i Karadžić, odnosno Srbi i Muslimani.

Kad se Izetbegović vratio iz Amerike, novinari su ga na aerodromu pitali: – Da li znate za sporazum? – On je otvoreno rekao: – Jeste, MBO i Zulfikarpašić pregovaraju i u moje ime. To je sve u dogovoru s nama.

Otvoreni razgovori sa Miloševićem

Prije nego što sam došao Miloševiću, već sam u nizu raznih intervjuua iznio izrazio kritičko gledište prema njemu. U jednom sam intervjuu rekao da je on nepouzdana osoba kao partner, osuđivao sam njegovu velikosrpsku politiku, njegovu tendenciju da se Bosna podijeli, itd. On je mene ipak primio vrlo susretljivo, prijateljski i rekao da o meni zna sve, pratio je moj dolazak u zemlju. Ostali smo u razgovoru jedno dva sata, u četiri oka. Rekao sam mu da su se naši partneri u Bosni: Koljević, Karadžić i Krajišnik nekako malo kolebali po pitanju regija. On je rekao da su oni te regije izmislili protiv nas: – Sad kada pravimo sporazum, to je bespredmetno diskutirati, nikakvih regija nema u Bosni i Hercegovini.

Milošević je bio jako iznenađen da mi nudimo sporazum. Znao je da mi to ne radimo pod pritiskom. Govorio mi je odmah o viziji naše privrede, kako ćemo zajednički moći raditi. Milošević je čak predložio da predsjednike u novom zajedničkom državnom ustrojstvu uzimamo po abecedi: Bosna, pa Crna Gora, Hrvatska, Makedonija, Slovenija, pa Srbija: – Mi smo, kaže, Srbija, svakako posljednji. Neka predsjedništvo repnblike počne po abecedi, evo neka prvi bude Bošnjak, dat ćemo mu kompetencije, da bude komandant vojske, najveće kompetencije imat će taj predsjednik.

Ja sam onda pokrenuo pitanje Sandžaka, na što mi je Milošević odgovorio da ćemo mi u budućnosti zajednički rješavati problem Sandžaka, ali da odmah pristaje na kulturnu i administrativnu autonomiju. Rekao sam da je nama vrlo nezgodno da se svađamo, ali da se prave represije, da se vodi rat s Hrvatskom, da Srbija stvara vrlo konfliktnu situaciju prema Albancima. On je rekao: – Molim vas, pregovarajte vi s Hrvatima, budite naši posrednici, mi smo spremni da taj rat likvidiramo. Mi ne možemo dozvoliti da se Srbima u Hrvatskoj događaju stvari koje i vi vidite, ali smo spremni na jedno rješenje koje je u zajedničkom interesu. Evo, vi možete kao MBO i vi lično, kao Zulfikarpašić, i Izetbegović ako hoće, da budete posrednici. Što se tiče Albanaca, ja Varn mogu garantirati da ćemo napraviti jednu komisiju i odmah je poslati, u sporazumu s vama, da nademo nekakvo ljudsko rješenje i s Albancima. Rekao sam mu: – Mi smo Bošnjaci-muslimani, oni su muslimani, mi smo tu religijski vezani, i nećemo da vi vodite jednu ovako represivnu politiku prema njima.

Onda sam iznio sve što izaziva konflikte, nesporazume između nas, rekao

sam da je Bosna poluokupirana. On nato kaže da od sada vodimo zajedničku politiku: - Vi hoćete s nama otvoreno, i ja ću vama sve otvoreno da kažem. Za sve komandante korpusa u Banja Luci, Mostaru, Sarajevu, Tuzli, evo, postaviti ćemo Muslimane, i tu uopće nema problema, budite uvjereni. Vi rješavajte probleme Bosne na način koji vi smatrate najboljim. Mi vam u tome želimo samo pomoći. Vi hoćete ove strukture, mi pristajemo. Mi nećemo da budemo zapostavljeni u Bosni i Hercegovini, ali hoćemo da vi u njoj budete ravnopravni, o tome diskusije nema.

Milošević nije odbio nijednu stvar koju sam kao problem postavio. U tolikoj je mjeri bio oduševljen činjenicom da sada, kada on pred očima Evrope vodi rat s Hrvatskom, dolazi jedan narod koji mu nudi sporazum. Nije krio da u tome gleda nešto vrlo pozitivno. Govorio je: - vidite, mi smo katastrofu spriječili, a vi ste pokazali nama da treba tražiti puteve da se na miran način rješavaju problemi u Jugoslaviji.

Bio je malo nestrpljiv u vezi kako i kada treba potpisati sporazum. Tražio je da se to nepotrebno ne odlaže. Pitao je možemo li u Sarajevu potpisati. Rekao sam kako se o tome treba dogovoriti s Alijom Izetbegovićem, po njegovom povratku iz Amerike.

Ja sve znam o Miloševiću, i znam šta misli srpska opozicija, ali moram kazati da se on pokazao dorastao ovome historijskom trenutku i da je bio spreman na sve konkretne mjere koje će atmosferu napetosti potpuno izmijeniti. Rekao mi je: - Vi smatrate da sada svako pitanje možemo riješiti zajednički.

Kad sam iz Beograda razgovarao s Filipovićem o svom razgovoru s Miloševićem, nisam znao da je taj telefonski razgovor prisluškivalo Ministarstvo unutrašnjih poslova i da je to Izetbegoviću odmah javljeno, pa je SDA odmah javno postavila zahtjev da se imenuju Muslimani za vojne komandante u Bosni.

14

NA RASKRŠĆU IZMEĐU MIRA I RATA

NADEŽDA: Da li danas, sa trogodišnje distance, možete da prepoznate neke racionalne razloge zbog kojih je Alija Izetbegović odbio Vašu inicijativu da se potpiše "Istorijski sporazum sa Srbima", koji bi najverovatnije spasao Bosnu od rata ili Vam se čini da su po sredi njegove pogrešne procene ili, čak, lična sujeta i amozitet koji je mogao imati prema Vama kao začetniku te ideje?

ZULFIKARPAŠIĆ: Kad se Izetbegović vratio iz Amerike, s njim sam se opet susreo i insistirao sam da on ide na pregovore s Miloševićem, koji ga je pozvao. Pošto smo zajedno započeli htio sam da zajedno i jednako u tome sudjelujemo do kraja. I on je otišao na razgovor s Miloševićem. Kad se vratio rekao mi je na telefonu da mu Milošević ništa novo nije kazao: - On je sve to meni već i prije obećavao, s nekim malim razlikama. Rekao mi je da ima nekih stvari koje ne možemo tako lahko primiti - "trebamo se vidjeti da to raspravimo".

Te večeri imao sam nastup na televiziji s gospodom Kenić, pa mu rekoh da se te večeri ne mogu vidjeti s njim. On onda kaže: - Adile, hajde onda da se vidimo sutra ujutru u mojoj kancelariji, pa da definitivno napravimo zajednički stav. Možemo mi još jedanput otići zajedno Miloševiću. Bio sam malo razočaran što on kaže da još ima problema koje treba prodiskutirati, da ne treba prenegliti. Rekao sam mu: - Alija, molim te, ovdje je pitanje sudbine bošnjačkog naroda, sudbine Bosne i Hercegovine, mi ne smijemo ovu nit prekinuti.

A već se u Sarajevu pojavilo previše mojih intervjuva, previše na mene štampa navalila, ljudi su me upozorili da je SDA vrlo nervozna zbog toga što mene među u prvi red urnjeto Aliju, pa sam mu rekao: - Pazi, Alija, ne bih htio tebi ovdje uzimati kompetencije, ti si onaj koji treba da potpiše. Uopće

nisam zainteresiran da potpišem taj ugovor, ti to potpisuješ kao predsjednik Republike. On mi kaže: – Ne! Treba da potpišeš i Ti! A ja nato: – Alija, ne samo da ne insistiram na tome, ja sam spreman otići iz Bosne, vratiti se u Švicarsku, ako ti misliš da to na bilo koji način umanjuje tvoj značaj. Nisam zainteresiran niti da budem predsjednik te republike, zajedničke države, niti sam zainteresiran da budem neki funkcioner u Bosni. Ja sam zainteresiran da do toga sporazuma dođe, jer vidim da je to jedini put, i odmah ti sada izražavam svoju spremnost da se povučem iz ovoga i da ti dalje nastaviš. Kaže: – Ni govora, šta pričaš...!

Taj je sporazum bio primljen vrlo pozitivno kod javnosti. Bio je to sporazum pokrenut na vrijeme, nije palo ni kapi krvi između nas. Još uvijek nije u Bosni bilo ni jednog ozbiljnijeg ekscesa. Proces demokratizacije bio je na samom početku, a tako i u cijeloj zemlji. Još su se vidjele mogućnosti rješenja našega problema. Mogućnost prekida rata u Hrvatskoj bila je u interesu i Srbije i Hrvatske. Proteklo vrijeme pokazalo je da tu nema pobjednika, kao ni mogućnosti da se to završi kapitulacijom samo jedne strane. Imao sam osjećaj da bi Makedonija u tom momentu prihvatila jednu takvu soluciju kakvu je nudio sporazum, te nam se priključila. Uvjeren sam da bi ovaj sporazum, koji je nažalost odbijen, zaista otvorio proces dogovaranja između Hrvata i Srba. Poslije se pokazalo da je sporazum između Hrvata i Srba zaista moguć. To, na kraju krajeva, danas rade isti ljudi, Tuđman i Milošević. Svaki razgovor o okončanju rata, po mojoj ocjeni, tada je morao biti produžen u jedno raščišćavanje srpskohrvatskih problema.

Meni je u tome momentu lebdilo pred očima kao rješenje jedna konfederacija ili savez država, koji bi imao svoju zajedničku valutu, zajedničke financije, pa možda i različite valute, ali koje bi imale konvertibilni kurs; savez, koji bi imao svoje vlastite vojske, a zajedničke neke specijalne jedinice vis-à-vis inostranstva, gdje bi bila očuvana mogućnost slobodnog protoka roba i ljudi na tome području. Da se ne komadamo, da ne stvaramo neprijateljske blokove – sve je to po mome uvjerenju bilo još moguće. Ovaj rat koji je izbio samo je pokazao, počevši od stavova Slovenije, da se Jugoslavija silom ne može održati, a da se isto tako bez sile ne može uništiti, pa sam vjerovao da će put razgovora otvoriti niz mogućnosti i rješenja koja će odgovarati interesima pojedinih naroda i koji će, ipak, omogućiti da se proces demokratizacije na miran način ubrza, bilo van bilo unutar Jugoslavije. Njegovo odbijanje bilo je u tolikoj mjeri protiv interesa

Bošnjaka i Bosne, da meni ni danas nije jasno zašto je to učinio – zašto je pogazio riječ i odustao. On je morao znati šta to za Bošnjake znači. Ali eto, dogodilo se, i sad se o tome može samo sa žalošću nagadati.

NADEŽDA: Istine radi, iz Vaše stranke su dolazili nejasni signali, poput onoga da Vi zamrzavate sporazum. O čemu je tu riječ?

ZULFIKARPAŠIĆ: Interesantno je da srpska strana, i onda kad je Izetbegović odustao, nije još odustala od sporazuma, nego je nastavila meni predlagati da posjećujemo zajednički neka mjesta u Bosni. Oni su priredili veliki zbor u Trebinju, na koji je došlo više hiljada Muslimana, ali i preko trideset pet hiljada Srba i Crnogoraca. Bio je to veliki narodni zbor i veselje, s muzikom, plesom. Prvo smo imali jednu užu konferenciju predstavnika SDS-a i održali konferenciju za novinare, zatim smo na fudbalskom stadionu u Trebinju održali konferenciju, koja je – kako mi reče jedan profesor Univerziteta iz Trebinja – privukla više svijeta nego što bi se skupilo prilikom Dučićevih dana poezije ili na osnivačkoj skupštini SDS-a. To je bio najveći zbor što ga je Trebinje ikada vidjelo. Na tome zboru sam ja govorio. Ugovorili smo da napravimo niz sličnih zajedničkih zborova. Tu su neke muslimanske grupe djevojaka pjevale sevdalinke, nastupili narodni pjevači, pa orkestar. Bio je to susret Srba i Bošnjaka koji je nevjerovatno uspio. Onda smo održali vrlo interesantan zajednički zbor u Zvorniku, na kojemu je bilo više hiljada ljudi, mnogo, mnogo više nego kad smo mi pravili osnivačku skupštinu, ili kad su Srbi pravili osnivačku skupštinu za svoju stranku.

Govorio je, osim mene, i Burek, podpredsjednik Liberalne bošnjačke organizacije, onda Mujo Kafedžić, pukovnik i podpredsjednik MBO-a i niz raznih ljudi. Bio je tu i Himzo Tulić, inženjer i predsjednik MBO-a za Zvornik. Taj je zbor bio vrlo značajau po tome što je glavni predstavnik Srba Karadžić rekao da je Velika Srbija jedan fini san, ali koji se ne može ostvariti u Bosni, da Srbi to treba da znaju, da je stvarni život nešto drugačiji od takvih ciljeva. Prilično je razumno zatim govorio kako u onim djelovima Bosne, gdje Srbi i Bošnjaci žive zajedno, u polovini općina većinu imaju Bošnjaci, a u drugoj polovini je imaju Srbi, da ondje gdje su Srbi trebaju da se Muslimani štite, a gdje su u većini Muslimani, treba i oni da štite Srbe, i da je jedina perspektiva u zajedničkome životu. I danas, kada neko od posjetilaca Instituta pogleda video snimku tog skupa, kaže da je nevjerovatno

dokle su ustvari Srbi bili pristali na taj sporazum i odrekli se ideje Velike Srbije za volju jednog sporazuma s Bošnjacima.

Onda sam ja otputovao u Zürich i dogodilo se da je podpredsjednik moje stranke, Muhamed Filipović, izjavio na konferenciji za štampu da se sporazum zaleđuje – upravo je tu riječ "zaleđiti" upotrijebio – da bi se dala šansa SDA da pregovara sa Srbima. Mi sino bili počeli taj sporazum sa SDA, na koji je ona pristala, i ta izjava o zaleđivanju stvar je krivo prikazala. U vezi s time odmah su me kontaktirali iz Beograda. Dao sam za TV-dnevnik jednu izjavu uživo, rekavši da mi stojimo na poziciji sporazuma. Zvao sam Sarajevo i rekao Filipoviću da se sporazum nikako ne smije dovoditi u pitanje.

Onda je SDA zaista nastavila te pregovore, ali su oni poprimili sasvim drugi značaj. Za Srbe su očevidno bili neinteresantni, jer su oni pali opet u psihozu nepovjerenja jedni prema drugima, natrag u onu predsporazumsku konfliktnu atmosferu. Sporazum su osudili mnogi hrvatski intelektualci, i ja sam im to pokušavao objasniti kad su me posjećivali. Ali oni su smatrali da Bošnjaci ni u kojem slučaju ne bi trebalo da idu zajedno sa Srbima. Očevidno je tu bio na djelu pomalo i strah za vlastiti položaj, iako sam ja u to vrijeme sve njih uvjeravao da tu nema ništa loše za Hrvate i Hrvatsku niti ćemo mi to dopustiti.

NADEŽDA: Kada već govorimo o tome da je nekadašnji potpredsjednik Vaše stranke, gospodin Filipović, doveo do konfuzije u javnosti izjavom o zamrzavanju Sporazuma, možda bi se trebali podsetiti da je upravo on, u to vreme, bio miljenik beogradske štampe, gostovao na televiziji, dao niz intervjua u kojima je zagovarao Sporazum, hvalio Slobodana Miloševića i sviju uveravao da je Bosna tim sporazumom izbegla rat koji je kucao na njena vrata. Delovao je kao da je potpuno predan ovoj ideji, doduše, deo muslimanske inteligencije u Sarajevu, upozoravao je na njegovu prevrtljivost i izražavao veliku rezervu prema onome što gospodin Filipović zagovara. Vladalo je mišljenje da je on čovek koji lako menja partije i uverenja, a da to sve radi iz ličnih interesa.

Danas se Filipović odriče sporazuma, govori kako u njega nikada nije verovao, kao i da je upozoravao da taj sporazum neće ništa dobro doneti muslimanskom narodu. Postao je i ambasador u Švicarskoj, centru pregovora o Bosni. Kakve usluge je učinio za SDA da bi dobio ovako poverenje?

Znate li šta je o njemu napisao filozof i književnik Esad Ćimić u knjizi

"Politika kao sudbina", prepričavajući mišljenje filozofa Vanje Sutlića, Filipovićevog prijatelja i profesora kod kojega je doktorirao? Sutlić je o njemu rekao kako je reč o hereditarno opterećenoj osobi, megalomanskih planova koji ima patološku potrebu da laže i da pri tom veruje u istinitost vlastitih spletki, jednom rečju da se radi o "ontološkom lažovu".

Vi sigurno znate da je on bio ljubimac Hamdije Pozderca⁸¹ koji ga je pomagao i protežirao, a kada je Pozderac pao u nemilost partije, Filipović je bio prvi koji ga je obasuo klevetama. Imajući u vidu njegovo dosadašnje ponašanje i karakter, nije li razložno očekivati da će i prema Vama postupiti kao i prema Hamdiji Pozdercu?

ZULFIKARPAŠIĆ: Ćimićevu knjigu sam pročitao dok sam bio u emigraciji. Čitao sam je s mnogo interesa. Ne sjećam se da mi je pažnju privuklo to što je pisao o Muhamedu Filipoviću. Njega sam u to vrijeme slabo poznavao, a sada sam pod dojmom njegovog nekorektnog ponašanja prema meni osobno, zato ćete mi dozvoliti da se suzdržim od komentara – ovom prilikom.

NADEŽDA: Proces oko sporazuma trajao je, zapravo valjao se, dva meseca. Biće sporazurna – neće ga biti, i na kraju je zaista od njega ostao samo dokument koji ste napisali. Odgovornost za nepotpisivanje sporazuma može se reći ipak stoji na Aliji Izetbegoviću. Vi ste tada prosto bili na izvestan način linčovani. Ponovo vam se desilo da dobijete kvalifikacije da ste neko ko radi protiv interesa muslimana. Moram reći da ni beogradska opozicija taj sporazum nije dobro prihvatila, jer je mislila, ili su bar tako izjavljivali opozicioni prvaci, da pomažete Miloševiću da preživi. Imali ste nerazumevanje i kod hrvatske vlasti i kod hrvatske opozicije, ali ste mi potom u jednom razgovoru rekli da nije prošlo ni mesec dana kako su opet počele da se stvaraju regije, odnosno srpski kantoni po Bosni. Vi ste meni tada rekli da je u stvari na mala vrata stvorena velika Srbija preko Bosne. Upozorili ste da će nepotpisivanje istorijskog sporazuma dovesti do krvoprolića naroda, i to se vaše predviđanje pokazalo kao tačno. Takođe ste, imam asocijaciju, šezdesetih godina u "Bosanskim pogledima" u svom prvom

⁸¹ Hamdija Pozderac, u posljednjih petnaest godina komunističke vlasti jedna od triju najvažnijih osoba Bosne. Obavljao sve najviše funkcije u Republici i Federaciji. Kao podpredsjednik Predsjedništva SFRJ i predsjednik Ustavne komisije suprotstavio se tvrdoj Miloševićevoj liniji i isceniranom aferom "Agrokomere" spriječen da dode na mjesto predsjednika SFRJ.

tekstu pozdravili stvaranje snaga Ujedinjenih nacija sa tezom da je to dobro, jer s padom komunizma u istočnim zemljama, a pre svega ste mislili na Jugoslaviju, u malim zemljama može doći do verskih i nacionalnih sukoba i rekli ste neka nastaju plavi šlemovi, zlu ne trebali. Prosto kao da imate mogućnost da predvidite stanje. Kako se lično osećate kao čovek koji zna da se nešto može dogoditi, uloži dosta napora da to na neki način spreči, pa ipak se to dogodi, kako se osećate i kako uopšte procenjujete trenutnu situaciju?

ZULFIKARPAŠIĆ: Taj sporazum je imao velike šanse. Meni ni danas nije do kraja jasno kako je Izetbegović kao Bošnjak, kao musliman, kao predsjednik Republike Bosne, koji je znao kakva je snaga jugoslavenska armija, kakav je potencijal Srbije, kakav je odnos Evrope – koji je sve to morao znati, a ako nije znao, morao je biti sposoban procijeniti – kako je olahko odbio taj sporazum i kako je olahko pogazio svoju riječ i mene ostavio, može se reći, na cjedilu, a svoj narod uveo u sukob.

Kad sam ja nakon toga razgovora otišao na televiziju braneći sporazum, govoreći kako ulazimo u period mirnoga sporazumijevanja i perspektive razvitka demokratskoga procesa, onda meni usred emisije stiže faks potpisan od Glavnog odbora SDA, u kojemu se kaže: "Mi smo protiv svake ideje sporazumijevanja sa Srbima." To je, po mome uvjerenju, monstruoza formulacija, da čovjek bude protiv ideje sporazumijevanja. Alija je meni poslije rekao da on nema pojma o tome faksu i zamolio me da mu ga pošaljem. Rekao sam mu: – Oprosti, molim te, ti si predsjednik stranke, vi to šaljete meni i sada govoriš da o tome ništa ne znaš.

Poslije toga smo Izetbegović, Karadžić, Duraković, Kecmanović, Ključić i ja imali zajednički nastup na televiziji. Nakon emisije Karadžić, Alija i ja zajedno smo izlazili i razgovarali. Tu je Karadžić rekao: – Slušajte, ljudi moji, nemojte da se igrate sa ovim, 'ajdete da se sporazumijemo!

U historiji su česte situacije kad se može krenuti jednim ili drugim putem, kad imate šansu da promijenite situaciju ili da situacija krene katastrofalnim putem. Meni je bilo jasno da je potpisivanje sporazuma i njegovo ostvarenje vodilo k mome životu i pružalo šansu. Ta je šansa bila stvarna, moguća i provediva, isto tako kao što je mogućnost sukoba bila stvarna i bliska. E, tu sada dolazi onaj momenat političkog vodstva, trenutak ispita zrelosti jedne političke stranke i ljudi pozvanih da vode aktivno politiku, da osjete taj historijski momenat, da ga razumiju i da urade sve što je u njihovoj moći da

spriječe katastrofu, da nadu rješenje mira. Vidite, takvi momenti se ne ponavljaju. Ako čovjek izabere jedan put onda je to neponovljivo, ako je to izbor za put u katastrofu, on je nepopravljiv.

DILAS: Dozvolite, ovo mora da se razjasni. Zašto je Izetbegović povukao svoju saglasnost, znate li vi razlog?

ZULFIKARPAŠIĆ: Mnogo sam o tome razmišljao. Oni imaju specijalnu osjetljivost na mene. Izetbegović ima jedan kompleks u vezi s tim. Čitava štampa, od slovenske pa do makedonske, uzela je pitanje toga sporazuma kao temu broj jedan, i previše je bilo naglašeno da je sporazum napravio Zulfikarpašić. Meni su poslije pričali neki članovi glavnog odbora SDA da je Behmen rekao Izetbegoviću: – Pa ti si sada postao drugorazredna ličnost kroz ovaj sporazum; vidiš li da je Zulfikarpašić izgubio na izborima, ali je najedanput dobio na značaju; on hoće sada da se nama opet nametne kao voda!

Sve je to nebulozno, netačno, nejasno. Ja da sam htio uzeti vlast? Ja sam bio zvanični kandidat za predsjednika Republike, pa prema tome nisam trebao izaći iz SDA. Bio bih biran, o tome nema nikakve sumnje. Ja sam napustio SDA, a ne Izetbegović. Očevidno je bila riječ o njihovoj borbi za vlast i o spašavanju vodstva SDA. Oni su shvatili da će taj sporazum njih, kao drugorazredne političare koji nisu bili sposobni procijeniti situaciju, dovesti u drugi red. Dobijao sam takve informacije od raznih ljudi SDA.

Očevidno je da je u početku narod prihvatio taj sporazum i s muslimanske strane, jer se u Bosni odmah sasvim izmijenila opća situacija. Napetost je popustila, tako da su ljudi vjerovali da je Alija to morao uraditi. Pored toga ne znam drugoga razloga. Sumnjam da je neka strana sila bila umiješana, sumnjam da je Amerika u tome momentu mogla njemu preporučiti da taj sporazum ne prihvati. Razgovarao sam s američkim diplomatama; oni su bili mišljenja da narod nije za to. Bili su skeptični prema sporazumu zbog Miloševićeve nepouzdanosti. Rekao sam im: – Dobro, gospodo moja, hoćete li vi poslati svoju vojsku da nas brani? – Nećemo. – Znam da nećete. Vi ćete nam slati lijekove i deke i brojiti mrtvace. Ali ja želim spasiti moj narod, da do pokolja ne dođe. – Tako da je taj sporazum vjerovatno, kako god to izgledalo strašno i kako god izgledalo katastrofalno, po mome mišljenju odbačen iz sitnih partijskih i osobnih interesa.

DILAS: Ja ću odmah objasniti svojim pitanjem ako ćete Vi odgovoriti. Ne stoji li iza toga, sem tih ličnih ambicija, i jedna koncepcija, možda intimna, skrivena, Izetbegovićeva u stvari, za jačanje islamskog nacionalizma, koja ide postepeno ka hegemoniji u Bosni. S obzirom da su Muslimani brojačno nadmoćni i na svakim izborima, ako se sprovedu, oni dobijaju većinu?

ZULFIKARPAŠIĆ: Takva misao čini se meni u tolikoj mjeri nerealna i apsurdna da mi je vrlo teško u nju povjerovati. Moram priznati, jedan drugi čovjek stranke, može se reći najvažnija ličnost SDA pored Alije Izetbegovića, Omer Behnen, dao je nekoliko dana prije sukoba intervju u "Nedjeljnoj Dalmaciji", gdje je rekao da SDA naoružava muslimanski narod, vrlo neodgovorno pričao o Zelenim beretkama i Patriotskoj ligi, na jedan krajnje nepolitički i ignorantski način. Čak je aludirao da bi se rado riješio poganluka i sve u tom smislu i nivou.

Vidi se da je bilo ljudi u SDA koji su položaj Muslimana jako precijenili, koji su se predali iluziji da su Srbi jedan slabiji elemenat koji će popustiti ili će, dapače, moći biti pobijeden, eliminiran. Takva jedna koncepcija posve je nerealna, apsurdna, kada se ima u vidu da je armija Jugoslavije stajala iza Srba, da se sa Srbima identificirala, da je ta armija jedna od najvećih u Evropi, da ima neograničene količine oružja i municije, da je došlo do frustracije te armije koja je bila na neki način izigrana u Sloveniji, da je tučena u Hrvatskoj, da je bila koncentrirana u Bosni i da samo čeka da pokaže svoju snagu, da se revanšira. Sve je to bila evidentna činjenica. Kasnije, kad se govorilo o referendumu, neko je postavio pitanje ministru vanjskih poslova Silajdžiću, šta je s armijom. Čuo sam kad je rekao da će joj se dati rok od nekoliko nedjelja da izide iz Bosne i da će se potom proglasiti okupatorskom, pa da će kao takva biti izbačena. Odmah sam telefonirao: – Pazite da se ta armija ne pretvori u naše ubice, ljudi moji, nemojte da se igrate s ovakvim stvarima!

Kola su, međutim, već krenula, poslije odbijanja sporazuma, drugim putem, na koji ja nisam mogao utjecati.

Šta ostade od Bosne?

NADEŽDA: Prošlo je još pola godine za koje su se vreme stvari u Bosni samo još više zaoštravale. Posle su već dolazili pregovori oko regionalizacije, kantonizacije, Alija Izetbegović se vratio iz Lisabona i rekao da je stvar

dogovorena, da će Hrvati dobiti dva kantona, Srbi tri, a sve ostalo će biti muslimansko, i da će zapravo muslimanski kanton ili muslimanska poludržava biti veća od Slovenije i da je to muslimanima dovoljno.

ZULFIKARPAŠIĆ: Kad je sporazum odbijen otišao sam u inostranstvo, a pregovore je nastavio voditi Izetbegović. Prvu delegaciju činili su Rusmir Mahmutćehajić⁸², Izet Serdarević, koji je sad bosanski ambasador u Švedskoj, i Alija Izetbegović. U tim nastavljenim razgovorima s predstavnicima SDS-a oni su odmah pristali na podjelu na kantone. Mislili su, dakle: sada ćemo mi Srbima dati da oni naprave kantone, a napraviti ćemo i mi kantone, i u tim kantonima će negdje biti većina Srbi, negdje Muslimani, Muslimani koji su u srpskim kantonima ostat će na svom položaju, ostat će kao opozicija.

To su bile iluzije, s obzirom na pravac kojim se politička situacija u Bosni razvijala. Ja sam bio vrlo skeptičan. U stvaranju kantona vidio sam podjelu Bosne i otvaranje procesa ratnog sukoba – tu za mene nije bilo dileme. Bio sam vrlo nesretan što su se stvari razvijale u tom pravcu i ustrajno sam ukazivao na to u člancima i intervjuima. Nisam vidio alternative historijskom sporazumu, sve je drugo bilo put u direktni sukob, u otimačinu, pljačku i ubijanje.

DILAS: Meni je ova tačka jedna od ključnih, a reći ću zašto. Nesporno je da su muslimani – naime kad govorim o muslimanima imam u vidu vodstvo a ne narod – najmanji krivci za ovaj sukob. Najveći su krivci Srbi i Hrvati, pa čak Srbi na prvom mestu. Ali, mislim da Izetbegović nije otkazao sporazum samo iz ličnih razloga. Možda pod uticajem Behnena i sličnih koji su poznati kao radikalniji elementi u stranci, a iz razloga da dobiju neku prednost u Bosni nad Srbima i Hrvatima? Izetbegović i družina verovali su u pomoć islamskog sveta, videli su da im je Amerika naklonjena – nisu bili svesni dokle će Amerika ići, verovatno im je Amerika obećavala više nego što je mislila. Uveren sam da su lične njihove ambicije bile da potisnu Vas, ali i da odbace taj sporazum, a onda bi ga i Srbi odbacili.

⁸² Rusmir Mahmutćehajić, profesor elektrotehnike, bio jedan od najuticajnijih ljudi u SDA, kao ministar energetike u Vladi BiH, vodio resore odbrane, unutrašnjih poslova, snadbijevanja, informacija; Dolaskom Harisa Silajdžića na mjesto premijera izgubio mjesto u Vladi BiH.

ZULFIKARPAŠIĆ: Kada se govori o krivici za današnju agresiju, za mene je van svake sumnje da bilo koji postupak, bilo Alije Izetbegovića, bilo ma koga drugoga nije razlog i opravdanje za zločin. Mi možemo jedan drugoga kritizirati i ostati prijatelji, različito govoriti i ostati u političkome životu. Ali, pazite, ovdje je riječ o jednoj balkanskoj nacionalističkoj sredini koja slijedi parolu "moj život, tvoja smrt", da se ne može egzistirati a da se neprijatelj ne uništi – ne vjeruje se u sporazumijevanje. Čudnovato je to kod nas. Često sam razmišljao i stalno razmišljam o tome: vi imate komšiju, možete imati u njemu kuma, zeta i prijatelja, ali možete imati i ubicu, palikuću i dušmanina, pa birajte. Mi nemamo mnogo dilema.

Kada je SDA odbila sporazum, meni je bilo jasno da oni nisu ni htjeli ni željeli ni imali u vidu ove posljedice. Mene je, na primjer, u ono doba kada smo se razišli, sreo Muhamed Čengić, sekretar SDA. Prošetali smo Sarajevom i on mi kaže: – Adile, neće Srbi sukobe isto kao ni mi. Ja sam se sada vratio iz Drvara, Srbin hoće da trguje. Tvoja ocjena da oni žele sukobe s nama nije tačna. Rekao sam: – Muhamede, ti nažalost nemaš pravo. Ovdje je pitanje: ili iskreni sporazum, koji će zadovoljiti i nas i njih, ili nažalost sukob. Nemojte da se igrate s vatrom! Nema tu stvaranja kantona, a da Bošnjaci neće biti istjerani, izbacivani s posla, gdje neće biti zapostavljeni. Takav je naš Balkan, takva je naša sredina. Vi čitavo vrijeme govorite: Srbi su hajduci, Srbi su vukovi, a sada najedanput kad vam treba pretvarate ih u janjad koja će postupiti onako kako vi želite. To su puste želje, oni na to ne mogu pristati. Stvar je da se ovdje mora lučiti zlo i dobro po onome mentalitetu kakav egzistira kod nas. Mi ne možemo praviti od ovih ljudi ono što oni nisu, niti oni mogu napraviti od nas ono što mi nismo. Ali mi smo ti koji ćemo stradati, ja to tebi kažem!

Eto, to je bilo moje uvjerenje, i Vi ste vjerovatno u pravu kad kažete da oni odbijajući sporazum ni u kom slučaju nisu predvidjeli posljedice. Izetbegović je neposredno prije sukoba u Bijeljini dao intervju zagrebačkom "Danasu" izjavivši da rata u Bosni biti neće, i čitavo je vrijeme govorio da "za rat trebaju dvojica, a mi nećemo rata, pa prema tome rata nema. Kakva ignorancija! Za rat treba jedan, onaj koji tuče, ubija! Mi smo žrtva. Mi nismo bili za rat, nismo bili sposobni za rat, nismo bili pripremljeni za rat. Sada govore suprotno, kao da je narod ćorav i gluh.

DILAS: Meni to nije sporno. Ja smatram da je muslimansko vodstvo

mirnim putem, putem demokratskih izbora, išlo za hegemonijom, jer partija kakva je Izetbegovićeva, koja ne trpi nikakvu drugu grupaciju unutar muslimana, na svakim izborima mora imati većinu u Parlamentu. Ne mogu Srbi i Hrvati – odnosno totalitarne partije i srpske i hrvatske, ne mogu pristati ni na kakve demokratske forme koje bi muslimanima, odnosno totalitarnoj muslimanskoj partiji, dale većinu u Parlamentu, a da se ne osećaju ugroženim. Tu su se stvorile ideološke konfrontacije. Razume se, opet se vraćamo na one Vaše ideje da bi to bila jedna prava demokratija kad bi unutar muslimana bio pluralizam, unutar Srba pluralizam, unutar Hrvata – nada su Hrvati tu sporedniji – takode pluralizam, pa bi se koalicije ili vlasti pravile ne prema nacionalnom ključu, nego prema programskim koncepcijama.

ZULFIKARPAŠIĆ: Da, prema stranačkim programima.

DILAS: Prema programima, i zbog toga nisam ubeđen da Izetbegović, odbacujući sporazum, nije imao u vidu hegemoniju putem većine u Parlamentu. Inače se slažem da muslimani nisu bili za rat – to je van spora, bili su nepripremljeni. Srbi se nisu imali šta spremati. Armija je već bila oko Sarajeva, samo je trebalo dati komandu da ruši. Eto, to je od prilike šta ja mislim.

ZULFIKARPAŠIĆ: Slažem se s time, s tom analizom, ali želim istaknuti da je sporazum stvorio uvjete za pluralizam i za jedan demokratski proces i da je on bio jedina alternativa koja je stajala pred nama, a SDA nije shvatila tu historijsku situaciju.

DILAS: Adile, suština je u tome da oni nisu demokrati, a ostalo je sve sporedno.

ZULFIKARPAŠIĆ: Tačno. Ja bih se s tim složio.

DILAS: Ne mislim samo na muslimane. Drugi su možda još gori – neću da merim ko je gori i bolji. Vraćam se na tezu da su to totalitarne nacionalne partije koje ne mogu prestati da budu totalitarne. Naime, raspašće se, uništiće jedni druge i svaka će se unutar sebe uništavati, ali se neće promeniti.

ZULFIKARPAŠIĆ: Još bih samo htio kazati zašto smatram da je sporazum bio moguć i da je sporazum bio izlaz. Iz prostoga razloga što su ove partije mogle egzistirati samo na sukobu, mogle su jačati samo u konfrontaciji jedne protiv druge. Kada se njima oduzme sukob, onda se fiksira put za stvaranje stvarnih demokratskih programa i demokratskih stranaka – Socijaldemokratskih, liberalnih stranaka – i kod Muslimana i kod Srba. Takvih je stranaka i bilo, ali ove nacionalističke partije su fiksirale put sukoba, one od toga žive, od toga jačaju. One su i povele rat i one ga ne mogu završiti.

Da je stvorena atmosfera sporazumijevanja, stvorena bi bila i atmosfera izmjena u strankama, stvaranje njihovih krila, demokratskih elemenata, stvaranje novih demokratskih stranaka. Kao što se to dogodilo u čitavoj Evropi i u zemljama realsocijalizma, tako bi se i kod nas stvorile mogućnosti da te stranke slabe i da se transformiraju, da se stvaraju demokratske stranke i demokratski uvjeti i da nacionalističke stranke jednostavno izgube na terenu. Njih je rat ojačao i omogućio im egzistenciju.

Čovjek ne razumije zločince

DILAS: Smatram da je gospodin Zulfikarpašić iscrpao temu oko sporazuma. Možda ima još nešto. Ali, povodom jedne njegove izjave u toku izlaganja o sporazumu, zapravo povodom jedne rečenice ili jedne kratke opaske, kazao bih nešto što nije u neposrednoj vezi sa sporazumom. Možda to nije potrebno, ali javila mi se neka želja ili ideja da to uradim. Gospodin Zulfikarpašić je otprilike rekao – da nije očekivao zločine, takve zločine. To se odnosi na 1990. ili 1991, biće 1991. – konflikt je već bio očevidan. Ja sam tada bio u Kruševcu – pozvali su me na neki filozofski skup, a govorili su na razne teme. Ja sam govorio o temama vezanim za opasnosti koje su se nadvile nad naše narode, o međusobnim sukobima. Tom prilikom sam rekao da ne verujem u sukob – da neću da verujem u masovne zločine, jer bih smatrao sebe podlacom kad bih verovao u takvo što.

Pitanje masovnih zločina – to politička filozofija koliko znam, nije raspravila. Otkuda se uopšte javljaju masovni zločini i šta znače? Ako kažemo da je to iz čovekog svojstva da on, čovek, nosi u sebi potencije zla – nismo ništa objasnili, samo smo konstatovali nešto što je opšte poznato. To pitanje ne samo što nije razjašnjeno, nego je pitanje da li će ikada biti razjašnjeno – kao što je pitanje da li će poreklo ljudskog bića, odnosno

živih bića, ikada biti razjašnjeno. Naime, čovek, u kome nije prevladao zločin, ne može da shvati zločince koji ubijaju decu i nejač. Nije u stanju to da pojmi, ako bi pojmi to, odnosno ako bi to shvatio, onda bi on zaronio u takvu dubinu i mrak u kojima bi, po mome mišljenju, ili poludeo ili postao zločinac – kod moralnih ljudi pre ovo prvo, razume se. Prema tome, očekivati da mi, koji smo protivu shvatimo takve zločine – to je samo iluzija. Moguće je to samo u dobroj literaturi opisati, pa preko toga da idemo ka nekim slutnjama, koje bi isto bile nekakva mutna saznavanja. Vi ste, dragi prijatelju, naslutili, uočili zlo, ali zaviriti u njegov užas, pojmiti ljudske uzroke takvih strahota – od toga ste bili pošteđeni.

Ne ostaje nam ništa drugo sem – da se protivu takvih zločina i zločinaca borimo.

ZULFIKARPAŠIĆ: Imao sam ovakvo i slično mišljenje o tome. Doživio sam Drugi svjetski rat i dio toga rata proveo u kaznionici u Zenici i u Mitrovici. Jedno vrijeme, kada se čistila Fruška Gora, komandant Jasenovca Luburić, ustaški krvnik, došao je sa svojim jedinicama i preuzeo je i ovu kaznionicu, dovodeći tamo zarobljene partizane s Fruške Gore i srpsko stanovništvo. Tu je on kratko vrijeme boravio i zaveo jedan nevjerovatan režim, koji sam ja doživio, gdje smo se morali svako jutro postrojiti u jedan red i onda bi on naišao i govorio samo: da, ne, da, ne. Onoga za koga bi rekao da, ustaše su iza leđa uhvatili za ramena i odmah na licu mjesta zaklali nožem. To su bili stravični doživljaji, kad vas uprska vruća krv i uši zaglušne od smrtnoga krika.

U toku rata sam vidio nevjerovatne zločine i osjetio posljedice tih zločina. Ulazio sam po Bosni u sela koja su četnici zapalili, vidio sam tako reći još vruća tijela, pobijenu djecu, žene. Pečat tih doživljaja utisnut je u mene. Čitavog sam života imao strahove da se takvi zločini ne ponove u Bosni. Bio sam na to do krajnosti osjetljiv. Vjerovao sam da se to može ponoviti i strahovao od toga. Samo u ovoj stvari ima gospodin Dilas pravo, nisam ni u kojem slučaju očekivao ovakvu dubinu, ovakvo, u kvalitetu i kvantitetu, prevazilaženje najcrnijih slutnji. To se u takvoj formi dogodilo da se svi opisi dosadašnjih muka i pakla ne mogu mjeriti s fantazijom zločinaca koji su počinili ova nedjela u nekim krajevima Bosne. Ja sam se upravo toga bojao, i pisao sam da se to može dogoditi, ali sam pored svega toga iznenađen širinom, dubinom i totalnošću ovih zločina.

Razgovarao sam s jednim američkim novinarom, koji govori da su na

srpskoj strani stotine hiljada ljudi i žena involvirani u direktnu pljačku i progone ljudi. Zna, to je teška trauma. Ja sam zagovornik zajedničkog života, jedinstvene Bosne, ali me jeza zahvata kada pomislim kako bi to djelovalo na one žene, djecu i ljude koji su to doživjeli na svojoj koži, na svojim bližnjima, kad bi jednoga dana morali sresti sve te ubice. Sve su to stvari o kojima čovjek više ne može ni da razmišlja, nego se tješi da je zaista život jedna čudnovata tajna koja je sklona da po prirodi i po nuždi često prijeđe preko svega, i zaboravi i zametne tragove u nama samima i u našoj sredini od tih prestupnika i zločinaca i da tako omogućiti da se ta sredina obnovi.

Ali, vidite, te hiljade ranjenika, te hiljade bogalja, te hiljade duševno i fizički uništenih ljudi. Trebat će dosta vremena da prođe, da bi se stvari počele normalizirati. Vjerovatno mi i generacije iza nas nećemo moći ni za pedeset godina objasniti kako i zašto se to sve dogodilo. Za mene, najveća monstruoznost svega ovoga jest činjenica da je to bilo nepotrebno, da to nikome ne donosi nikakvu prednost, da je to bilo potpuno alogično, da smo to mi mogli spriječiti, s više pažnje i truda. Vidite, ja koji sam taj sporazum pravio, nemam sebi što da zamjerim, pokušao sam sve da to od moga naroda otklonim. Nemam sebi politički šta predbaciti, ali se često pitam: kako ovi ljudi koji su pridonijeli tome, koji su to organizirali, koji su te zločine podržavali i odobravali, kako oni gledaju na taj svoj život? Na kraju krajeva, dolazimo do one istine o kojoj smo u početku govorili, da je sve to bilo potpuno nepotrebno i da se nijedan narod s tim ponositi ne može niti će iz toga izvući neke velike koristi.

Sve to ne zasluhuje tolike ljudske žrtve, ni ta zemlja, ni ti krajevi, niti išta zasluhuje ova poniženja i zločine koji su se kod nas dogodili. Ja se ne stidim što potičem iz tih krajeva, ne osjećam sramotu, ali moram priznati da osjećam veliku potištenost, veliku nedoumicu, gledajući na svrhu življenja među ovakvim ljudima i na svrhu djelovanja i trošenja vlastitih energija za ovakve beznadne događaje kakvi se kod nas mogu dogoditi. Ja se pitam i tješim se da možda mi ipak nismo najgori dio ove kugle zemaljske, ali očevitno smo prešli svaku mjeru zdravoga razuma i ljudskoga dostojanstva – svime ovim što se dogodilo na našem području.

NADEŽDA: Teško je prihvatiti da je ovo bilo neminovno, istorija zapravo ne poznaje neminovnost, pa se ipak dogodilo.

ZULFIKARPAŠIĆ: Ne samo da nije bilo neminovno, nego se ovo, bez mnogo truda, moglo spriječiti. Bio sam aktivan u ovoj politici. Kad vidim što sam sve učinio da gotovo dođe do realizacije sporazuma, mislim da to i nisu tako veliki naponi niti neka nemogućnost. Gledajte, ti ljudi koji su postali zločinci vjerovatno su bili normalni ljudi, koji su živjeli u svojim familijama, imali svoje dnevne probleme. Bez obzira na četničke i ustaške pokolje u Drugome svjetskom ratu, da nije došlo do ovih sukoba, želja za osvetom bi nestajala i za vječita vremena bismo živjeli u našoj zemlji mirno. Trebalo je da samo još jedna generacija sinova ubica i ubijenih proživi u miru. Mi smo ipak išli ka zbližavanju, ne možemo poreći da smo četrdeset godina živjeli u miru, da su se generacije srodile, da su išli zajedno u škole, da su niz ljudskih veza stvorili, koje nešto znače u ovoj životu, da su stvorena velika prijateljstva. Imam brojne prijatelje Hrvate i Srbe, i njihova prijateljstva za mene još uvijek čine vrijednost, daju jedan kvalitet moje životu. Tako da ja mislim da smo mogli proći, tome sam se nadao, vjerovao sam da moramo proći još ovaj potres, još ovu promjenu iz komunističkoga u demokratski sistem, iz jedne diktature koja je popuštala u jednu liberalnu demokraciju, gdje mi nije ni važno da li me neko voli ili mrzi, niti je važno da li neko ima za mene i moje ideje simpatije, ali da možemo živjeti jedno pored drugoga bez ovoga divljačkog istrebljivanja.

ĐILAS: Verujem, moram da verujem, da će narodi Bosne u dogledno vreme spoznati u kakvu istorijsku katastrofu su olako uleteli, u kakvim strašnim tragedijama su učestvovali. Narod, razume se, nije niti može biti kriv u pravnom smislu ali nisu – bar ne etički i istorijski odgovorna samo vodstva. Vodstva se nameću ili izrastaju iz narodne osnove: zar nismo slušali, zar još ne čujemo masovne pevanije koje pozivaju na istrebljenja inovertnih suseda i svojih "izdajnika"? Narod koji dopusti razaranje etičkih normi, razara svest o svojoj budućnosti i svom mestu među narodima.

Nego da se mahnemo filozofije! – na to su me podstakla nepojmljiva zločinstva u Bosni i Vaša ne baš vesela priča o uzaludnim nastojanjima da ih sprečite.

Ja sam već poodavno – više kroz svoju i bosansku literaturu nego kroz politiku i istoriju – spoznao ne samo korenske istovetnosti, srodnosti Bošnjaka sa Srbima i Hrvatima, nego i njihovu političku i kulturnu posebnost. Otuda, slično Vama, doživljavam istrebljivanja u Bosni i kao tragediju

jednog te istog, svog naroda: pa i vođi srpski i hrvatski govore o Bošnjacima kao o islamiziranim Srbima i Hrvatima, ali se ponašaju prema njima kao prema iskonskim smrtnim neprijateljima!

Dešava se da iz dobra izide zlo, ali nikada iz zla dobro. Iz zla koje se obrušilo u najvećoj mjeri na Bošnjake, Bošnjaci su već izišli kao politički identitet. To više niko ne može poricati. Bez obzira na to kakva će Bosna izići iz ovog klanja – Bošnjaci će imati svoju državu, svoju državnu vlast: oni su stradanjem i borbom pokopali planove o deobi Bosne, odnosno o zatiranju Bošnjaka muslimana.

Bosna će preživjeti u Bošnjacima: to je uteha, to je kakva-takva pravednost u zlu i iz zla koje još preživljavamo.

Ispala je ova moja reč preduga. A ne mogu odoleti da ne kažem, na kraju ove diskusije, još dve-tri rečenice o sagledavanju onoga što mi se čini bitnim u Vašoj ličnosti i Vašim postupanjima. Svak određuje, ali i nasleđuje svoju sudbinu. Slušajući Vas četiri dana došao sam do zaključka da Vi, razume se, imate odstupanja kao i svaki čovek, te da neki elementi nisu autentično Vaši, da ih vremenom odbacujete. Ali vidim da ste iz Vaše porodice, iz njene etičnosti ustvari, došli do svojih uverenja, odnosno – porodica je bila bitna komponenta koja je uticala na Vaša politička opredeljenja, najpre da pridete komunizmu kao pokretu koji teži ka apsolutnoj slobodi – a znamo da komunizam nije bio u stanju da je ostvari i niko ne može verovatno da je ostvari, a kasnije da prihvatite liberalizam. To nasleđe je jedna od bitnih crta u Vašoj političkoj i ljudskoj ličnosti. Jer, Vi iz porodice niste mogli izvući ni komunizam ni politički liberalizam, ali ste kroz nasledenu etičnost povukli neodoljivu težnju ka slobodi, ka pravednosti, ka ljubavi prema ljudima.

* * *

TURCIZMI I MANJE POZNATE RIJEČI

- abdest* – (tur.) obredno pranje prije molitve kod muslimana
- ajan* – (arap.) 1. prvak, ugledan čovjek, istaknuti predstavnik jedne klase ili staleža; 2. funkcioner lokalne uprave; 3. starješina nekog mjesta
- akşam* – (tur./pers.) 1. prvi mrak, sumrak, zalazak sunca; 2. četvrta po redu (od pet svakodnevnih) muslimanska molitva
- Aliđan* – (arap./tur.) Alijin dan, Ilindan - pada 2. avgusta
- ašikovati* – (tur.) voditi ljubavne razgovore
- avlija* – (grč./tur.) kućno dvorište ograđeno zidom
- bajrak* – (tur.) zastava
- begluk* – (tur.) 1. begovsko imanje, begov posjed na kome nije bilo kmetovskih odnosa nego ju je beg davao u zakup ili sam obrađivao; (u ovom značenju javlja se samo u Bosni); 2. begova rezidencija, konak, begov čardak
- begovat* – (tur.) plemićki stalež
- bujrum* – (tur.) izvoli, izvolite
- čeramida* – (grč./tur.) polukružni žljebasti krovni crijep
- ćumez* – (tur.) kokošinjac
- čardak* – (pers.) 1. lijepa, obično dvospratna, kuća okružena baščama, dvorac, ljetnikovac
- čeng* – (pers.) vrsta muzičkog udaračkog instrumenta
- čengija* – (pers.) igračica, plesačica
- čitluk, čifluk, čiftluk* – (pers./tur.) vrsta feudalnog posjeda koji vlasnik obrađuje sam ili preko čifčije (kmet, seljak, bezzemljaš)
- divan* – (arap./pers./tur.) 1. Vijeće, skupština, državni savjet ili mjesto gdje se održava; 2. zbirka pjesama
- dolma* – (tur.) nadjev; punjene paprike, paradajz, luk, tikvice itd; punjenje se vrši samljevenim mesom pomješanim s pirinčem (rižom);
- dub* – hrast
- dželabija* – (arap.) duga haljina za muškarce, mantija
- dženaza* – (arap.) 1. muslimanski sprovod; 2. molitva za mrtvog pred sahranu
- džuma* – (arap.) skupna podnevna molitva petkom
- defer javor* – plemeniti javor
- džilja* – (tur.) bludnica
- ferman* – (pers.) 1. sultanov ukaz, sultanov naredba, carska zapovjed
- fetva* – (arap.) pravno rješenje ili uputa dana u obliku odgovora na izvjesno pitanje iz islamskog prava; autoritativne fetve izdaju šejhul-islam i muftije
- fukara* – (tur.) siromah, sirotinja; često u prezimnom smislu: propalica, ološ
- Hadis* – (arap.) govor, izreka Muhameda a.s., usmena tradicija od Muhameda a.s.; u širem značenju sve ono što je Muhamed a.s. govorio, radio ili preporučivao da se radi
- hairsuz* – (arap./tur.) neposlušan,

- nestašan
hamajlija – (tur./arap.) talisman
 vjerskog karaktera, štiti od uroka,
 bolesti i drugih nezgoda
hatma – (arap.) 1. jedno čitanje
 Kur'ana od početka do kraja uz
 propisani ritual (abdest, nijet –
 iskazana namjera koja prethodi
 molitvi i učenju Kur'ana – i
 dova)
hudba – (arap.) propovjed
jelek – (tur.) prsluk
kaftan – (tur.) dug kaput, prastara
 nošnja naroda Centralne Azije i
 Turske
halif – (arap.) – izvorno: halifa –
 vrhovni vjerski poglavar
 muslimana; titula je ukinuta
 nestankom osmanlijske carevine
koloni – (lat) Sitni feudalci –
 mahom Italijani – u Dalmaciji.
leno – (njem) 1. zemljišni posjed
 koji je feudalac –
 zemljoposjednik davao vazalu uz
 uslov da ovaj prema njemu
 izvršava obaveze
milet – (arap.) narod
muselim – (arap./tur.) najviši
 upravni činovnik u jednoj oblasti
mušebak – (arap.) drvena ukrasna
 rešetka na prozorima starih
 muslimanskih kuća
muteselim – (arap./tur.) činovnik,
 povjerenik, čuvar
mutvak – (arap./tur.) ljetna kuhinja
odžak – (tur.) plemićka, begovska
 kuća;
sandžak – (tur.) 1. zastava, bajrak;
 2. granična oblast u Turskoj
 Carevini
sečija – (tur.) vrsta kauča
 pričvršćena uz zid
serasker – (pers./arap./tur.) vrhovni
 komandant; postavljan je u
 slučaju rata iz redova vezira; od
 njega je bio stariji samo veliki
 vezir, koji je u ratu nosio titulu:
 serdari-ekrem
sofra – (arap.) trpeza
sura – (arap.) poglavlje Kur'ana –
 ima 114 sura u Kur'anu
šehit – (arap.) musliman koji pogine
 na Božijem putu u odbrani
 domovine
tašlihan – (tur./pers.) kameni han –
 kuća ili zgrada za prenoćište,
 konačište
tefter – (tur./grč.) bilježnica,
 registar, protokol, trgovačka
 knjiga
tekija – (arap./tur.) derviška zgrada
 u kojoj se obavljaju derviški
 obredi. 3. mauzolej, grobnica
 islamskog učenjaka.
tilut – (tur.) tupi dio mača
timar – (pers./tur.) 1. njegovanje,
 čišćenje i uredno hranjenje konja;
 2. feudalni posjed; 3. konjska
 oprema
tug – (pers.) 1. znak pašinog
 dostojanstva, perjanica
 napravljena od šarenih konjskih
 dlaka; čin paše se razlikovao
 prema broju tugova
ulema – (arap.) muslimanski vjerski
 učenjak, muslimansko
 sveštenstvo
vakuf – (arap.) zadužbina,
 muslimanska vjerska imovina
Vakufski sabor – (arap.) vrhovni
 naredbodavni i nadzorni organ za
 vakufsku (zadužbinsku) i
 vjersko-
 imovinsku upravu Islamske
 zajednice
Vijeće ajana – parlamenat,
 predstavništvo uglednih prvaka
 jedne pokrajine
zar – (arap.) 1. zavjesa, zastor; 2.
 nekadašnja odjeća muslimanki
zijamet – (arap.) 1. veliki posjed; 2.
 vojnički feud

KAZALO OSOBNIH IMENA

- Abdić, Fikret, 168
 Abdul, 38
 Afghani, 38
 Akkoyonlu, Alija, 39
 Akkoyonlu, Hilmo, 39
 Akkoyonlu, 13, 16, 23, 39
 Alajbegović, Mustafa, 73
 Alajbegovići, 12
 Alaupović, Tugomir, 109
 Albahari, Nisim, 88, 89
 Ali Bestami, 67
 Alija, Hazreti, 12
 Anatole, France, 47
 Andrić, Ivo, 61
 Amautović, Šerif, 36, 109
 Avdagić, 87
 Avdagić, Muhamed-beg, 80

 Babić, Ante, 99
 Babić, Nebojša, 88
 Baković, Anto, 164
 Balić, dr Smail, 130, 131,
 Bašagić, dr Safvet-beg, 20, 73, 97,
 109
 Bauer, Oto, 104
 Behnen, Omer, 146, 161, 162, 163,
 165, 166, 169, 170, 221, 222
 Behnen, Salih, 133
 Behnen, braća, 163
 Besarevići, 71
 Bešić, Muhamed, 165
 Bešlagić, 62
 Bešlić, Akif, 89
 Bešlić, Faik, 88
 Boban, Mate, 150
 Boh, Katja, 153
 Boras, Franjo, 186

 Božičević, Ivan Beli, 93
 Božović, Vojin, 75
 Brajević, 43
 Brkić, Duško, 93
 Brkić, Hasan, 46, 89, 112
 Brozović, dr Dalibor, 167, 179
 Budiša, Dražen, 153
 Burdžević, Rifat, 47
 Burek, dr Salih, 163, 217
 Bušatlija, Mahmut, 111

 Cerić, ef. Mustafa, 146
 Cerović, Novica, 19
 Cerović, pop Milutin, 17
 Cerović, Nikola, 24
 Cerović, Novica, 24
 Cerović, Daniilo, 36
 Ciliga, Ante, 122
 Cvetković, Dragiša, 136, 179, 198

 Čančari, 33
 Čančar, Petko, 57
 Čaušević, reis-ul-ulema
 Džemaludin, 38, 40
 Čavoški, Kosta, 155
 Čelebija, Evlija, 15
 Čelik, braća 51
 Čemerlić, Hamdija, 126, 127
 Čengić, Adil, 39
 Čengić, Ali-beg, 68
 Čengić, Ali-paša, 14, 15, 21
 Čengić, Bečir-paša, 14, 17, 18, 21,
 34
 Čengić, Džafer-paša, 14, 21
 Čengić, Fejsal-beg, 16
 Čengić, Ferid, 46, 88, 89
 Čengić, Emir, 90

Čengić, Enes, 78, 153
 Čengić, Esad, 48, 75, 86, 111, 153
 Čengić, Hamdija, 39, 45
 Čengić, Hasan, 37, 154, 161, 162, 163
 Čengić, Hasan-paša, 18
 Čengić, Hasan-beg, 17
 Čengić, Hivzo, 39
 Čengić, Ibrahim, 39
 Čengić, Ismet, 45
 Čengić, Jahja-beg, 18
 Čengić, Muhamed, 157, 170, 178, 186, 224
 Čengić, Mustafa, 193
 Čengić, Omer-beg, 40
 Čengić, Osman-beg, 17, 18
 Čengić, Sabrija, 39
 Čengić, Saka Smail-aga, 16
 Čengić, Smail-aga, 12, 14, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24
 Čengić, Zahida, 24
 Čengić, Zulfikar-paša, 16, 24, 33, 38, 51, 60, 74
 Čengić, bratsvo (v. Čengići), 11, 22
 Čengići, 13, 16, 17, 27, 32, 33, 36, 51, 56, 62, 73, 92
 Čeranić, Marko, 146
 Čolaković, Rodoljub, 82, 88, 89, 90, 96
 Čolaković, ef. Salih, 184

 Ćimić, Esad, 218, 219
 Ćorić, Ramiz, 88
 Ćorić, Remzo, 90
 Ćosić, Dobrica, 156

 Dangić, major, 89
 Danilović, Uglješa, 97, 101, 111
 Davidović, Ljubo, 197
 Deović, Fehim, 57
 Dervišević, Šemso, 121
 Dizdar, Mak, 181
 Dizdarević, Zijo, 112
 Dizdarević, Meho, 62
 Dostojevski, 97

 Drašković, Vuk, 168
 Dučić, Jovan, 217
 Duraković, dr Nijaz, 116, 153, 191, 220

 Džabić, Ali-ef-Fehmi, 36
 Džingis, Kan, 13
 Džumhur, Zuko, 13

 Đapo, Fahrudin, 156
 Đilas, Aleksa, 147
 Đilasi, 31
 Đogo, Gojko, 137
 Đokić, Vojislav, 87
 Đokić, 110
 Đumrukčić, Avdo, 91
 Đurašković, Milutin, 86
 Đurđev, Branislav, 118

 Ekmečić, Mevludin, 153, 154
 Ekmečić, Fadil, 154
 Elezi, 33
 Engels, Fridrih, 97

 Fadić, Mustaj-beg, 36, 109
 Fatih, sultan, 67, 68
 Fejzić, Fahira, 161, 162
 Fejzo, Mustafa, 90
 Ferdinand, Franjo, 49
 Feuerbach, 97
 Filipović, Filip, 111
 Filipović, general Josip, 108
 Filipović, dr Muhamed, 146, 157, 163, 167, 170, 171, 208, 212, 214, 218, 219
 Firdus, Ali-beg, 36, 109
 Francetić, Jure, 81

 Gagić, konzul u Dubrovniku (19.st.), 21
 Gagovići, 57
 Galošević, 91
 Goldštajn, Slavko, 153
 Gorbačov, Mihail, 136

Gradašćević, Husein-kapetan, 16, 19, 105
 Gregorić, Pavle, 93

 Hadžibajrić, Selim, 188
 Hadžijabdić, Džemal, 190
 Hadžiosmanović, dr Lamija, 163
 Hadživuković, Milan, 32, 42, 64
 Hadživuković, Vlado, 77
 Hadživuković, Živojin, 41, 42, 80
 Hadživukovići, 64
 Hamović, Rade, 87, 88
 Hanjalić, Mašo, 87, 90
 Hasibović, Hasiba, 98
 Hegel, 97
 Hitler, 27, 34, 66, 78, 79, 97
 Hodžić, Mujo, 89
 Holjevac, Veco, 94
 Holoček, 24
 Hrasnica, Esad, 122
 Humo, Avdo, 46, 96, 99, 101, 112, 185

 Ilova, Lejla, 23
 Ilova, Riza-beg, 23
 Ilova, Selma, 23
 Isaković, Alija, 116
 Isfendijar-beg, 14
 Ivanović, Vane, 154
 Izetbegović, Alija, 85, 115, 128, 146, 155, 157, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 175, 177, 178, 180, 183, 184, 186, 187, 192, 193, 195, 205, 206, 207, 208, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225
 Izetbegović, Bakir, 156

 Jagodić, monsinjor, 122
 Jakac, Božidar, 75
 Jakšić, 90
 Jeremić, 44
 Jeremići, 70
 Jevđević, Dobrosav, 144

 Jojić, Bobo, 78
 Jokanović, 44
 Jovanović, Iso, 89, 91, 96
 Jovanović, 90
 Jovičić, prota, 77
 Jovičić, Vasilije, 75
 Jukić, Ilija, 198, 199
 Juretić, monsinjor Augustin, 122, 123

 Kadjević, general Veljko, 206
 Kafedžić, Mujo, 217
 Kalajdžić, Teufik, 121, 122
 Kallay, Benjamin, 110
 Kant, 97
 Kara Osman-han, 14
 Karabegović, Osman, 89, 111, 185
 Karadžić, Radovan, 83, 85, 150, 171, 173, 177, 178, 180, 185, 186, 187, 193, 202, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 217, 220
 Karadžić, Stefanović, Vuk, 18
 Karadžić, Šujo, 19
 Karadorđe, 19
 Karadorđević, kralj, Aleksandar, 29, 43, 110, 199
 Karadorđević, Pavle, 136
 Karihman, Ferid, 125
 Kecmanović, dr Nenad, 220
 Kemura, reis-ul-ulema, 83
 Kenić, Dubravka, 212, 215
 Kikić, Hasan, 112, 181
 Klaić, Nada, 66
 Kljaković, Jozo, 121
 Kljujić, Stjepan, 173, 178, 179, 186, 187, 206, 220
 Knežević, prof Radoje, 199
 Kočović, Bogoljub, 32
 Kočović, Dejan, 77
 Kovačević, Momo, 87
 Kočović, Momir, 80
 Kočović, Strajo, 78
 Kočovići, 70, 71
 Koljević, dr Nikola, 185, 187, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 213

Komnen, Katarina, Despina, 13
 Kovačević, Bora, 88, 97, 112
 Kovačević, Boriša, 46
 Kovačević, Božo 153
 Krajišnik, Momčilo, 211, 209, 208,
 186, 213
 Kremžar, 131
 Kreševljaković, dr Hamdija, 14
 Krleža, Miroslav, 46, 86
 Krnjević, Juraj, 128, 129, 200
 Kujundžići, 70
 Kulenović, Adil, 178
 Kurspahić, Fajko, 78, 88

 Lambsdorf, grof, 164
 Latas, Omer-paša, 17, 69
 Latin, Ivo, 153
 Loje, 57
 Lončar, Budimir, 153
 Loza, Tihomir, 156
 Luburić, Andrija, 12
 Luburić, Maks, 80, 227

 Ljotić, Dimitrije, 49

 Maček, dr Vladko, 122, 128, 135,
 136, 144, 179, 197
 Maglajlić, Ševket, 89
 Mahmud-paša, 67
 Mahmutčehajić, dr Rusmir, 223
 Maksimović, Vojislav, 57
 Mandžić, Pašaga, 96
 Manolić, Josip, 167
 Marići, 33
 Marković, Ante, 153, 198
 Marković, Simo, 111
 Marx, Karl, 97, 105
 Mazić, Slavko, 78
 Mažuranić, Ivan, 16, 20
 Medan, Savo, 95
 Mehmed-el-Fatih, 13
 Merhemić, Fadil, 122
 Mesić, pop, 37
 Mesić, Stipe, 179
 Meštrović, Ivan, 121, 128, 133, 134,
 135

Mihajlović, Draža, 83, 85
 Mihajlović, Sergije, 73, 75
 Mijatović, Cvjetin, 97
 Milić, Aco, 88
 Miljković, Huska, 94, 95
 Milošević, Slobodan, 176, 177, 178,
 192, 197, 209, 211, 213, 214,
 215, 216, 218, 219, 221
 Minorski, prof, 23
 Miskin, Vaso, 86
 Mladić, Ratko, 83
 Montferrat, Boniface I, 14
 Morgan, 141
 Muftić, Fahra, 100
 Muftići, 57
 Muhamed a.s., 41, 194
 Mujagić, dr Hamza, 163, 167, 170
 Mujić, reis-ul-ulema, 83
 Mulabdić, Ferida, 77
 Mušović, Osman-kapetan, 21

 Nametak, dr Fehim, 163, 170
 Nietzsche, 97
 Niković, Savo, 64
 Nikšić, dr Ante, 122
 Nikšić, Dunja, 122
 Nikšić, Tatjana, 122
 Numić, Derviš, 89
 Nušić, Branislav, 90

 Obrenović, knez Miloš, 10

 Pandža, Muhamed, 38
 Papa, Ivan Pavao II, 194
 Papa, Pavle (15. st.), 13
 Papo, Albert, 121
 Parežanin, Ratko, 128
 Pašići, 12
 Pavelić, Ante, 81, 82, 92, 135
 Pavlinić, Vlado, 52
 Pejanović, Mirko, 172
 Pelivan, Jure, 187
 Perinović, dr Davor, 155, 186
 Pernar, Ivan, 121
 Pertev-paša, 74
 Pešelj, dr Branko, 79, 135,

Petrović, Petar II Njegoš, 12, 21, 22,
 70
 Petrovići, 22
 Pijade, Moša, 45
 Pilav, 99
 Piljak, Obrad, 158
 Plavšić, Biljana, 185
 Popović, Pavle, 45
 Pot, Pol, 82
 Pozderac, Hamdija, 219
 Pozderac, Nurija, 104
 Princip, Gavriilo, 48, 90
 Princip, Slobodan Seljo, 91
 Prnjatovići, 71
 Pucar, Đuro, 89, 96, 99, 100
 Puljić, monsinjor, Vinko, 194
 Purivatra, Atif, 116

 Radić, Stjepan, 197, 198
 Radica, Bogdan, 121
 Ranković, Aleksandar, 96, 116
 Ratković, Adolf, 122
 Rebac, Hasan, 132
 Reberski, Josip, 122
 Redžepašić, Bašaga, 21
 Renovica, Milenko, 146
 Resulbegović, Hasan-beg, 21
 Ribar, Lola, 47
 Rizner, 92
 Rizvanbegović, Ali-paša, 19, 20,
 21, 22
 Rockefeller, 141
 Romain, Rolland, 47

 Sadam, Husein, 168
 Sančević, Zdravko, 125
 Savojski, Duk, 14
 Schaefer, Herry, 141
 Schopenhauer, 97
 Selim I Javuz, 14, 16
 Selimović, Meša, 181
 Selimovići, 57
 Selimović, 44
 Serdarević, Izet, 223
 Sijarić, Čamil, 181
 Sinan, Kodža, 55, 74

Sirbubalo, Rasim, 57
 Sirc, dr Ljubo, 140, 141
 Skopljak, Osman-paša, 24
 Sladić, Ramiz, 45, 46
 Sofradžija, Alija, 51
 Sokolija, dr Kemo, 163
 Spaho, dr Mehmed, 35, 110, 155,
 197
 Staljin, 41, 104, 111
 Starović, Sreten, 95
 Stojadinović, Milan, 27
 Streiff, Ulin, 141
 Suares, 153, 164
 Sunara, Vasilije, 77
 Sutlić, Vanja, 219

 Šabić, Salim, 155, 161, 162, 166,
 167
 Šahinović, Medžid, 122
 Šahinpašić, Hamdija, 44
 Šantić, Aleksa, 137
 Šarac, general Džemal, 145, 146
 Šarac, Zaim, 104
 Šator, Ibro, 95
 Šemsekadić, muftija Mehmed, 36,
 107
 Šoća, Ljubo, 46
 Šuljak, Alija, 121

 Tanković, Šemso, 161
 Tito, Josip, Broz, 82, 125, 101, 167,
 194
 Toller, 47
 Tomanović, 21
 Tomašević, Stjepan, 66, 67
 Tomić, Manojlo, 183
 Topalović, Živko, 140
 Torbar, Josip, 121
 Tošić, Desimir, 172
 Tošović, Risto, 88
 Tošovići, 70
 Trhuļj, Ahmet, 80
 Tudman, dr Franjo, 136, 155, 167,
 176, 179, 186, 188, 192, 202,
 216
 Tuhačevski, 48

- Tulić, Himzo, 217
Tur-Ali bey, 13
- Ubiparip, Gojko, 146
Ugljanin, dr Sulejman, 161, 162,
166
Ujević, Tin, 97
Uzelac, general, 178
Uzun, Hasan, 13
- Vajner, Slaviša, 88
Veber, Norbert, 93
Velagić, Teufik, 130
Veselinov, Žarko, 92
Vojnovići, 31
Vojvodić, 53
Vučković, Baza, 122
Vukanović, Radovan, 96, 98
Vukmanović, Svetozar, Tempo, 82,
86
Vuković, Tomo, 43
- Zildžić, 125
Zimonjić, vladika, 79
- Zoranić, Kasim, 163
Zubić, Rudi, 121
Zulević, Bešir, 117
Zulfikarpašić, Zumreta, 39
Zulfikarpašić, Šefika, 39
Zulfikarpašić, Adil, 42, 89, 144,
185, 212, 213, 221, 141
Zulfikarpašić, Alija, 40
Zulfikarpašić, Arifa, 39
Zulfikarpašić, Fahra, 39
Zulfikarpašić, Fatima, 39
Zulfikarpašić, Hajrija, 39
Zulfikarpašić, Hamijeta, 39
Zulfikarpašić, Hasiba, 39
Zulfikarpašić, Haša, 39
Zulfikarpašić, Hilmo, 40
Zulfikarpašić, Husein-beg, 31, 34
Zulfikarpašić, Sabrija, 73, 121
Zulfikarpašić, Sulejman, 73
Zulfikarpašić, Sulejman-beg, 36
Zulfikarpašići, 12, 32
- Živković, Pero, 144